

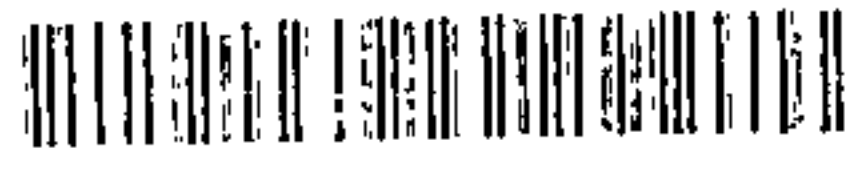
स. ग्रं. सं. ठाणें

परिभा

नं. २०५

१९२०

जावनरुमुक्ति.

REFBK-0001759

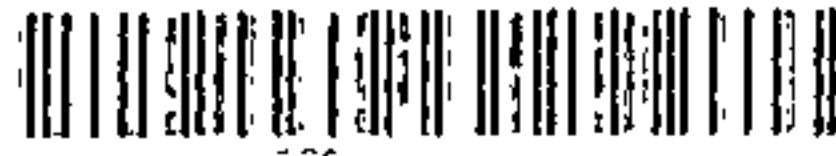
प्रसारक मंडळी,
व-मुंबई.

सनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीची पुस्तकमाला.

पुस्तक ९० वें. सं.च. २०७

जीवनस्मृति.

[डॉ. सर रवींद्रनाथ ठाकूर यांच्या 'जीवनस्मृती'चे
मराठी रूपांतर.]

REFBK-0001759

श्रीयुत श्रीपाद सखाराम गोखले, बी. ए. एल.

प्रकाशक

सनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी,
गिरगांव, मुंबई.

किं. १-४-०] सर्व हक्क स्वाधीन. [जुलै १९२०

Printed & published by D. R. Mitra, at the Manoranjan
Press, 3 Sandhurst Rd., Bombay 4,
for the proprietors The Manoranjan
Grantha-Prasarak Mandali.

अनुक्रमणिका.

श्रुत	१	लें, प्रास्ताविक.	१
२	२	रें, शिक्षणाचा प्रारंभ.	३
३	३	रें, आंत व बाहेर.	७
४	४	थें, नोकरांच्या साम्राज्यांत.	११
५	५	वें, अध्यापक शाळेला जोडलेली शाळा.	२३
६	६	वें, काव्यरचना.	२६
७	७	वें, विविध शिक्षण.	२९
८	८	वें, माझे प्रथम बहिर्गमन.	३४
९	९	वें, मी कवित्व करूं लागलों.	३८
१०	१०	वें, श्रीकंठबाबू.	४०
११	११	वें, बंगाली शिक्षणाचा शेवट.	४३
१२	१२	वें, प्रोफेसर.	४६
१३	१३	वें, माझे वडील.	५३
१४	१४	वें, वडिलांच्या बरोबर प्रवास.	६०
१५	१५	वें, हिमालयावर.	७२
१६	१६	वें, माझे घरीं परत येणें.	७९
१७	१७	वें, घरचा अभ्यास.	८८
१८	१८	वें, घरची परिस्थिति.	९२
१९	१९	वें, वाढ्यांतील सोबती.	९९
२०	२०	वें, लेखप्रसिद्धि.	१०६
२१	२१	वें, भानुसिंह.	१०८
२२	२२	वें, स्वदेशामिमान	११३

अकरण. २३ वें, भारती.	११
२४ वें, अहमदाबाद.	१२३
२५ वें, विलायत.	१२४
२६ वें, लोकनृपालित.	१४३
२७ वें, भग्नहृदय.	१४५
२८ वें, यूरोपियन संगीत.	१५४
२९ वें, वाल्मीकि-प्रतिभा.	१५७
३० वें, संध्या-संगीत.	१६३
३१ वें, संगीतावरचा निबंध.	१६६
३२ वें, नदीकिनारा.	१७१
३३ वें, संध्यासंगीत-पुढें चालू.	१७३
३४ वें, प्रभात-संगीत.	१७७
३५ वें, राजेंद्रलालमित्र.	१८८
३६ वें, कारवार.	१९१
३७ वें, पकृतिप्रतिशोध.	१९४
३८ वें, चित्रें व गाणीं.	१९८
३९ वें, कांहीं मधला काळ.	२००
४० वें, बंकिमचंद्र	२०४
४१ वें, निकामी जहाज.	२०८
४२ वें, प्रियजनांचा वियोग.	२१०
४३ वें, वर्षा व शरद.	२१८
४४ वें, कडी ओ कोमल.	२२०

प्रकाशकांचे दोन शब्द.

विख्यात वंग कवि भारतभूषण डॉक्टर सर रवींद्रनाथ ठाकूर यांच्या आयुष्याच्या पूर्व भागांतील स्मृतींचें हें मराठी रूपांतर महाराष्ट्र वाचक-वर्गास सादर करतांना आह्मांस आनंद वाटतो. महाराष्ट्र या पुस्तकाचा प्रेमानें व आदरानें सत्कार करील असा आह्मांस भरंवसा आहे.

या पुस्तकांत आरंभीं दिलेलें रवींद्रबाबूंचें छायाचित्र मुंबईतील सुप्रसिद्ध कुशल गोल्ड मेडलिस्ट फोटोग्राफर श्रीयुत मोरेश्वर नासझण कीर्तिकर यांनीं घेतलेल्या खास फोटोग्राफवरून तयार केलें आहे. या फोटोग्राफचा आह्मांस उपयोग करण्यास दिल्याबद्दल श्रीयुत कीर्तिकर यांचे आह्मी आभारी आहोंत.

पुस्तक छापण्याचें काम प. वा. काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांच्या हयातींत चालू झालें होतें. तें पुरें झालेलें पहाण्यास ते राहिले नाहींत ही अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट होय. श्रीयुत प्रो. कर्वे यांचें 'आत्मवृत्त' व 'आमच्या आयुष्यांतील आठवणी' या सुंदर पुस्तकांप्रमाणें रवींद्रबाबूंच्या आठवणींचाहि महाराष्ट्रांत सर्वत्र प्रसार व्हावा अशी प. वा. काशीनाथपंत मित्र यांची इच्छा होती, व त्या इच्छेस अनुसरून, कागदाचा भाव भयंकर वाढल्यामुळें हें पुस्तक छापण्यास फार खर्च होत आहे तथापि, मनोरंजनाच्या वाचकांस २६ व्या वर्षाची भेट ह्मणून हें पुस्तक आह्मी देत आहों. मनोरंजनाचे प्रिय वाचक ही सेवा गोड करून घेतील असा आह्मांस पूर्ण भरंवसा आहे.

पुस्तक फारच वास्तें छापवें लागल्यामुळें शक्य तेवढी काळजी घेऊनहि यांत कांहीं अशुद्धें रहाणें अनिवार्य झालें. त्यांचें शुद्धिपत्र पुस्तकाचे शेवटीं दिलें आहे.

मनोरंजन कार्यालय, }
२९ जुलई १९२० }

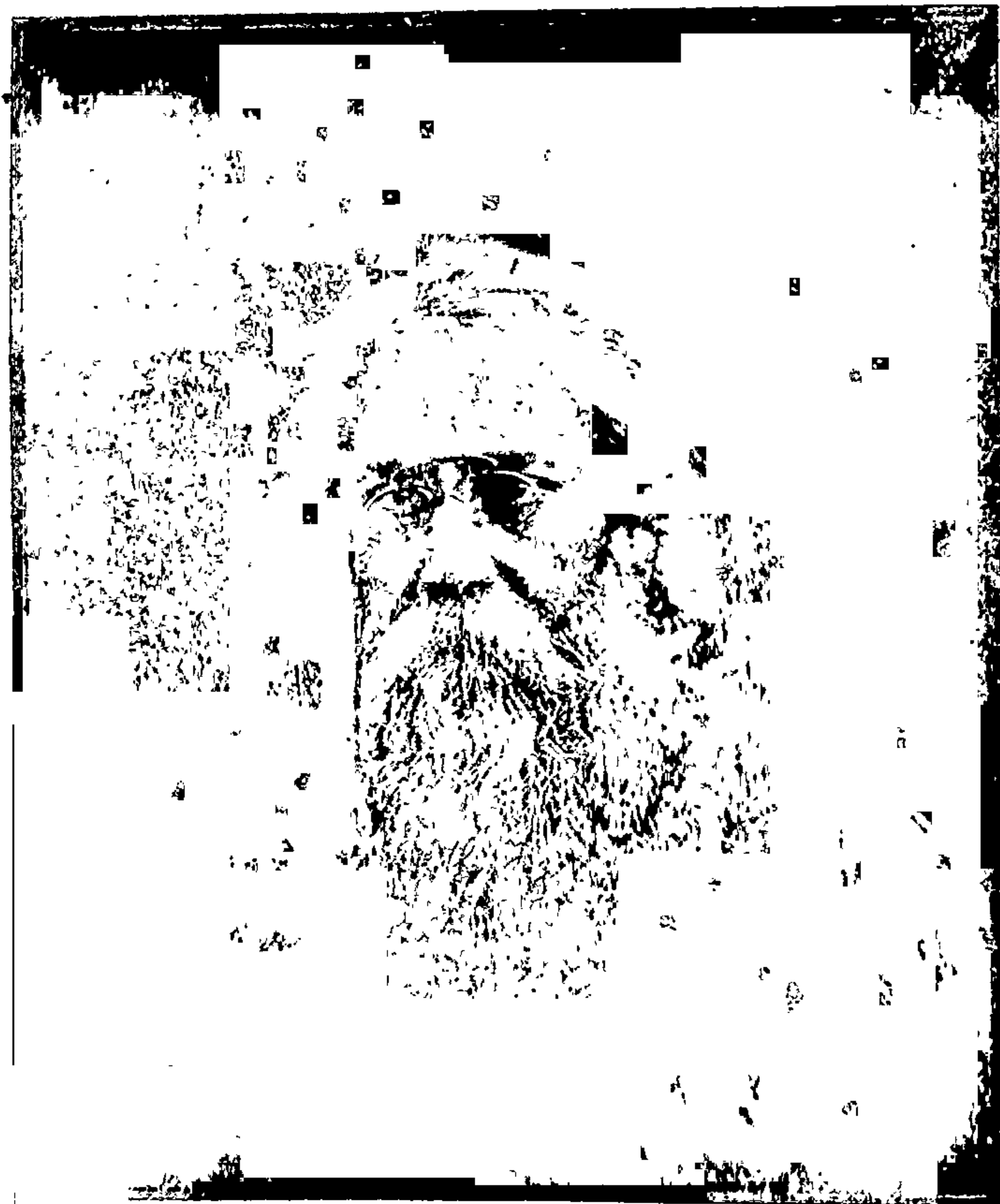
प्रकाशक.

सालीं त्यांच्यावर कोसळलेल्या दैवी आपत्तींनी व इतर अनेक अडचणीं-
मुळे त्यांना मोठ्या कष्टांनं हें काम लांबणीवर टाकावें लागलें. मागच्या
मुहिन्यांत अत्यवस्थ स्थितींत असूनहि श्रीयुत काशीनाथपंत मित्रांनीं
त्या कामाला सुरुवात केलेली होती; परंतु तें पुरें झालेलें पहाण्यास ते
राहिले नाहींत ही अत्यंत दुःखाची गोष्ट होय ! प. वा. काशीनाथपंत
मित्रांच्या मृत्यूनंतर त्यांनीं अंगिकारलेलें हें काम त्यांचे प्रिय बंधु व
हल्लींचे मासिक मनोरंजनाचे चालक श्रीयुत दामोदर रघुनाथ मित्र
त्यांनीं इतक्या त्वरित व सुंदर रीतीनें पुरें केलें याबद्दल त्यांचे आभार
मानावे तितके थोडेच आहेत. मी त्यांचा फार ऋणी आहे.

शेवटीं डॉ. सर रवींद्र बाबूंनीं सहृदयतेनें भाषांतराची परवानगी
दिल्याबद्दल व आपल्या हस्ताक्षराचा नमुना पुस्तकांत घालण्याची पर-
वानगी दिल्याबद्दल मी त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानून व ही
आशी कृति मराठी वाचकांनां आवडेल अशी आशा करून मी ही
ग्रंथावना पुरी करितों.

अमरावती,
२८ जुलै, १९२०. }

श्रीपाद सखाराम गोखले.

Rabindranath Tagore

Special Photograph,
27th April 1920,

By M. N. Kirtikar,
Bombay.

जीवनस्मृति.

प्रकरण पहिलें.

प्रास्ताविक.

स्मृतिपटावर कोणचा चितारी चित्रें रंगवितो हें कांहीं मला माहित नाहीं; परंतु तो कोणीहि असला तरी चित्रेंच रंगवीत असला पाहिजे. ह्मणजे माझ्या ह्मणण्याचा अर्थ असा, की, ज्या गोष्टी घडून घेतात त्यांच्या हुबेहुव प्रतिमा काढण्याकरितांच कांहीं तो रंगविण्याचा कुंचला हातांत घेऊन वसलेला नाहीं. आपल्या अभिरुचीला आवडतील त्या गोष्टी तो घेतो, व बाकीच्या वगळतो. कित्येक महत्त्वाच्या गोष्टी तो क्षुल्लक वनवितो आणि कित्येक क्षुल्लक गोष्टींनां महत्त्व देतो. महत्त्वाच्या गोष्टींनां मागें ठकलण्यांत व क्षुल्लक-ज्यांकडे कोणाचें कधीं लक्षहि जावयाचें नाहीं अशा-गोष्टींनां महत्त्व देऊन पुढें आणण्यांत त्याला कांहींच वाटत नाहीं. थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे तो चित्रें रंगवीत असतो; इतिहास कथन करीत वसत नाहीं.

जीविताच्या अशा तऱ्हेच्या दोन वाजू आहेत. वरच्या वाजूला एका-मागून एक गोष्टी घडत असतात. आंतल्या वाजूला त्यांच्या प्रतिमा रंगविल्या जातात. दोन्हींमध्ये साम्य आहे; पण दोन्ही एक रूप नाहींत.

आमच्या अंतर्दुर्गांनीं असलेली ही चितान्याची खोली समग्र न्याहाळण्याला आह्मांला सवड मिळत नाहीं. मधुनमधून तिचे कांहीं भाग आमची दृष्टि आकर्षून घेतात; परंतु तिचा बराचसा मोठा भाग आमच्या दृष्टीस पडत नाहीं, व त्याचें ज्ञान आह्मांला होत नाहीं. चित्रें रंगविण्यांत अहर्निश गुंतलेला हा चित्रकार चित्रें कां रंगवितो, त्याचें काम केव्हां संपेल,

कोणच्या चित्रमंदिराकरितां तो चित्रें रंगवीत असतो, हें कोणाला टाऊक आहे ?

माझ्या गतायुष्यांतील वृत्तांताबद्दल कांहीं वर्षांमागे प्रश्न निघाला होता त्या वेळीं या चित्रमंदिराचें सूक्ष्म अवलोकन करण्याची मला संधि मिळाली. माझ्या आयुष्यक्रमाच्या इतिहासकथनाकरितां थोड्या साधनसामुग्रीवरच काम भागविण्याचें मीं मनांत आणिलें. स्मृतिपटावरील चित्रमंदिराचें मीं दार उघडलें तेव्हां आयुष्यांतील आठवणी ह्मणजे जीविताचा इतिहास नसून अज्ञात चितान्यानें आपल्या कल्पनेनें काढलेलीं चित्रें आहेत, असें मला आढळून आलें. त्या पटावर इतस्ततः पसरलेले चित्रविचित्र रंग ह्मणजे वाहेरील देखाव्यांचीं प्रतिबिंबें नव्हेत तर चितान्याच्या विकारांची छटा उमटलेले असे त्याच्या अंतःकरणाचे ते आदर्श होत. यामुळे स्मृतिपटावरची ही नोंद न्यायाच्या कचेरींत पुराव्यादाखल उपयोगी पडण्यासारखी नाही.

असें आहे तरी, स्मृतिभांडाराच्या साहाय्यानें विश्वसनीय इतिहास मिळण्याजोगा नसला तरी स्मृतिचित्रांकडे पाहण्याचा मोह मनुष्याला पडतो, व तशाच प्रकारचा मोह मलाहि पडला.

ज्या मार्गावरून आपण प्रवास करतो, व रस्त्याच्या वाजूच्या ज्या निवासस्थानीं आहीं प्रवासाचा शीण घालविणों तो मार्ग व तें निवासस्थान आहीं प्रवास करीत आहोंत तों इत चित्रपटरूपाचें नसून त्या प्रत्यक्ष वस्तु असत. त्यांची अत्यंत जहरी असते. प्रभातसमयीं ज्या शहरांतून, ज्या शेतांतून, ज्या नद्यांमधून, ज्या टेकड्यांवरून, ज्या खिंडींतून आपण प्रवास केला त्यांच्याकडे जर आपण संध्यासमयीं रात्रीच्या

काळाने तीं सर्व चित्रवत् भामूं लागून त्यांनीं आपलें मन भरून जातें. त्याचमाणें मला संधि मिळाल्यावर मी गत आयुष्याकडे पाहूं लागलों, व त्यांतील चित्रांनीं माझे मन मोहून टाकिलें.

या चित्रांकडे माझे मन जें इतकें वेधून गेलें तें माझ्या गतायुष्याबद्दल मला जें स्वभाविक प्रेम वाटतें त्यामुळे व की काय, अशा तऱ्हेच्या कांहीं व्यक्तिविकाक विचारांचें वान्तव्य माझ्या मनांत असेलच; परंतु मनोवेधकतेच्या दृष्टीनें त्या चित्रांची स्वतंत्रपणें सुद्धा योग्यता असेल

यांत शंका नाही. जगाच्या अंतापर्यंत जपून राखून ठेवण्याजोगें असें माझ्या आयुष्याच्या आठवणींत कांहींच नाही. परंतु कोणत्याहि विषयाची नोंद करण्यास त्या विषयाचें महत्त्व एवढेंच कारण पुरेसें नाही; तर ज्या ज्या भावनांचा आपणांस अंतःकरणपूर्वक अनुभव येतो त्यांचा साक्षात्कार जर इतरांनां करून देतां येईल तर त्यांचा आपल्या समाज-बंधूनां नेहमीं उपयोगच होईल. स्मृतिगत चित्रांचें शब्दांत प्रतिबिंब वळवितां आलें तर वाङ्मयांत त्यांनां स्थान मिळणें योग्यच आहे. मी आपली स्मृतिगत चित्रे वाचकांपुढें मांडीत आहे तीं वाङ्मय या नात्यानेंच होत. स्वतःचें चरित्र लिहिण्याचाच हा प्रयत्न आहे असें कोणी समजेल तर ती त्याची चूक होईल. त्या दृष्टीनें या स्मृति निरूपयोगी व अपुऱ्या ठरतील.

प्रकरण दुसरें.

शिक्षणाचा प्रारंभ.

आह्मां तिघां मुलांचें संगोपन एकत्रच होत होतें. माझे दोघेहि सोबती माझ्यापेक्षां दोन वर्षांनीं वडील होते. त्यांनां शिकवावयाला एक शिक्षक ठेविला होता. त्यांच्याबरोबरच माझ्याहि शिक्षणास सुरवात झाली, परंतु मी काय शिकलों हें माझ्या कांहींच लक्ष्यांत नाही.

एक वाक्य वारंवार मला आठवतें तें हें. “पाऊस सडसड करीत येत आहे, झाडांची पानें सळसळत आहेत” बक्षरी शब्दांच्या धड्यांच्या चादळांतून नुक्तीच माझी सुटका झालेली होती. ‘आद्य कवी’ची पहिलीच कविता “पाऊस सडसडत येतो वगैरे” मी वाचीत होतो. जेव्हां जेव्हां त्या दिवसाच्या आनंदाची आठवण होते तेव्हां तेव्हां अद्यापिहि कवितेंत यमकाची इतकी जरूरी कां हें माझ्या प्रत्ययास येतें. कारण यमका-मुळें एका अर्थानें शब्दाचा शेवट होतो व दुसऱ्या अर्थानें होतहि नाही. शब्दोच्चार संपतो पण नाद घुमत राहतो. कान आणि मन यांच्या-मध्यें यमक एकमेकांकडे फेंकण्याची जणुं काय शर्यतच चाललेली आहे अशा रीतीनें “पाऊस सडसड करीत होता” वगैरे शब्द संबंध दिवस-भर माझ्या कानांत घुमत होते.

माझ्या अगदीं लहानपणची आणखी एक उपकथा माझ्या चांगली लक्ष्यांत आहे.

आमचा एक वृद्ध जामदार होता. त्याचें नांव कैलास. तो आमच्या कुटुंबांतल्या माणसाप्रमाणेंच होता. तो मोठा गमत्या होता. लहानापासून थोरापर्यंत प्रत्येकाची तो नेहमीं थट्टा करीत असे. नुक्तेच चतुर्भुज झालेले जांबईबुवा, कुटुंबांत येणारीं नवीं माणसें यांच्यावर त्याच्या थट्टेचें विशेष मारा. मरणानंतर देखील त्याचा गमतीपणा त्याला चिकटून राहिला होता असा लोकांनां संशय होता, व त्याला तसें कारणहि होतें. 'प्लॅचेट' नांवाच्या यंत्राच्या साधनानें परलोकाशीं पत्रव्यवहार सुरू करण्यांत आमची वडील मंडळी एके काळीं गट्टून गेली होती. अशा एका प्रसंगीं 'प्लॅचेट'च्या पेन्सिलीकटून कैलास हें नांव रेखाटण्यांत आलें. तेव्हां परलोकचा आयुष्यक्रम कसा काय असतो असा त्याला प्रश्न करण्यांत आला. तेव्हां 'प्लॅचेट'च्या पेन्सिलींतून असा जवाब आला, कीं, "मी तुम्हांला मुळींच सांगणार नाहीं. जें अवगत करून घेण्याकरितां मला स्वतःला मरावें लागलें तें मी तुम्हांला फुकट वरें मिळूं देईन !"

मला खूप करण्याकरितां 'डुंबरी'सारखी एक हलक्या दर्जाची कविता कैलास मोठमोठ्यानें ह्मणत असे. त्यानें ती स्वतःच रचिली होती. त्या कवितेचा नायक मीच असून नायिकेच्या आगमनाची आशा त्यांत चटकदार तऱ्हेनें वर्णिली होती. त्या कवितेंत तिचें मोहक चित्र काढिलें होतें. भविष्यकाळच्या दैदीप्यमान सिंहासनावर विराजमान होऊन त्या सिंहासनाला भूपविणाच्या अशा त्या जगन्मोहिनी कुमारीचें वर्णन ऐकून माझे चित्त त्याकडे वेधून जात असे. त्या वर्णनांत डोक्यापासून पायांपर्यंत तिच्या अंगावर जे रत्नखचित अलंकार चढविले होते त्यांच्या यादीनें, आणि विवाहोत्सवाच्या तयारीच्या अपूर्व शोभेनें माझ्यापेक्षां वयस्क व साहाय्यागर्त्या माणगांनीं देखील डोकीं भणाणून गेलीं असतीं. परंतु माझे तारक्य व धमून जाण्याचें व माझ्या अंतश्चक्षूंसमोर आनंदजनक व खळत राहण्याचें कारण काय ह्मणून विचाराल तर तें केवळ कवितेंतील यमकाचा मधुर नाद व तिच्या तालाचें आंदोलन हेंच होय. हे दोन काव्यानंदाचे प्रसंग व याशिवाय "पाऊस क्षिमक्षिम पडतो, नदीला पूर

येतो ” अशा प्रकारचीं मुलांनां श्रेष्ठप्रतीचीं वाटणारीं बालवाङ्मयांतील वाक्यें अजूनहि माझ्या स्मृतिपटलावर वावरत आहेत.

मला आठवणारी यापुढील गोष्ट ह्मणजे माझा शाळेंला जाण्याचा प्रारंभ ही होय. माझ्या बहिणीचा मुलगा ‘सत्य’ माझ्याहून वयानें थोडा मोठा होता. एके दिवशीं तो व माझा वडील भाऊ असे दोघेजण शाळेंला जाण्याकरितां निघालेले मी पाहिले. मी शाळेंस जाण्याजोग नाहीं असे समजून ते चालते झाले. त्यापूर्वी कधींहि मी गाडींत वसलों नव्हतों, कीं, घराच्या बाहेरहि पडलों नव्हतों. ह्मणून, सत्य घरीं परत आल्यावर त्यानें रस्त्यावर घडलेलीं आपलीं साहसाचीं जीं कृत्यें खूप तिखटमीट लावून सांगण्यास सुरवात केली, तीं ऐकल्यावर यापुढें आपण घरी राहणें केवळ अशक्य आहे असें मला वाटलें. आमच्या घरच्या शिक्षकांनं माझा भ्रम घालविण्याकरितां माझी सणसणीत कानउघाडणी करून एक थप्पड देऊन ह्मटलें “ तूं आतां शाळेंस जाण्यासाठीं रडतो आहेस; पुढें शाळेंतून सुटण्यासाठीं याहूनहि अधिक रडशील ! ” या शिक्षकाचें नांव, चर्या अगर स्वभाव वगैरे मला कांहींच आठवत नाहीं. परंतु त्याचा जोरदार उपदेश व त्याहून जोरदार चापट यांची आठवण मात्र अद्याप बुझालेली नाहीं. त्यानें वर्तविलेल्या भविष्याइतकें दुसरें कोणतेंहि भविष्य माझ्या संबंध आयुष्यांत खरें ठरलेलें मला आठवत नाहीं !

माझ्या रडण्याचा असा परिणाम झाला, कीं, मला अगदींच लहान वयांत पौर्वात्य विद्यालयांत (oriental seminary) जावें लागलें. तेथें मी काय शिकलों वगैरे मला कांहींच आठवत नाहीं; परंतु तेथें मुलांनां शिक्षा करण्याच्या ज्या पद्धति होत्या त्यांपैकीं एक अद्याप माझ्या लक्ष्यांत आहे. ज्या मुलाला आपले धडे पाठ ह्मणतां येत नसत त्याला हात पुढें करून बांकावर उभा करीत; आणि त्याच्या पालथ्या हातावर स्लेटपाठ्यांचा मोठा ढीग रचीत. अशा प्रकारच्या शिक्षेचा उपयोग मुलांच्या मनाची ग्राहकशक्ति वाढविण्याकडे होण्याचा कितपत संभव आहे याचा विचार मानसशास्त्रज्ञांनींच करावा. तो माझा विषय नव्हे असो. अशा रीतीनें अति कोमल वयांत माझा अभ्यासक्रम सुरू झाला.

नोकर लोकांत जीं पुस्तकें तेव्हां प्रचलित होतीं त्यांपासूनच या वेळीं माझ्या वाङ्मयाभ्यासास सुरुवात झाली. 'चाणक्याच्या सूत्रांचें वंगाली भाषांतर' आणि 'कृत्तिवासाचें रामायण' हीं त्यांतील प्रमुख होत. रामायणाच्या माझ्या वाचनाच्या एका प्रसंगाचें चित्र मला अद्याप स्पष्ट दिसत आहे.

त्या दिवशीं अंध्र आलें होतें. रस्त्याच्या लगतच्या मोठ्या व्हरांज्यांत मी खेळत होतो. इतक्यांत एकदम कोणच्याशा कारणावरून मला भिवण्याची 'सत्य'ला इच्छा झाली, आणि तो 'पोलीस पोलीस' असें ओरडत मजकडे आला. पोलीसच्या कामासंबंधाच्या माझ्या कल्पना अत्यंत अस्पष्ट होत्या. एका गोष्टीविषयीं मात्र माझी खात्री होती. ती गोष्ट ही, कीं, आरोप ठेवून एखाद्या मनुष्याला पोलिसच्या हवालीं केलें ह्मणजे त्याचा सत्यानाश होऊन मागमूसहि नाहीसा होतो. सुसरीच्या दाढेच्या दांत्यांत सांपडलेल्या दुदैव्याची आणि त्याची अवस्था एकच ! या फौजदारी कायद्याच्या निर्दय मगरमिठींतून कसें सुटतां येईल हें मजसारख्या अज्ञान मुलाला कसें कळणार ! 'पोलीस पोलीस' असे शब्द ऐकतांच माझ्या अंगाला दरदरून घाम सुटला, व मी अंतःपुराकडे धूम टोकली. मीं आंत जाऊन आईला मजवर कोसळूं पाहणाऱ्या संकटाची बातमी दिली. परंतु तिच्या मनाची चलविचलं झाल्याचें कांहींच चिन्ह दिसलें नाहीं. ती अगदीं शांत होती. तथापि बाहेर जाण्याचें धाडस करणें हें कांहीं मला योग्य वाटलें नाहीं; ह्मणून आईच्या मावशीचें, रंगीत पुत्रा असलेलें असें एक रामायणाचें, पानें दुमडलेलें पुस्तक, तेथें होतें तें घेऊन वाचण्याकरितां आईच्या खोलीच्या उंबरठ्यावर मी वसलों. आंतल्या चौकाच्या चौफेर एक व्हरांडा असून त्या व्हरांज्याच्या वाजूला ही खोली होती. उगांनीं व्याप्त झालेल्या आकाशाचा तिसऱ्या प्रहरचा मंद प्रकाश तेथें पडला होता. रामायणांतील एका दुःखद प्रसंगाची हकीगत वाचतां वाचतां मला रडावयाला आलेलें पाहून माझी आजी तेथें आली, व तिनें तें पुस्तक माझ्या हातांतून काढून घेतलें.

प्रकरण तिसरें.

आंत व बाहेर.

आमच्या लहानपणीं छानछोकी बहुतेक कोणाला माहित नव्हती. एकंदरींत त्या वेळच्या राहाणीचें मान हल्लींपेक्षां साधें होतें. छानछोकी ऐषआराम यांचा प्रश्न बाजूस ठेविला तरी असें ह्मणावयाला कांहीं हरकत नाही, कीं, मुलांची फाजील काळजी, फाजील जोपासना या गोष्टींचा जो नसता वाऊ करण्याची हल्लीं वहिवाट आहे त्यापासून आमच्या घरर्चां मुलें अगदीं अलिप्त होती. त्या गोष्टींचा त्यांना नुसता गंधहि नव्हता. वस्तुस्थिति अशी आहे, कीं, मुलांवर देखरेख ठेवण्यांत कधीं कधीं पालनकर्त्यांनां मौज वाटत असली तरी खुद्द मुलांनां मात्र तीं केवळ पीडाच होते.

आह्मांला नोकरांच्या सत्तेखालीं राहावें लागे. स्वतःचा त्रास वांच-विण्याकरितां त्यांनीं आमच्या नैसर्गिक स्वेच्छाचाराचा हक्क बहुतेक संपुष्टांत आणिला होता. परंतु फाजील लाडांतून आमची जी मुक्तता झालेली होती तिनें यां सक्त बंदिवासाची भरपाई पूर्णपणें झाल्यासारखी होई. फाजील लाड करणें, येतांजातां खाऊं घालणें, दिवसभर अंगांत कपडे घालणें अशा प्रकारच्या त्रासापासून तरी आम्ही मोकळे होतों.

आमच्या जेवणांत पक्वानें मुळींच नसत. आमच्या कपड्यांच्या यादी-कडे पाहिलें तर अलीकडचीं मुलें नाकच मुरडतील. आमचें दहावें वर्ष संपेपर्यंत कोणच्याहि सवबीवर आह्मी पायमोजे अगर बुट घालले नाहींत. थंडीच्या दिवसांत बंडीच्या वरून आणखी एक सुताचा डगला अडकविला कीं झालें. इतकेंहि झालें तरी आमची दैना चालली आहे असें आह्मांला मुळींच वाटत नसे. आमचा ह्यातारा 'न्यामत' शिंपी आमच्या बंडीला खिसा लावण्यास कधीं विसरला तर मात्र आमची तब्बेत जात असे. खिशांत कोवण्याला जिनसांची तूट पडली आहे इतका दरिद्री मुलगा अजूनपर्यंत एकहि जन्मास आला नसेल. कृपालु ईश्वराचा संकेत असाच आहे, कीं, श्रीमंतांचीं मुलें आणि गरीब आईवापांचीं मुलें यांच्या संपत्तीत फारसें अंतर असूच नये. आमच्यापैकीं प्रत्येकाला एक सपाताच जोड मिळत असे, परंतु त्या नेहमीं पायांतच टिकून राहतील असा भरंवस

नसे. त्या पायांनीं वर उडवून झेलण्याचा आमचा जो परिपाठ असे त्यांमुळे पदोपदीं सपातांचा मुख्य उपयोग जरी वाजूला राही तरी त्यांना काम कमी पडत असे असें मुळींच नाहीं.

पेहेराव, खाणेंपिणें, राहणी, व्यवसाय, संभाषण व करमणूक या बाबतींत आमच्या वडील माणसांमध्ये व आमच्यामध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर असे. मधुनमधून त्यांच्या गोष्टी आमच्या नजरेस पडत असत, रंग त्या आमच्या आटोक्याबाहेर होत्या. अलीकडच्या मुलांना वडील माणसें फार सवंग झालीं आहेत. त्यांना त्यांचा समागम पाहिजे तेव्हां मिळू शकतो. किंवा असें हॉटेलें तरी चालेल, कीं, साऱ्याच इच्छित वस्तु त्यांना सुलभ असतात. आह्याला कोणचीहि वस्तु इतक्या सोप्या रीतीनें मिळत नसे. अगदीं थुळ्ळक गोष्टीदेखील आह्याला दुर्मिळ असत. आपण मोठे झाल्यावर त्या गोष्टी आपल्याला मिळतील या आशेवर आम्ही दिवस कंठीत होतो, व तोंपर्यंत भविष्यकाळ त्या वस्तु आमच्या करितां जतन करून ठेवणार आहे अशी आमची खात्री होती. याचा परिणाम असा होत असे, कीं, थोडेंच कां होईना पण जें आह्याला मिळे त्याचा आह्या मनमुराद उपभोग घेण असूं. अगदीं टरफलापासून तों आंतील गाभ्यापर्यंत कांहींहि फुकट जात नसे. खाऊनपिऊन सुखी अशा अलीकडच्या कुटुंबांतील मुलांकडे पहा ह्याणजे काय दिसेल ! ज्या वस्तु त्यांना मिळतात त्यांतल्या निम्म्या वस्तु ते नुसत्या हात लावून दूर सारतात. त्यांच्या संपत्तीचा बहुतेक भाग त्यांना असूननसून सारखाच असतो.

बाहेरील दालनाच्या आग्नेय कोपऱ्यांत नोकर लोकांची जागा होती, तींत आमचा सगळा दिवस जात असे. मुलगेलासा, कृष्णवर्णाचा, अंगानें गवदुल, असा 'शाम' नांवाचा आमचा एक नोकर होता. त्याचे केंस कुरळे होते. तो 'खुलना' जिल्ह्यांतला राहणारा होता. एक जागा नेमून देऊन तींत तो मला वसवीत असे. त्या जागेभोंवतीं खड्डेनें एक रेषे मारून, मोठा गंभीर चेहेरा करून, व वर बोट करून "या रेषेच्या बाहेर जाशील तर खबरदार" अशा प्रकारची धमकी तो मला देत असे, हें जें संकट माझ्यापुढें तो उभें करी तें ऐहिक अगर पारमार्थिक होतें हें मला पूर्णपणें कधींच समजलें नाहीं; परंतु जबरदस्त भीति मला प्राप्त झाली असे एवढें वरीक खरें. लक्ष्मणानें ओढलेल्या रेषेच्या

वाहेर गेल्यामुळें सीतेला भोगावीं लागलेलीं संकटें मीं रामायणांत वाचलीं होतीं. त्यामुळें घालून दिलेल्या मर्यादेच्या सामर्थ्यावद्दल मला शंका येणें शक्यच नव्हतें.

या खोलीच्या खिडकीच्या खालीच टांकें होतें. त्याला पाण्यापर्यंत दगडी पायऱ्या वांधून काढिलेल्या होत्या. त्याच्या पश्चिम कांठांवर वागेच्या भिंतीजवळ वडाचा एक प्रचंड वृक्ष होता. दक्षिणेच्या अंगास नारळीच्या वृक्षांची रांग होती. मला नेमून दिलेली जागा याच खिडकीशेजारीं असल्यामुळें खिडकीच्या झडपांतून या देखाव्याकडे एखाद्या चित्राच्या पुस्तकाप्रमाणें पहाण्यांत मी सर्व दिवस घालवीत असें. पहांटेपासून आमचे शेजारीपाजारी एकामागून एक स्नानाकरितां तेथें येत असत. प्रत्येकाची येण्याची वेळ मला बरोबर माहीत असे. प्रत्येक मनुष्याच्या पेहेरावाची विशेष तऱ्हा मला चांगली अवगत झाली होती. एक जण कानांत गच्च बोटें घालून पाण्यांत ठराविक बुड्या मारी, आणि नंतर निघून जाई. दुसऱ्या एकाला डोकें पाण्यांत बुडविण्याचा धीरच होत नसे, तो आपला ओला टॉवेल डोक्यावर पिळूनच समाधान मानीत असे. तिसरा एक जण येत असे, तो सारखे भरभर हात मारून पाण्याच्या पृष्ठभागावरची सगळी घाण वाजूस सारी, आणि मग एकदम पाण्यांत बुडी मारी. दुसरा एक असामी कांहींहि पूर्व तयारी न करतां वरच्या पायरीवरूनच पाण्यांत बुडी घेई. एकजण प्रातःकाळचीं स्तोत्रें पुटपुटत एकएक पायरी उतरत हलकेच पाण्यांत शिरे. टांक्यावर येणारांपैकीं एकजण तर नेहमींच धांदलींत असे; बुडी मारली न मारली तोंच घरीं जाण्याची त्याला घाई होई. एका इसमाला तर घाई हा शब्दच माहीत नव्हता. तो अगदीं स्वस्थपणें आपलें अंग ओलें करी, नंतर तें चांगलें चोळीत असे आणि नंतर ओलीं वस्त्रें बदलून स्वच्छ वस्त्रें धारण करी, व तो धोतराच्या निऱ्या काळजीपूर्वक चापूनचोपून बसवी. अखेरीस आमच्या वाहेरच्या वागेत एकदोनदां सावकाशपणें तो फेऱ्या घाली, आणि मग फुलें गोळा करून स्वारी सावकाशपणें रमतगमत घरीं जाई. जातांना त्याच्या टवटवीत शरीराला गारव्यामुळें वाटणारी हुषारी जणुं काय त्याच्या रोमरोमांतून निघून त्याच्या भोंवतालचा प्रदेश भरून टाकीत असे ! हा प्रकार दोन प्रहरपर्यंत चालू राही. नंतर स्नान करण्याच्या जागीं शुक्र होऊन तेथें

शांततेचा अम्मल पसरे.नाहीं ह्मणावयाला तेथें बढकें मात्र पोहतपोहत गोगलगाईचा पाठलाग करीत अगर चोंचीनें आपले पंख साफ करीत सारा दिवस घालवीत.

अशा रीतीनें पाण्यावर स्तब्धता पसरल्यावर त्या वडाच्या प्रचंड वृक्षाखालील सावलीकडे माझे सगळें लक्ष वेधून जाई. त्याच्या पारंब्या बुंध्याच्या वाजूला खाली लोंवत असून त्याच्या बुंध्याशीं त्यांच्या वेटोळ्यांचें काळंभोर जाळें झालें होतें. त्या गूढप्रदेशांत जणुं काय सृष्टि-नियमांचा प्रवेशच झालेला नव्हता. आणि पुरातन कालची स्वप्नाप्रमाणें अस्पष्ट भासणारी भूमि विधात्याची दृष्टि चुकवून आधुनिक काळाच्या प्रकाशांत टिकून राहिली आहे असें वाटे. तेथें मला कोण कोण दिसत, ते काय करीत यांचें वर्णन थोडक्या शब्दांत करणें अशक्य आहे. पुढें एकदां मी याच वटवृक्षावर एक कविता लिहिली ती अशी:-

वटवृक्षा !

(राग भूपाली. ताल दादरा.)

पुरातना । वटवृक्षा, शांत उभा अससी दिनयामिनी ॥ ध्रु० ॥

पारंब्या या फुटल्या । तव शाखांतुनि लवल्या
लोंवत भूवरि आल्या । जेविं जटा गुंतुनी ॥ १ ॥

केशभारयुत महंत । आचरीत पुण्यव्रत
राहे जणुं एकचित्त । गुंग तपःसाधनीं ॥ २ ॥

तव छायांसह विलास । रुचती यत्कल्पनेस

ओळखिसी त्या शिशूस ?। स्मरसि कधीं का मनीं ? ॥ ३ ॥

अरेरे ! तो वटवृक्ष आतां कोठें आहे ? तो वृक्षहि नाही, आणि त्या वनराजास प्रतिविंबित करणारा जलसंचयहि नाही ! वटवृक्षाच्या छाये-बरोबरच तेथें स्नान करणारांपैकी पुष्कळ जण विलयाप्रत गेले आहेत. आणि तो मुलगा ? तो आतां मोठा होऊन त्याच्यापासून निघालेल्या विस्तारानें त्याच्या भोंवती पसरलेल्या गुंतागुंतीच्या जाळ्यांत दिसणाऱ्या प्रकाशछायांच्या परिवर्तनांची तो गणना करीत बसला आहे.

घरांतून बाहेर जाण्यास आह्मांला सक्त मनाई होती. खरें सांगाव-याचें ह्मणजे घरांतील सर्व भागांमध्ये फिरण्याची देखील आह्मांला मुभा

नव्हती. सृष्टिसौंदर्याचें दर्शन अशा बंधनांतूनच. आह्मांला घ्यावें. *लागे. बाह्यसृष्टि ही अमर्याद वस्तु माझ्या आटोक्यापलिकडे होती. तिची लकाकी, तिचा ध्वनि आणि तिचा परिमळ हीं माझ्या बंधनाच्या फटींतून क्षणिकच मजकडे येऊन मला भेट देत असत. तीं जणूं काय अनेक चेष्टा करून माझ्या बंधनाच्या गजांतून माझ्याशीं खेळण्याची इच्छा करीत आहेत असे वाटे. परंतु बाह्यसृष्टि स्वतंत्र होती. मी मात्र बांधलेला होतो. एकमेकांना भेटण्यास आह्मांला कांहींच मार्ग नव्हता यामुळें तर तिचा मोह मला अधिकच अनावर होई. पण काय उपयोग ? खडूची रेषा आज पुसलेली आहे खरी परंतु मर्यादा घालणारें मंडळ अजून जसेंच्या तसेंच आहे. दूरस्थ वस्तु अजून तितक्याच दूर आहेत. बाह्यसृष्टि अद्यापिहि माझ्या आटोक्याच्या बाहेर आहे. वयानें मोठा झाल्यावर मी लिहिलेली कविता या वेळीं मला आठवते:—

माणसाळला विहंग होता पंजरगत जाहला,

वन्य तो स्वतंत्र वनि राहिला.

आला योगायोग त्याची गांठ पडावी असा,

विधीचा हेतु मनांतिल तसा.

तो स्वतंत्र पक्षी कळवळुनी अंतरीं

त्या पंजरबद्धा प्रेमें विनती करी

“ चल गड्या, जाउंया उडत वनाभीतरीं. ”

कारागृहगत कुजबुजला त्या “ तूं ये माझ्या घरीं

उभयही राहूं या पंजरीं. ”

स्वैरविहारी खगें त्याला पुसलें आशंकुनी

सदन तें आकुंचित पाहुनी

“ घनदाट गजांनीं वेढियलें हें दिसे

या स्थानीं मित्रा जागा कोठें असे ?

हे पंख पसरण्या, पसरावे ते कसे ? ”

“ हरहर ! ” परवश रडत ह्मणे तो हतबुद्ध “ कशावरी !

बसूं मी ऐटीनें अंवरीं ? ”

आमच्या घराच्या गच्चीचा कठडा माझ्या डोक्यापेक्षांहि उंच होता. पुढे मी उंच वाढलों. नोकरचाकरांचा जुलूम शिथिल झाला. एक नव-परिणीत वधू घरीं येऊन तिच्या फुरसतीच्या वेळीं तिचा खेळगडी ह्मणून तिच्यावरोवर चार गोष्टी करण्याइतकें महत्त्व मला प्राप्त झालें. त्या वेळीं भरदुपारीं मी कधीं कधीं गच्चीवर जात असें. घरांतील सर्वांचें त्या वेळीं जेवण आटोपलेलें असावयाचें. त्या वेळीं घरकामांत कांहीं मोकळा वेळ सांपडावयाचा. अंतःपुरांत दुपारच्या वामकुक्षीमुळें शांतता नांदत असावयाची. स्नानाचीं नवीं वस्त्रें सुकण्याकरितां कठज्यावर लोंबत सोडलेलीं असावयाचीं. अंगणाच्या एका कोपऱ्यांतील उकिरज्यांत टाकलेल्या खरकठ्यावर कावळे चोंची मारीत असावयाचे. अशा त्या प्रशांत वेळीं पिंजऱ्यांतील पक्षी कठज्याच्या फटींतून मोकळ्या पक्ष्यावरोवर चोंचीला चोंच लावून हितगुज करीत असे !

मी उभा राहून टक लावून पाहूं लागलों ह्मणजे प्रथम आमच्या घरांतील वागेच्या पलिकडच्या टोंकाशीं रांगेनें असलेल्या नारळीच्या झाडांकडे माझी दृष्टि जात असे. त्यांतून 'सिंगीवाग' व तिच्यांतील झोंपड्या व टांकें, आणि त्या टांक्याज्वळचें आमच्या तारा गवळणीचें घर वगैरे सर्व दिसत असे. त्याच्या पलीकडे कलकत्यांतील निरनिराळ्या उंचीचीं व आकाराचीं गच्चीचीं घरे व त्यांच्यामधून डोकावणारीं वृक्षांचीं शिखरे पूर्वक्षितिजाच्या कांहींशा करज्या व कांहींशा निळ्या रंगांत विलीन होत असत. त्यांजवर दुपारच्या उन्हाचा उज्ज्वल प्रकाश पडून परावर्तन पावत असे आणि या अतिदूर असलेल्या घरांपुढें वरून द्यावणी असलेले गच्चीवर जाणारे जिने दिसत असत. ते आपली तर्जनी वर उचलून व माझ्याकडे डोळे मिचकावीत जणूंक्या अंतर्भागांतील रहस्यांची मला सूचनाच देत असत.

जसा एखादा भिकारी राजवाड्यापुढें उभा राहून राजवाड्यांतील भांडारगृहांत कुबेराची संपत्ति कोंडून ठेविली आहे अशी कल्पना करितो, त्याप्रमाणें या अज्ञात प्रासादांतून स्वातंत्र्य व लीला यांची जी संपत्ति भरल्यासारखी मला वाटे तिची कल्पनाहि मला होत नसे. सूर्य डोक्यावर तळपत असतां आकाशांत खूप उंचीवरून घारीची कर्ण-कटोर किंचाळी माझ्या कानावर येऊन आदळे. सिंगीवागेला लागून

असलेल्या बोळांतून दुपारच्या वामकुक्षीमध्ये स्वस्थ पडलेल्या घरा-
वरून जाणाऱ्या कासारांचे “ बांगड्या घ्या बांगड्या ” इत्यादि वाक्यांचे
हेल येत असत. या सर्व गोष्टींनीं माझा आत्मा या नीरस जगांतून दूर
उडून जात असे.

माझे वडील घरीं क्वचितच राहात असत. नेहमीं ते कोणीकडे तरी
प्रवासांत असत. तिसऱ्या मजल्यावर त्यांच्या निजण्यावसण्याच्या खोल्या
होल्या, त्या बहुधा बंद असत. मी वर जाऊन खिडक्यांच्या फटींतून
आंत हात घालून दाराची खिळी काढून तें उघडीत असें, आणि दक्षि-
णेच्या टोंकाला असलेल्या त्यांच्या कोचावर स्वस्थ पडून संध्याकाळपर्यंत
वेळ काढीत असें. आधींच ती खोली बंद. त्यांतून माझा तिच्यांत
चोहूनच प्रवेश झालेला, यामुळें त्या खोलीला गूढतेची विशेषच छटा येत
असे. शिवाय दक्षिणेकडील रुंद, विस्तृत व शून्य गच्ची सूर्याच्या किरणांत
तळपत असल्यामुळें तिजकडे पाहात मी सारखा मनोराज्य करीत वसें.

याशिवाय मन आकर्षण करणारी आणखी एक गोष्ट होती. कलकत्त्यांत
पाण्याचे नळ नुक्तेच सुरू झाले होते. आणि नळांच्या प्रथमप्रवेशप्रसंगी
अधिकाऱ्यांनां जो विजयानंद वाटत होता त्याच्या भरांत त्यांनीं पाण्याची
इतकी रेचचेल करून दिली होती, की, हिंदु लोकांच्या वर्तींतसुद्धां
पाण्याची उणीव नव्हती. नळाच्या त्या पहिल्या अमदानींत त्याचें पाणी
माझ्या वडिलांच्या तिसऱ्या मजल्यावरील खोल्यांपर्यंतहि पोचत असे.
हजाऱ्याची किल्ली फिरवून भलत्याच वेळीं देखील मी त्याखालीं वाटेल
तितका वेळ उभा राहात असें. हें सारें मी त्यापासून होणाऱ्या सुखा-
करितां करीत असें असें नाहीं, तर फक्त माझ्या कल्पनेप्रमाणें माझ्या
इच्छेला स्वैरसंचार करूं देण्याकरितांच करीत असें. एका क्षणीं स्वातंत्र्य-
सुख तर दुसऱ्या क्षणीं कोणी पाहील कीं काय ही भीति, यामुळें त्या
हजाऱ्याच्या पाण्यानें माझ्या अंगावर आनंदाचे रोमांच उभे रहात.
बाह्यसृष्टीशीं संबंध येण्याचा संभव फार कमी असल्यामुळेंच हा संबंध
घडून येई, तेव्हां त्यापासून होणाऱ्या आनंदाचा वेगहि तीव्रच असे.
साधनसामुग्री भरपूर असते तेव्हां मनाला मांघ येतें; व प्रत्येक गोष्टी-
साठीं मन तिच्यावरच अवलंबून असतें. आनंदाचा पूर्ण उपभोग मिळ-
ण्याच्या कामीं बाह्य सामुग्रीपेक्षां अंतर्गत सामुग्रीचेंच महत्त्व विशेष

असतें याचा मनाला विसर पडतो. मनुष्याच्या बाल्यावस्थेंत मुख्यत्वे-
करून हाच धडा त्याला शिकावयाचा असतो. बाल्यावस्थेंत त्याच्या
मालकीच्या वस्तु थोड्या व क्षुल्लक असतात; तरी सुखप्राप्तीकरितां त्याला
अधिकांची जरूरी भासत नाही. जो दुर्दैवी मुलगा खेळण्याच्या असंख्य
वस्तूंखालीं दडपून गेलेला असतो त्याला त्यांपासून कांहींच सुख होत नाही.

आमच्या आंतील बागेला बाग अशी संज्ञा देणें ह्यणजे अतिशयोक्ति
केल्यासारखेंच होईल. एक महाकुंगाचें झाड, मनुकांचीं दोन जातीचीं दोन
झाडे, आणि नारळीची एक रांग एवढीं झाडे त्या बागेंत होती. मध्यभागीं
वर्तुलाकार एक फरशी होती. तिला जागजागीं चिरा पडल्या असून
निरनिराळ्या प्रकारचीं गवतें आणि झुडपें यांनीं त्या आपल्याशा करून
त्यांत आपले विजयी वावटे रोविले होते. आपली कितीहि आवाळ
झाली तरी मरावयाचें ह्यणून नाही अशा जोमाचीं जीं फुलझाडे होतीं
तींच काय तीं त्या बागेंत शिल्लक होतीं. आणि आपआपलीं कर्तव्ये विन-
वोभाट व इतक्या तत्परतेनें तीं पार पाडीत असत, कीं, माळ्यावर
हयगयीचा आरोप येण्यास जागाच राहूं नये. त्या बागेच्या उत्तरेकडच्या
कोपऱ्यांत भात कांडण्याचें एक छप्पर होतें. त्या ठिकाणीं जरूर पड-
ल्यास अंतःपुरांतील माणसें जमा होत असत. खेडेगांवांतील राहणीचा
हा शेवटचा अवशेष अलीकडे पराभूत होऊन तो लज्जेनें व कोणास
न कळत नापत्ता झाला आहे.

तथापि 'अडाम'चें नंदनवन सुद्धां या आमच्या बागेपेक्षां अधिक
शोभिवंत नसावें असें मला वाटतें. कारण अडम आणि त्याची बाग
दोन्हीहि सारखींच दिगंबर होतीं. त्यांनां बाह्य वस्तूंची जरूरी नव्हती.
ज्ञानवृक्षांचें फळ चाखल्यापासूनच मानवजातीचीं बाह्यसाधनें व भूषणे
यांची जरूरी सारखी वाढत आहे, व ही वाढ मनुष्य ज्ञानफल पूर्णपणें
पचवीपर्यंत चालूच राहणार. आमची आंतील बाग हें माझे नंदनवनच
होतें. तें मला पुरेसें होतें. पावसाळ्यांत अगदीं पहांटेच्या वेळीं मी
जागा झाल्याबरोबर तिकडे कसा धांव घेत असें तें अजून मला आठवतें.
मी इकडून धांवत जावें तों वाटेंतच दहिंवरलेल्या गवतांचा आणि
पानांचा परिमळ मला भेटण्याकरितां तिकडून येत असावा ! नारळीच्या

हालणाच्या छायांखालून व पूर्वेकडील वागेच्या भिंतीवरून उषादेवी नूतन व शीतल सूर्यकिरणांसमवेत मजकडे डोकावून पहात असे.

आमच्या घराच्या उत्तरेच्या बाजूस आणखी एक मोकळी जागा आहे. तिला आम्ही अजूनसुद्धां 'गोलावरी' (कोठार) ह्मणतो. त्या जागेच्या नांवावरून असें दिसतें, कीं, फार पूर्वी तेथें धान्याचें कोठार असावें, व त्यांत सर्व वर्षभर लागणाऱ्या धान्याचा सांठा करीत असावेत. लहानपणीं जसें वहीणभावंडांत खूप साम्य असतें त्याप्रमाणें त्या काळीं शहर आणि खेडेगांव यांच्या राहाणींत सर्रास साम्य दिसून येत असे. आतां त्या साम्याचा लेशहि सांपडणार नाही. मला संधि मिळाल्यास, सुटीच्या दिवशीं हे 'गोलावरी' माझे निवासस्थान होत असे. मी तेथें खेळण्याकरितां जात असें असें ह्मणणें चुकीचें होईल. कारण मला आकर्षण वाटे तें त्या जागेचें वाटे, खेळाचें वाटत नसे. हें असें कां, हें सांगणें कठीण आहे. कदाचित् असें असेल कीं, अगदीं एकीकडच्या कोपऱ्यांत व ओसाड जागेवर तें कोठार असल्यामुळेच तेथें जाण्याचा मोह मला पडत असावा. वस्तीच्या ठिकाणाहून ती जागा अगदीं अलग होती. आणि उपयुक्तपणाचाहि कांहीं शिक्का तिच्यावर बसला नव्हता. ती निरुपयोगी होती आणि झाडें लावून तिला कोणी शोभाहि आणिली नव्हती. याच कारणांनीं माझ्या कल्पनेच्या स्वेच्छसंचारास त्या जागेच्या भयानपणामुळे कधीं प्रतिबंध झाला नाही. माझ्यावर देखरेख करणारांची नजर चुकवून कांहीं युक्तीनें 'गोलावरींत' जाण्याची संधि जेव्हां मला मिळत असे तेव्हां मला सुटी मिळाल्यासारखा आनंद होई.

आमच्या घरांत आणखी एक जागा होती. ती कोणती तें हुडकून काढण्यांत अद्यापिहि मला यश मिळालेलें नाही. माझ्याच वयाची एक लहान मुलगी माझी खेळगडी होती. ती ह्या जागेला "राजवाडा" ह्मणत असे. "मी आतां हीच तिकडून आले" असें केव्हां केव्हां ती मला सांगत असे. परंतु तिनें आपल्याबरोबर मला तिकडे नेण्याचा सुप्रसंग मात्र कधींहि कांहीं झालें तरी आला नाही. ती मोठी अद्भुत जागा होती. तेथें चालत असलेले खेळ जितके आश्चर्यजनक होते तितकीच तेथील खेळणींहि आश्चर्यकारक होती. मला असें वाटे, कीं, ती जागा जवळच कोठें तरी कदाचित् पहिल्याच अगर दुसऱ्या मजल्यावर तरी खास असावी,

फक्त तेथें जाण्यास कोणीं समर्थ नसावें. “ ती जागा घराच्या आंत आहे कीं बाहेर आहे एवढें तरी मला सांग, ” असें मी माझ्या सोबतिणीला कित्तीदां तरी विनवीत असें. आणि “ नाही, नाही, ती या घराच्या आंतच आहे, ” हेंच तिचें नेहमींचें ठराविक उत्तर असे. या उत्तरावर स्वस्थपणें वसून “ मग ती जागा असावी तरी कोणीकडे ? घरांतील सर्व खोल्या मला माहित नाहीत काय ? ” असे प्रश्न स्वतःलाच मी विचारीं. या ठिकाणचा राजा कोण असावा याची मीं इतकी चौकशी कधीं केली नाही. त्याचा राजवाडा कोठें आहे हें अद्याप मला समजलें नाही. तें राजगृह आमच्या घराच्या आंतच होतें एवढी गोष्ट मात्र अगदीं खरी होती. बाल्यावस्थेंतील आयुष्याकडे नजर फेंकली असतां, जीवित व जगत् यांमध्ये जें गूढ तत्त्व भरून राहिलें आहे त्याचाच विचार वारंवार माझ्या मनांत येतो. स्वप्नांत देखील ज्यांचें दर्शन झालें नाही असें कांहीं तरी सगळीकडे भरून राहिलें आहे असें मला वाटे, आणि प्रत्येक दिवशीं “ अरे, तें आह्मांला कधीं भेटेल ” हाच प्रश्न मला अत्यंत महत्त्वाचा वाटे. सृष्टिदेवता आपल्या सुठींत कांहीं तरी गच्च झांकून ठेवून “ माझ्याजवळ काय आहे, ओळखा पाहूं. ” असें सुहास्य मुद्रेनें आह्मांस जणुं काय विचारीत आहे असें वाटे. तिच्याजवळ कोणची ह्मणून वस्तु नसेल याची आह्मांस कल्पनाहि होत नव्हती.

दक्षिणेकडील व्हरांज्याच्या कोपऱ्यांत मी एक सीताफळीची वी रोविली होती आणि तिला मी रोज पाणी घालीत असें, ही एक गोष्ट माझ्या फार चांगली आठवणींत राहिली आहे. “ त्या वीपासून झाड उगवेल कीं काय, ” या गोष्टीबद्दल माझें कुतूहल जागृत होऊन मला त्याचा सारखा ध्यास लागला होता. सीताफळीच्या बियांनां हल्लींही कांय फुटतात, परंतु त्याबरोबर आतां तें कुतूहल मात्र वाटेनासें झालें आहे. हा दोष कांहीं सीताफळाचा नाही, आमच्या मनाचा आहे. आमच्या एका वडील चुलतबंधूच्या दगडांच्या राशींतून आह्मीं एकदां कांहीं दगड हळूच त्यांनां नकळत आणून आह्मीं आमची स्वतःची एक दगडांची टंकडी बनविली. त्या दगडांच्या फटीमध्ये आह्मीं कांहीं रोपटीं लाविलीं; आणि त्यांची इतकी निगा राखिली, कीं, तीं रोपटीं, रोपटींच होतीं ह्मणून, कशीतरी अकालीं गतप्राण होईपर्यंत जीव धरून राहिलीं.

दगडाच्या या लहानशा ढिगान्यापासून आह्यांला जो आनंद होई व जें आश्चर्य वाटे तें शब्दांनीं वर्णन करून सांगणें कठीण आहे. आह्यां उत्पन्न केलेली ही सृष्टि आमच्या वडील मंडळींनां हि थक करून सोडील याबद्दल आह्यांला मुळींच संशय नव्हता. याची प्रतीति पाहण्याचा जो दिवस आह्यां ठरविला होता त्याच दिवशीं आमच्या खोलीच्या कोंपऱ्यांतील ती लहानशी टेंकडी, तिच्यावरील धोंडे आणि वनस्पति हीं सर्व एकदम नाहींशी झालीं. शिकण्याच्या खोलीची जमीन ही पर्वताची स्थापना करण्याचें योग्य ठिकाण नव्हे याची जाणीव आह्यांला आमच्या वडील मंडळींनीं इतक्या कठोर रीतीनें व इतक्या झटपटीनें करून दिली, कीं, या गोष्टीचा कांहीं मागमूस नसल्यामुळें आह्यांला एकदम धक्काच बसला. दगडाच्या राशीच्या भारापासून जमीन मुक्त झाली खरी पण त्या भारापासून आमचें मनें दडपून गेलीं. आमच्या स्वैर आकांक्षा व वडील माणसांची इच्छा यांत केवढें अंतर आहे हें तेव्हां आह्यांला चांगलें समजलें.

सृष्टीचें जीवित त्या वेळीं आमच्या मनाला किती थराहून सोडीत असे ! जमीन, पाणी, हिरवळ, आकाश, या सर्व वस्तु आमच्याशीं संभाषण करीत. त्यांच्याकडे आमचें दुर्लक्ष्य होण्यासारखें नव्हतें. आह्यांला पृथ्वीचा फक्त वरचा डोलारा दिसतो पण तिच्या अंतरंगाची कांहींच माहिती मिळत नाही याबद्दल आह्यांला किती वेळां तरी तीव्र दुःख झालें असेल ! पृथ्वीच्या धूसर आच्छादनाखालीं आह्यांला आमची दृष्टि कशी पोंचवितां येईल याबद्दलच आमचे नेहमीं बेत चालत. एकामागून एक याप्रमाणें जर पुष्कळसे वांबु आह्यांला आंत जमिनीच्या पोटांत रेटतां येतील तर कदाचित् पृथ्वीच्या अत्यंत खोल अशा अंतर्भागाला अप्रत्यक्षपणें तरी स्पर्श करावयाला मिळेल असें आह्यांला वाटे.

माघोत्सवांत दीपमाला लावण्याकरितां वाहेरच्या अंगणाभोंवतीं लाकडाचे खांब रांगेनें रोंवीत असत. माघ शुद्ध प्रतिपदेस खांबाकरितां खळगे खणण्यास सुरवात होई. कोणच्याहि उत्सवाची तयारी चालली असतां लहान मुलांनां नेहमींच मौज वाटत असते; परंतु हे खळगे खणण्याचें जें काम चाललेलें असे त्याकडे माझे लक्ष विशेष वेधून जाई. मी प्रत्येक वर्षीं हें काम झालेलें पहात असें आणि खणणारा आंत दिसे नासा होईपर्यंत खळगा खोल खोल होत गेलेला अनेक वेळां मला दिसत.

असे, य इतकें होऊनहि राजपुत्र अगर साहसी वीर यांच्या शोधाला पात्र असणारी अशी एकहि वस्तु कधीं मला दिसली नाही; तथापि प्रत्येक खेपेस गूढतेच्या पेटीचें झांकण उघडलें जात आहे, असें मला वाटे. खणलेल्या-पेक्षां आणखी थोडें खणलें, कीं, त्या पेटीचें झांकण उघडेल असा विचार माझ्या मनांत येई. वर्षांमागून वर्षे गेलीं, पण अधिक खोल खणण्याचें काम झालें नाही. पडद्याला धक्का बसत असे, परंतु तो वाजूला मात्र होत नसे. वडील माणसांनां काय वाटेल तें करतां येतें. मग इतकें थोडें खणूनच कीं कां शंभतात? आह्मां लहान मुलांच्या हातांत जर ही गोष्ट असती तर पृथ्वीच्या गाभ्यांतील हें गूढ पृथ्वीच्या धूलिमय आच्छादनाखालीं दव-लेलें असें आह्मीं कधींच राहूं दिलें नसतें, असें मला वाटे.

आकाशाच्या प्रत्येक प्रदेशामागें आकाशांतील गूढें लपलेलीं आहेत, या विचारानें देखील आमच्या कल्पनेस स्फुरण चढत असे. आमच्या बंगाली शास्त्रीय प्राथमिक पुस्तकांतील एका धड्याचें विवरण करून सांगत असतां आमच्या 'पंडितांनीं' जेव्हां आह्माला सांगितलें, कीं, आकाशाचा निळा गोल ह्यणजे वेष्टण नव्हे तेव्हां आह्मी अगदीं आश्चर्य-चकित होऊन गेलों! त्यानंतर ते ह्यणाले "शिष्यांवर शिष्या लावा आणि सारखे वर चढून जा; तुम्ही कितीहि उंच गेलांत तरी तुमच्या डोक्याला कांहीं लागायचें नाही." यावर पुरेशा शिष्या हे लावीत नसावेत असें मीं मनांत ह्यटलें आणि "एकावर एक असंख्य शिष्या आह्मी लावीतु गेलों तर काय होईल?" असा प्रश्न मी हेटाळणीच्या स्वरानें विचारिला. परंतु कितीहि शिष्या जमा केल्या तरी त्यांचा कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाही, हें जेव्हां मला पटलें तेव्हां मी त्या गोष्टीवर विचार करीत अगदीं मुक्यासारखा गप्प बसलों. सरतेशेवटीं, साऱ्या जगाचे जे शिक्षक असतील, त्यांनांच काय ती आह्मांस कळलेली ही आश्चर्यकारक बातमी ठाऊक असली पाहिजे असें मीं ठरविलें

प्रकरण चौथें.

नोकरांच्या साम्राज्यांत.

हिंदुस्तानच्या इतिहासांतील गुलाम घराण्याची कारकीर्द जशी सुखावह नव्हती, त्याचप्रमाणें माझ्या आयुष्याच्या इतिहासांतील नोकरांच्या साम्राज्याकडे पाहिलें तर तो काल विशेषतः आनंदांत अगर वैभवांत गेला असें मला आढळून येत नाही. राजा वरचेवर बदलत असे, पण आम्हांला सतावून सोडणाऱ्या शिक्षांच्या कलमामध्यें कधींहि फरक ह्मणून झाला नाही. तथापि त्या वेळीं या विषयाचें सत्यशोधन करण्याला आम्हांला संधिच मिळाली नाही. आमच्या पाठीवर बसलेले धपाटे शक्य तितके आम्ही सहन करीत असूं. मोऱ्यांनीं दुःख द्यावयाचें व लहानांनीं तें सोसावयाचें असाच या जगाचा एक नैसर्गिक कायदा आहे व त्या कायद्याला आम्ही अपवाद नाही असें आम्ही आमचें समाधान करून घेत असूं; परंतु ज्यांनां सोसावें लागतें ते मोठे आणि सोसावयास लावणारे लहान हें वरच्याच्या अगदीं विरुद्ध असणारें तत्व शिकण्यास मला फार दिवस लागले.

अमक्या गोष्टीला दुर्गुण ह्मणावें, व अमक्या गोष्टीला सद्गुण ह्मणावें या संबंधींची शिकारी माणसाची दृष्टि वेगळी व सावजाची दृष्टि वेगळी. एखादा चाणाक्ष पक्षी बंदुक उडण्यापूर्वी किंकाळी फोडून आपल्या सोबत्यांनां इशारा देतो, ह्मणून वरील कारणानें तो नाठाळ ठरतो. आम्हाला मार वसे तेव्हां आम्ही ओरडत असूं. ही आमची वागणूक चांगली आहे असें आम्हांला शिक्षा करणारे समजत नसत. खरोखर नोकरांच्या साम्राज्याविरुद्ध हा राजद्रोहच आहे असें मानलें जात असे. अशा प्रकारचा राजद्रोह ह्मणून पाडावयाला त्या वेळीं उपयोगांत असलेल्या पाण्याच्या मोठमोठ्या रांजणांत आमचीं डोकीं कशीं बुडविलीं जात असत हें मी कधीं विसरणार नाही. शिक्षा देणारांनां ह्मणजे आमचें रडें आवडे अशांतला भाग नव्हता. शिवाय अशा शिक्षेचा कांहीं दुःखावह परिणामहि होण्याचा संभव असे.

नोकर लोक अशी निष्ठुरता इतक्या कृंटेकोरपणानें कां दाखवीत याचें मला हल्लीं कधीं कधीं आश्चर्य वाटतें. मानवी दयेपासून आम्हांला अगदीं अलग ठेवण्याजोगें आमच्या स्वतःच्या वागणुकींत अगर इतरांशीं

वागण्याच्या तऱ्हेत कांहीं वैगुण्य होतें असें मला वाटत नाही. खरें कारण असें असलें पाहिजे, कीं, आमचा सर्व भार नोकर लोकांवर टाकलेला होता. आणि हा भार ह्मणजे असा असतो, कीं, अगदीं जवळच्या व प्रेमाच्या लोकांनाहि तो सहन करणें कठीण जातें. मुलांनां मुलांच्या सारखें अल्लड राहूं दिलें, धांवावयाला, खेळावयाला, जिज्ञासा तृप्त करण्याला त्यांनां मोकळें सोडलें तर त्यांनां सांभाळणें हें अगदीं सोपें काम आहे. त्यांनां तुझी घरांतच डांबून ठेवाव, चूप बसवाव, किंवा त्यांच्या खेळांत अडथळा आणाल तर मात्र विकट प्रश्न उपस्थित झाल्याशिवाय राहात नाहीत. मुलांच्या अल्लड वृत्तीनें जें ओझें अगदीं हलकें होतें तेंच ओझें मुलांनां अगदीं दावांत ठेवल्यानें एका गोष्टींतल्या घोड्याप्रमाणें पालकांनां दुःसह वाटूं लागतें. गोष्टींतील घोड्याला स्वतःच्या पायावर दुडूदुडू चालूं देण्याऐवजीं उचलून नेलें. इतकें ओझें वाहून नेण्यास मोलातें भारवाहक मिळाले हें खरें, तरी पण प्रत्येक पाउलाला त्यांनां तें ओझें भासल्याशिवाय राहिलें असेल काय ?

आमच्या लहानपणच्या या जुलमी लोकांपैकीं बहुतेकांसंबंधानें, ते आपआपसांत लड्यालड्डी करीत असत एवढेंच मला आठवतें; दुसरें कांहींच आठवत नाही. एक व्यक्ति मात्र प्रामुख्यानें अद्याप माझ्या स्मृतींत राहिलेली आहे.

तिचें नांव ईश्वर. पूर्वी तो एका खेड्यांत पंतोजी होता. मोठा ऐटवाज, नीटनेटका, गंभीर मुद्रेचा व मान्यतेचा हा गृहस्थ होता ! ही पृथ्वी निव्वळ मृत्तिकामय आहे, तिला पूर्णपणें स्वच्छ ठेवण्याला तिच्यांत पुरेसें पाणी नाही असें त्याचें मत होतें. ह्मणून पृथ्वीच्या या निरंतरच्या मृत्तिकामय स्थितीवरोवर त्याचा नेहमीं झगडा चाललेला असे ! तो आपलें पाण्याचें भांडें खूब वेगानें टाक्यांत झांकून देई. उद्देश हा कीं, संसर्गरहित खोल पाण्यांतून स्वच्छ पाणी आपणाला मिळावें ! टाक्यांत स्नान करतांना पाण्याच्या पृष्ठभागावरची सर्व घाण दूर सारून, नंतर जणुं काय पाणी अचानक पकडावें ह्मणून पाण्यांत एकदम बुडी मारणार ! गृहस्थ तो हाच. रस्त्यानें चालत असतां आपला उजवा हात शरीरार्शां कोन करून तो धरीत असे ! आह्मांस असें वाटे, कीं, जणुं काय त्याला स्वतःच्या कपड्यांच्या स्वच्छतेचाच संशय वाटत असावा ! पृथ्वी,

आप्, वायु, एकंदर मानवी राहाणी, यांमध्ये अरक्षित मार्गांनी शिर-
लेल्या दोषांपासून स्वतःला अगदीं अलिप्त ठेवण्याचा त्याचा प्रयत्न चाल-
लेला असावा, असें त्याच्या वागणुकीवरून वाटे ! त्याचें गांभीर्य तर
अगाध होतें ! डोकें थोडेंसें कलतें करून, गंभीर आवाजांत, वेतावातानें,
काळजीपूर्वक निवडक शब्द तो उच्चारित असे. त्याच्यामार्गे उभें राहून
एकत असतांनां आमच्या वडील मंडळींनां त्याच्या भाषासरणीची मौज
वाटे. शब्दावडंबरखचित अशा त्याच्या ह्यणींनीं आमच्या कुटुंबांतील
मार्मिक भाषणांच्या भांडारांत कायमची जागा पटकाविली होती. त्यानें
तयार केलेले शब्दसमूह आजच्या कालांत तितके चांगले वाटतील
किंवा नाहीं याची मात्र मला शंका आहे. यावरून असें दिसतें, कीं.
पूर्वीं जमीनअस्मानाइतक्या अंतरावर असणाऱ्या लिहिण्याच्या व वोल-
ण्याच्या भाषा आतां एकमेकींच्या जवळजवळ येत आहेत.

पूर्वीं पंतोजीचें काम केलेल्या या माणसानें संध्याकाळच्या वेळीं
आह्मांला स्वस्थ वसविण्याची एक युक्ति शोधून काढिली होती. रोज
सायंकाळीं एरंडेलाच्या गळक्या समईभोंवतीं आह्मांला जमवून तो रामा-
यण व महाभारत यांतील कथा वाचून दाखवीत असे. त्या वेळीं दुसरेहि
कांहीं नोकर तेथें येऊन एकत वसत. छपराच्या तुळ्यांवर समयीची
खूप मोठी सावली पडलेली आहे, भिंतीवर पाली लहान लहान किडे
पकडीत आहेत, आणि आह्मी मुकाट्यानें आश्चर्यानें आ पसरून लक्षपूर्वक
एकत आहोंत असा प्रकार चाले.

एके दिवशीं संध्याकाळीं कुशलवाच्या कथेला प्रारंभ झाला. आपला
बाप व चुलते यांचें. यश कस्पटासमान मानण्याची धमकी तीं शूर
मुलें देत आहेत अशी कथा चालू असतां पुढें काय झालें हे ऐकण्यास
उत्सुक झालेल्या आह्मीं मुलांनीं ' हं पुढें काय ? पुढें काय ? ' असें
ह्यणून अंधुक प्रकाश असलेल्या त्या खोलीची निश्चल स्तब्धता एकदम
कशी नाहींशी केली हें मला चांगलें आठवतें. बराच उशीर झाला होता.
जागें असण्याची नेमलेली वेळा संपत आली होती. पण गोष्टीचा शेवट
फार दूर होता ! अशा या आणीबाणीच्या प्रसंगीं माझ्या वडिलांचा
एक वृद्ध नोकर किशोरी आमच्या सुटकेकरितां तेथें अकस्मात् प्राप्त
झाला; आणि दसुरायाच्या कवितांच्या द्रुतगतीप्रमाणें खूप गडबडीनें.

त्याने ती कथा संपविली. प्रत्येक पंक्तींत चौदा पदे असलेल्या कृति-
वासाच्या सावकाश संधर्षणें ह्यणावयाच्या कविता भराभरा निघून
गेल्या; आणि यमक व अनुप्रास यांच्या पुरांत आम्हीं गटांगळ्या खात
बराहिलो.

या वाचनांतूनच कधीकधीं शास्त्रीय वाद निघे, व शेवटीं त्याचा
अनिकाल ईश्वराच्या गंभीर व विद्वत्ताप्रचुर निर्णयानें होत असे. मुलां-
कडच्या नोकरांपैकीं तो एक असल्यानें आमच्या घरांतील समाजांत
त्याचा दर्जा पुष्कळांच्या खालीं असे, तथापि त्याच्यापेक्षां वयानें व
ज्ञानानें लहान असणारांवर महाभारतांतील भीष्माप्रमाणें त्याचें वर्चस्व
आपोआपच स्थापिलें जात असे.

आमच्या या गंभीर व सन्माननीय नोकरामध्यें एक दोष होता; व
ऐतिहासिक सातत्याकरितां त्याचा उल्लेख करणें माझे कर्तव्य आहे असें
मला वाटतें. तो अफूचें सेवन करी, यामुळे चमचमीत गोड पदार्थ
खाण्याची त्याला जबर वासना होई. याचा परिणाम असा होई, कीं,
सकाळीं आमच्याकडे तो दुधाचे पेलें भरून घेऊन येई तेव्हां पेलें व त्याचें
मन यांच्यामध्ये मोठा झगडा चालून शेवटीं प्रतिसारणाशक्तीपेक्षां आक-
र्षणशक्तीचा जोर झाल्याचें दिसून येई ! या पेयाची स्वभावतःच आह्लांला
नावड होती. ही नावड आह्लांला यत्किंचित् व्यक्त करण्याचा अवकाश, कीं लगेच
ते पेलें आमच्या पुढून दूर झालेच ह्यणून समजावें. आमच्या आरोग्याच्या
जबाबदारीची जाणीव ठेवून तुम्ही हे ध्याच असें तो दुसऱ्यांदा कधींच
ह्यणत नसे ! पौष्टिक आहार पचविण्याची आमच्यांत कुवत आहे कीं नाहीं
याबद्दलहि ईश्वरचे कांहींसे कोते विचार होते. संध्याकाळीं आम्हीं जेवावयाला
बसलों ह्यणजे जाड, गोल, लांकडी थाल्यांमधून पुऱ्या आणून आह्लांला
बाढीत. पुऱ्यांचा आपल्याला अगदीं विटाळ देखील होऊं नये ह्यणून खूप
उंचीवरून प्रत्येकाच्या ताटांत वेतावातानें तो एकएक पुरी वाढण्यास सुरवात
करी. भक्तानें खूप खरखरमुंडेपणा केल्यावर मोठ्या नाखुषीनें देवाकडून
त्याला वर मिळावा तद्वत् एक एक तुकडा त्याचें आमच्या पानांत
टाकावा, इतका तो हिकमती व कडू होता. नंतर आह्लांला आणखी कांहीं
पाहिजे का असें त्यानें विचारावें. कोणच्या उत्तरानें त्याला वरें वाटेल
चें आह्लांला ठाऊकच असे, यामुळे आह्लांला आणखी वाढ, असें ह्यणून

त्याच्या आनंदांत विरजण घालण्याचें माझ्या अगदीं जीवावर येत असे. याशिवाय दोनप्रहरच्या फराळाकरितां कांहीं मिठाई वगैरे आणण्यासाठीं ईश्वराकडे रोजचा तनखा देऊन ठेविलेला असे. तुझांला काय पाहिजे असें रोज सकाळीं तो आह्मांला विचारी. जितका स्वस्त जिन्नस मागावा तितका त्याला अधिक अधिक आनंद होतो हें आह्मांला माहीत होतें; ह्मणून केव्हांकेव्हां भाताच्या लाह्या, तर कधींकधीं पचावयाला जड असे भाजलेले चणे अगर शेंगा, असले स्वस्त जिन्नस आणावयाला आह्मी त्याला सांगत असूं. शास्त्रविहित आचार डोळ्यांत तेल घालून पाळणारा ईश्वर आमच्या जेवणाखाण्याविषयींचे शिष्टाचार पाळण्यासंबंधीं विशेषशीं फिकिर वाळगीत नसे !

प्रकरण पांचवें:

अध्यापक शालेला जोडलेली शाळा.

ओरिएंटल सेमिनरीमध्ये असतांना ' शालेंत जाणारा मुलगा ' या तुच्छतादर्शक संबोधनापासून सुटका करून घेण्याचा मी एक मार्ग शोधून काढिला होता. आमच्या व्हरांज्याच्या एका कोपऱ्यांत माझी स्वतःची मीं एक शाळा काढिली होती. कठज्याचे लांकडी गज माझे विद्यार्थी, आणि हातांत छडी घेऊन त्यांच्यासमोर एका खुर्चीवर वसलेला मी त्यांचा शिक्षक. चांगलीं मुलें कोणचीं, वाईट कोणचीं हें मीं ठरवून टाकिलें होतें. इतकेंच नव्हे, तर खोडकर कोण आहेत, गरीब कोण आहेत, हुषार कोण, मद्र कोण हें सर्व मीं ओळखून ठेविलें होतें. माझ्या सतत छड्या भारण्यानें त्या वाईट गजांनां इतका त्रास सोसावा लागे, कीं, ते जर सजीव असते तर नको हा जीव असें त्यांनां होऊन गेलें असतें. छडीचे तडाखे दिल्यानें त्यांच्यावर जितके जितके अधिक खरे पडत असत तसतसा मला अधिक राग येई, व मी चिडून जाई; इतका, कीं, त्यांनां पुरेसें कसें चोपावे हें मला समजेनासें होई. त्या माझ्या गरीब विद्याऱ्या मुक्या वर्गावर मीं किती भयंकर जुलूम केला हें सांगण्याला त्या वेळचे आतां कोणीच उरलेले नाही. त्यानंतर माझ्या त्या लांकडी विद्यार्थ्यांच्या

जागीं लोखंडाचे कठडे व गज बसविलेले आहेत; परंतु या नवीन पिढी-पैकी कोणालाहि पूर्वीच्या पद्धतीने शिक्षणाचा लाभ मिळण्याची संधि मिळाली नाही; व माझ्यासारखा एखादा शिक्षक लाभला असता तरी त्यांच्या पूर्वजाप्रमाणे तशा शिक्षणाचा त्यांच्यावर परिणामहि झाला नसता !

अस्सलापेक्षां नक्कल करणे सुलभ असते, याचें त्या वेळीं मला प्रत्यंतर आलें. शिकविण्याच्या हतोटीशिवाय माझ्या शिक्षकांच्या ठिकाणीं दिसलेले इतर गुण—उतावीळपणा, चंचलता, पंक्तिप्रपंच, अन्याय वगैरे—मी सहज पैदा केले होते. एखाद्या जिवंत प्राण्यावर या अडाणीपणाचा प्रयोग करण्याची शक्ति माझ्यांत नव्हती एवढेंच मला आतां समाधान वाटतें. प्राथमिक शाळेंतील विद्यार्थी व माझे लांकडी विद्यार्थी यांच्या-मध्ये फरक असला तरी तेथले शिक्षक व लांकडी विद्यार्थ्यांचा शिक्षक यांच्या मानसशास्त्राच्या नियमांत कांहींच फरक नव्हता. वाईट गुणांची पैदास कशी जलद होते याचें हें उदाहरणच आहे !

ओरियंटल सेमिनरीमध्ये मी कांहीं फार दिवस नसेन. कारण मला नार्मलस्कूलमध्ये घातलें तेव्हां मी फार लहान होतो. तेथील गोष्टींपैकी एकच मला आठवते: तेथें असा प्रघात होता, कीं, वर्ग सुरू होण्यापूर्वी सर्व मुलांनीं ग्यालरींत रांगेनें वसावे व सुरावर कांहीं पद्यें ह्मणावीं. रोजच्या ठराविक व्यवहारांनीं कंटाळलेल्या मनाला ताजेंतवानें करण्याचा तो एक प्रयत्न होता. मुलांच्या दुदैवानें त्या पद्यांतील शब्द पडले इंग्रजी व त्यांची चाल तितकीच परकी यामुळें आपण काय ह्मणतो आहोंत, कांहीं मंत्र तर ह्मणत नाहीना याची आह्मांला कल्पनाहि होत नसे. तो सगळा समारंभ आह्मांला अर्थशून्य व कंटाळवाणा वाटे. उत्साह उत्पन्न करण्या-करितां वास्तविक या समारंभाची योजना केलेली होती व आपण अशा प्रकारची तजवीज केली आहे, त्यापासून आनंद व उत्साह प्राप्त करून घेणें हें मुलांचें कर्तव्य आहे, आपलें कर्तव्य आपण केलें आतां मुलांनीं फायदा करून घेतलाच पाहिजे, अशा प्रकारची शाळाधिकाऱ्यांची सम-जूत होती. आपण आपलें कर्तव्य केलें आहे या समाधानांत ते स्वस्थ असत. प्रत्यक्ष व्यवहारांत याचा कांहीं उपयोग होतो कीं नाही हें पाहण्याची त्यांनां जरूरी नादटत नसे. शाळेंतले अभ्यास सुरू होण्या-पूर्वी अशा प्रकारचा कार्यक्रम असावा हें तत्त्व ज्या इंग्रजी पुस्तकांत

त्यांनां आढळलें त्याच पुस्तकावरून जसेंच्या तसें तें गाणें घेऊन ते स्वस्थ वसले. मूळचे शब्द थोडेच आमच्या तोंडांत वसणार ! त्यांनां कांहीं विचित्र स्वरूप प्राप्त झालेलें होतें. आमच्या तोंडांत वसून गेलेल्या इंग्रजी भाषेनें भाषाशास्त्रज्ञांच्याहि ज्ञानांत भर टाकल्याशिवाय सोडलें नसतें. मला त्यांतील एकच ओळ आठवते ती अशी:—

Kalokee pulokee singill mellalling mellaling mellaling.

पुष्कळ विचार केल्यानंतर त्याच्या एका भागाचें मूळचें काय असावें याची मला कल्पना करतां आली. Kalokee हा कोणच्या शब्दाचा अपभ्रंश असावा हें अद्यापिहि मला गूढच आहे. बाकीच्याचें मूळ असें असावेंसें वाटतें:—

Full of glee singing merrily, merrily, merrily !

या शाळेसंबंधीं माझ्या स्मृति जसजशा स्पष्ट होऊं लागतात तसतसें तिच्यावद्दल मला अधिकच वाईट वाटतें; कारण त्या शाळेंत मुंळींच गोडी नव्हती. शाळेंतील इतर मुलांत मला मिसळतां आलें असतें तर शिकण्याचें दुःख इतकें असतूच वाटलें नसतें; परंतु तसें मिसळणें अशक्य होतें. कारण बहुतेक मुलांची वागण्याची तऱ्हा व त्यांच्या एकंदर संवयी अतिशय घाणेरड्या होत्या. यामुळें मध्यें वेळ सांपडेल तेव्हां दुसऱ्या मजल्यावर जाऊन एका खिडकीजवळ वसून रस्त्याकडे पहात मी वेळ घालवीत असें. एक वर्ष गेलें, दोन गेलीं, तीन गेलीं असा आयुष्याचा काळ मी मोजीं; व अशा रीतीनें आणखी किती वर्षे घालवावीं लागणार आहेत हा विचार मनांत येऊन माझे मलाच आश्चर्य वाटूं लागे.

शिक्षकांपैकीं फक्त एकाचीच मला आठवण आहे. त्याची भाषा इतकी हिडीस होती, कीं, तिचा मला अत्यंत तिट्कारा येऊन त्यानें मला विचारिलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याचें मी नेहमीं नाकारीत असें. अशा रीतीनें संबंध वर्ष वर्गांच्या अगदीं शेवटच्या नवरावर स्तब्ध वसून मीं काढिलें. चाकीचा वर्ग सुरू होई; मी एकटाच वसून कांहीं तरी विचार करीं, आणि पुष्कळसे गुंतागुंतीचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करीत असें. अशा प्रश्नांपैकींच 'निःशस्त्र स्थितींत शत्रूचा पराभव कसा करावा' हा एक प्रश्न एकदां माझ्या डोक्यांत आला. मुलें धडे वाचताहेत, गोंगाट चाल-

लाच आहे, इकडे मी अशा प्रकारचे प्रश्न सोडविण्यांत गुंगून गेलों आहे, हा सगळा प्रकार अद्यापिहि माझ्या डोळ्यांपुढें उभा राहतो. वरील प्रश्न मीं असा सोडविलाः—पुष्कळशा कुत्र्यांनां व वाघांनां, इतर क्रूर श्वापदांनां योग्य शिक्षण देऊन त्यांच्या कांहीं रांगा रणक्षेत्रावर उभ्या कराव्या ह्मणजे पूर्वरंग खूप चढेल. नंतर आहीं आमचा पराक्रम दाखविण्यास सुरुवात करावी. मग हां हां ह्मणतां जय ! आश्चर्य वाटेल इतक्या सहज रीतीनें हें कोडे सोडवितां येतें याचें स्पष्ट चित्र माझ्या कल्पनेनें माझ्या-मनापुढें उभें केल्याबरोबर आपल्या वाजूला निःसंशय जय मिळणार अशी मला खात्री वाटूं लागे. अजून जबाबदारीचें एकहि काम माझ्या शिरावर पडलें नव्हतें ह्मणून या साऱ्या गमजा ! जबाबदारी आपल्यावर येऊन पडली नाही तोंवर सिद्धि मिळण्याचे जवळचे मार्ग शोधून काढणें फार सोपें आहे. असें मला आढळून आलें. परंतु जबाबदारीच्या कामांचा बोजा मजवर पडल्यापासून जें कठीण तें कठीणच आणि तें नेहमींच कठीण राहणार अशी माझी पक्की खात्री झाली. ही खात्री कांहीं आनंददायक नाही हें खरें, परंतु जवळचे मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करणें हें ब्रवी काय कमी त्रासाचें असतें ! राजमार्ग सोडून आडमार्गांत शिरावयाचें तर चालावें थोडे लागेल पण वाटेंत कांटेकुटे वोंचतील त्याची काय वाट !

अशा रीतीनें त्या वर्गांत एक वर्षे घालविल्यानंतर पंडित मधुसूदन वाचस्पतींनीं आमची बंगालीची परीक्षा घेतली. सर्व मुलांत जास्त गुण मला मिळाले. माझ्यासंबंधीं पक्षुपात झाला अशी तक्रार शिक्षकांनीं शाळाधिकार्यांकडे केली ह्मणून परीक्षकाजवळच शाळेचे व्यवस्थापक बसून माझी पुनः परीक्षा झाली. या वेळींहि माझाच पहिला नंबर लागला.

प्रकरण सहावें.

काव्यरचना.

त्या वेळीं माझें वय आठ वर्षांहून खात्रीनें अधिक नव्हतें. माझ्या वडिलांच्या पुतणीचा ज्योति नांवाचा एक मुलगा होता तो माझ्याहून वयानें पुष्कळ वडील होता. इंग्रजी वाङ्मयांत त्याचा नुक्ताच प्रवेश झालेला

असून तो हॅमलेटचें आत्मगत भाषण मोठ्या जोरांत आविर्भावासहित पाठ म्हणत असे. माझे वय थोडें होतें तरी मी कविता बऱ्या लिहीन अशी त्याची समजूत झालेली होती. वास्तविक अशी समजूत होण्याला कांहींच कारण घडून आलेलें नव्हतें. एके दिवशीं दुपारीं त्यानें मला आपल्या खोलींत बोलावून एक कविता रचावयाला सांगितली; आणि चौदा अक्षरांच्या पायर वृत्ताची रचनाहि त्यानें मला समजावून दिली.

त्या दिवसापर्यंत छापील पुस्तकाशिवाय मी दुसरीकडे कोठें कविता पाहिलेल्या नव्हत्या. छापील पुस्तकांतील कवितांत लिहिण्याची चुकी नाही, खोडाखोड नाही, कांहीं नाही. कितीहि प्रयत्न केला तरी अशा प्रकारचें कवित्व मला करतां येईल अशी नुसती कल्पना करण्याचें देखील धारिष्ट मला झालें नसतें. एके दिवशीं आमच्या घरीं एक चोर पकडलेला होता. चोर ह्मणजे असतो तरी कसा हें पहाण्याच्या जिज्ञासेनें मला पछाडल्यामुळे भीतीनें कांपत कांपतच त्याला पहाण्यासाठीं मी त्या जागीं जाण्याचें धारिष्ट केलें. तेथें जाऊन पहातो तों एक अगदीं साधा माणसासारखाच माणूस ! त्याच्यांत व इतर माणसांत मला कांहींच फरक दिसला नाही. त्यामुळे दरवाज्यावरील पहारेकऱ्यानें त्याला वाईट तऱ्हेनें वागवितांना पाहून मला त्याची फार कोंव आली. काव्यरचनेसंबंधीहि मला तसलाच अनुभव आला. प्रथम मला या गोष्टीचा मोठा वाळवाटता होता; पण ज्योतीनें मला कविता करावयाला सांगितल्यावर माझ्या इच्छेनुरूप मी कांहीं शब्द एके ठिकाणीं जुळविले; आणि पहातो तों पायरवृत्त तयार झाले ! ज्योतीनें मला समजावून दिलेलेच पायरवृत्त तेव्हां मात्र काव्यरचनेतील यशासंबंधानें मला कांहींच शंका राहिली नाही ! पहारेकऱ्यानें चोराला वाईट तऱ्हेनें वागविल्यावद्दल जसें मला वाईट वाटलें होतें तसेंच अयोग्य लोकांकडून काव्यदेवतेच्या होणाऱ्या विटंबनेवद्दल आतां देखील मला फार खेद वाटतो ! काव्यदेवतेवद्दल मला कैक वेळां अनुकंपा वाटली असेल, पण करणार काय ? हलाचढ विण्यास अधीर झालेले हात खेचून धरण्याचें सामर्थ्य माझ्यामध्ये कोठलें असणार ! काव्यदेवतेस आजपर्यंत जितके कष्ट सोसावे लागले असतील, जितक्या हातांनीं तिला कुरूप केली असेल, तितके कष्ट चोरांनां खाऊन

सोसावे लागले नसतील आणि तितक्या हातांचा त्यांना स्पर्शहि झाला नसेल !

पहिल्या प्रथम वाटणारी भीति नाहीशी झाल्यावर मग काय, काव्य-रचनेत माझा स्वैरसंचार सुरू झाला; मला मार्ग कोण खंचणार ! आमच्या जमीनदारीची व्यवस्था पहाणाऱ्या अधिकाऱ्यांपैकी एकाच्या मेहेरवानीने निळ्या कागदांचे एक कोरें पुस्तक मी मिळविलें व तें पेन्सिलीने आंखलें. त्यावर लहान मुलें लिहितात त्याप्रमाणें मी कविता खरडूं लागलों. आपल्या नुकत्याच उगवलेल्या शिंगांनी, एकदां इकडे, एकदां तिकडे याप्रमाणें चोर्हीकडे पहात फिरणाऱ्या लहानशा हरिण-बालकाप्रमाणें माझ्या नवीन उदय पावलेल्या काव्यरचनेची मी आपण होऊन स्वतःला उपाधि लावून घेतली. माझ्या वडील भावाला * माझ्या कृतीचा इतका अभिमान वाटला, कीं, त्यानें त्याला स्वस्थ वसूं दिलें नाही, तर माझ्या कवितांनां श्रोते मिळविण्यास सगळें घर धुंडावयास लाविलें ! मला असें आठवतें, कीं, एके दिवशीं जमिनदारांच्या अधिकाऱ्यांच्यावर आमच्या जोडीनें केलेल्या मोहिमींत जय मिळवून तळमजल्यावरील जमीनदारीकचेरींतून आम्ही वाहेर पडत असतां नुक्तेच येत असलेले 'नॅशनल पेपर'चे संपादक नवगोपाळ मित्र यांची व आमची गांठ पडली. कांहींहि प्रस्तावना न करतां माझे बंधु एकदम त्यांनां झणाले " हें पहा नवगोपाळ बाबू, आमच्या रवीनें एक कविता केली आहे ती तुम्ही ऐकली पाहिजे. " झालें ! उत्तराची वाट कोण पहातो ! लगेच कविता वाचून दाखविण्यास मी सुरवात केलीच. माझी काव्य-रचना अद्याप प्रचंड झालेली नव्हती; फार मर्यादित होती. कवीला आपल्या सर्व कविता खिशांत वाळगतां येत असत ! रचणारा, छाप-गारा, प्रसिद्ध करणारा सर्व कांहीं मी एकटाच ! या कामांत माझा एक चांटकरी होता तो माझा भाऊ. तो माझ्या कवितांची जाहीरात लावी. त्या कविता मी कमलपुष्पांवर रचलेल्या होत्या. जितक्या उत्साहानें मी त्या लिहिल्या होत्या तितक्या उत्साहभरानें त्याच वेळीं, त्याच ठिकाणीं-

* सात भावांत रवींद्रनाथ हे सर्वांत धाकटे. सहाव्या बंधूंचा यथें उल्लेख केला आहे.

जेन्याच्या तळाशींच-नवगोपाळ वावूनां खड्या सुरांत त्या कविता मी वाचून दाखविल्या. 'फार छान, पण द्विरेफ हें काय आहे वुवा' असे ते हंसतहंसत ह्याणाले 'द्विरेफ' या शब्दाची पैदास मी कोठून केली होती हें मला आतां आठवत नाही. दुसऱ्या एखाद्या साध्या शब्दानेंहि वृत्त तितकेंच चांगलें जमलें असतें; परंतु त्या कवितेंत या शब्दावर तर आमच्या आशेचा डोलारा उभा होता ! आमच्या कचेरींतल्या मंडळीवर या शब्दानें चांगलेंच वजन पाडिलें होतें; परंतु आश्चर्य हें, कीं, त्या शब्दाला नवगोपाळ वावूनीं दाद दिली नाही. इतकेंच नव्हे, तर उलट ते हंसले ! मी मनांत खूणगांठ बांधिली, कीं, यांनां काव्यांत कांहीं गम्य नसलें पाहिजे ! मी त्यांनां पुनः कधींहि माझी कविता वाचून दाखविली नाही. त्या गोष्टीला आतां पुष्कळ वर्षे होऊन गेलीं आहेत, व माझ्या वयांतहि पुष्कळ वर्षांची भर पडली आहे, तरी पण माझ्या कविता वाचणारांची रसिकता कशी अजमावावयाची, त्यांनां काव्यानंद झाला हें कसें ओळखावयाचें या गोष्टीचें माझे ज्ञान कांहींच वाढलेलें नाही ! नवगोपाळ वाचू किती का हंसेनात; मधुपानानें गुंग झालेल्या मधुकराप्रमाणें 'द्विरेफ' हा शब्द आपल्या जागेला चिकटून राहिला !

प्रकरण सातवें.

विविध शिक्षण.

आमच्या शाळेंतील एक शिक्षक आह्मांला घरीं शिकवावयाला येत असत. त्यांचें शरीर रोडकें होतें; नाकडोळे इत्यादींत चमक नव्हती; आवाजांत कठोरपणा होता. मूर्तिमंत वेताची छडी ! सकाळीं सहांपामून साडेनवांपर्यंत त्यांची वेळ ठरलेली होती. वंगाली वाङ्मयविषयक व शास्त्रीय क्रमिक पुस्तकें सोडून देऊन त्यांनीं आह्मांला 'मेघनादवध' हें महाकाव्य वाचावयास लाविलें. माझा तिसरा भाऊ आह्मांला निर-निराळ्या विषयांचें ज्ञान करून देण्यांत विशेष तत्पर असे. त्यामुळें आह्मांला शाळेंतील अभ्यासक्रमापेक्षां पुष्कळच अधिक घरीं शिकावें लागे. शोच्या पहांटे निजून उठून, लंगोट घालून एका आंधळ्या पैलवानावरोवर

कुस्तीच्या एकदोन पकडी आह्यांला कराव्या लागत. त्या झाल्यावर लगेच म.तीनें माखलेल्या अंगावरच डगलीं घालून भाषाविषय, गणित, भूगोल व इतिहास यांचा अभ्यास करण्यास आह्मी सुरवात करित असूं. शाळेंतून आह्मी घरीं परत येतो तोंच चित्रकला शिकविणारे व कसरत शिकविणारे आमचे शिक्षक तयार असत. याच्यानंतर म्हणजे संध्याकाळीं आम्हाला इंग्रजी शिकविण्याकरितां अघोर बाबू येत असत. रात्रीं नवांनंतर मात्र आह्मी अगदीं मोकळे होत असूं !

रविवारीं सकाळीं विष्णु आम्हाला गायन शिकवीत असे. तसेंच पदार्थ-विज्ञानांतील प्रयोग करून दाखविण्याकरितां सीतानाथ दत्त बहुतकरून प्रत्येक रविवारीं येत असत. त्यांनीं दाखविलेल्या प्रयोगांपैकीं एक मला फार आवडला. एका कंचेच्या भांड्यांत पाणी घालून त्यांत त्यांनीं लांकडाचा भुसा घातला, व तें भांडें विस्तवावर ठेविलें. नंतर तापलेलें पाणी वर कसें आलें, गार पाणी खालीं कसें गेलें व हा क्रम चालतां चालतां पाणी कसें उकळूं लागलें हें सर्व त्यांनीं जेव्हां आम्हांला दाखविलें तेव्हां मला किती आश्चर्य वाटलें तें माझ्या चांगलें लक्षांत आहे. दुधापासून पाणी वेगळें करतां येतें आणि दूध आटविलें म्हणजे दुधापासून पाणी निराळें होऊन त्याची वाफ वनते व दूध आटतें, इतकें अगडवंव ज्ञान मला त्या दिवशीं मिळाल्यावर मी वराच शेंफारून गेलों. सीतानाथ बाबू जर रविवारीं आले नाहीत तर रविवारचा दिवस रविवारासारखा वाटत नसे !

शरीरांतल्या हाडांसंबंधानें सर्व माहिती देण्याकरितां हि एक तास ठेविला होता. ती माहिती आह्यांला समजावून सांगण्याकरितां कॅबेल मेडिकल स्कूलमधील एक विद्यार्थी येत असे. तारांनीं हाडें बांधलेला सांगाडा आमच्या शिकण्याच्या खोलींत ठेवून दिला होता. आणि शेवटची गोष्ट म्हणजे हेरं वतत्त्वरत्नांनीं संस्कृत व्याकरणांतील नियम आमच्याकडून तोंडपाठ करून घेण्याकरितां हि वेळ नेमून दिलेली होती. संस्कृत व्याकरणांतील सूत्रें घोकतांना तोंडाला अधिक श्रम पडतात, कीं, हाडांचीं नांवां पाठ करण्यास अधिक श्रम लागतात हें मला खात्रीपूर्वक सांगतां येत नाहीं. मला वाटतें व्याकरणांतील सूत्रें पहिला नंबर पटकावितील.

हे सर्व विषय बंगालीमधून शिकविण्यात येत. त्यांच्यांत आमची बरीच प्रगति झाल्यावर आह्मी इंग्रजी शिकण्यास प्रारंभ केला. इंग्रजी शिक-

विषयाकरितां ठेवलेले शिक्षक अघोरबाबू हे स्वतः मेडिकल कॉलेजचे विद्यार्थी असल्यामुळे आह्मांला शिकविण्याकरितां ते संध्याकाळचे येत असत. पुस्तकांतून आझी असें वाचतो, कीं, मनुष्यानें लाविलेल्या सर्व शोधांत विस्तवाचा शोध अत्यंत महत्त्वाचा होय. याबद्दल शंका घेण्याची आझी इच्छा नाही, परंतु लहान पक्ष्यांच्या आईबापांनां संध्याकाळ झाली कीं दिवे लावतां येत नाहीत हें त्या पिलांचें मोठें सुदैवच होय असें मला वाटल्याशिवाय राहात नाही. अगदीं उजाडतांच त्यांनां भाषेचे पाठ मिळतात. आणि आपले धडे पक्ष्यांचीं पिलें किती आनंदानें शिकत असतात हें प्रत्येकानें पाहिलेंच असेल. पण एक गोष्ट मात्र आम्ही विसरतां कामा नये, कीं, त्यांनां कांहीं इंग्रजी भाषा शिकावयाची नसते, तर ते आपली मातृभाषाच शिकत असतात.

या आमच्या इंग्रजी शिक्षकाची शरीरप्रकृति इतकी सुदृढ होती, कीं, त्याच्या तिन्ही विद्यार्थ्यांनीं कट करून निदान एक दिवस तरी त्यानें थोडें नये अशी उत्कट इच्छा प्रदर्शित केली असती तरी तें अशक्य होतें. एकदां मात्र थोडे दिवस त्याला येतां आलें नाहीं. मेडिकल कॉलेज-मधील हिंदु व ख्रिस्ती विद्यार्थ्यांमध्ये एकदां मारामारी झाली. त्या मारामारींत त्याला कोणी खुर्ची फेंकून मार दिला, त्यामुळे त्याचें डोकें फुटलें. त्यामुळे त्याला शिकवावयास येतां आलें नाहीं. त्याच्यावर तें एक संकटच गुजरलें होतें, पण तें संकट आमच्यावर येऊन पडलें आहे असें आह्मांला वाटलें नाहीं. त्यांतून तो फार लौकर वरा झाला. आह्मांला इतकें मात्र वाटलें, कीं, इतक्या लौकर वरें होण्याची याला काय जहर होती !

त्याच्या कारकीर्दीतील एका दिवसाची मला फार चांगली आठवण आहे. संध्याकाळ होऊन गेली होती. पावसाच्या सरीवर सरी कोसळत होत्या. आमच्या बोळांत गुढ्याइतकें पाणी उभें राहिलें होतें. टांक्याचें पाणी वागंत शिरलें होतें. वेलाच्या झाडांचे झुबकेदार शेंडे पाण्यावर तरंगतांना दिसत होते. कदंबपुष्पांतून सुवास दरवळावा त्याप्रमाणें त्या आल्हादकारक पाऊस पडत असलेल्या संध्यासमयीं आह्मांला आनंदाच्या उकळ्या फुटूं लागल्या ! आतां काय आणखी दोनतीन मिनिटेंच ! तेवडीं निघून गेलीं, कीं, आमच्या शिक्षकांची येण्याची वेळ गेलीच ह्मणून समजावें. पण छे ! खात्री कोणी सांगावी ! दीनवाण्या चेहेऱ्यानें बोळाकडे पहात तो

आतां येईल मग येईल अशी सारखी त्याची वाट पहात आह्मी व्हरांज्यांत वसून राहिलों होतो. इतक्यांत एकदम आमच्या छातींत धडकी भरली, व आह्मांला मूर्च्छा येते की काय असें वाटूं लागलें! ती पहा आमच्या परिचयाची काळी छत्री अशा पावसापाण्याला न जुमानतां त्या कोपऱ्यावरून इकडेच वळली. येणारी व्यक्ति आणखी कोणी तरी नसेल ना? छे, दुसरी कोण असणार! त्यांच्या तोडीचा दुराग्रही मनुष्य या विस्तीर्ण जगांत आणखी कोठें तरी खास सांपडला असता, पण आमच्या त्या लहानशा वोळांत कोण मिळणार?

त्यांच्या कारकीर्दीचें सर्व वाजूनीं परीक्षण केल्यास अघोर बावू कडवा मनुष्य होता असें ह्मणतां येणार नाही. त्यानें आह्मांला कडक रीतीनें कधींच वागविलें नाही. ते आह्मांला रागानें बोलत पण त्यांनीं आमची खरडपट्टी कधींच काढिली नाही. असो. त्यांच्या अंगीं नांवाजण्याजोगे कांहीं गुण असतील पण त्यांची शिकविण्याची वेळ होती संध्याकाळची आणि शिकविण्याचा विषय पडला इंग्रजी! शाळेंत संबंध दिवस त्रासांत काढून कंटाळून घरीं आलेल्या कोणच्याहि बंगाली मुलाला शिकविण्याकरितां सायंकाळीं प्रत्यक्ष देवदूत जरी प्राप्त झाला असता, व मिणमिण जळणारा दिवा लावून त्यानें त्याला इंग्लिश शिकविण्यास प्रारंभ केला असता तरी तो देवदूत नसून खराखुरा यमदूत आहे असेंच त्याला वाटलें असतें! इंग्रजी भाषा अत्यंत मोहक आहे ही गोष्ट आमच्या मनावर ठसविण्याचा आमच्या शिक्षकानें एकदा कित्ती आटोकाट प्रयत्न केला त्या गोष्टीची मला फार चांगली आठवण आहे. इंग्रजी भाषेचें चित्ताकर्षकत्व आमच्या मनावर विविधविध्याच्या स्तुत्य हेतूनें, आह्मांला आनंद वाटेल अशा तऱ्हेनें, त्यानें एका इंग्रजी पुस्तकांतून आह्मांला कांहीं वाचून दाखविलें. तें गद्य कीं पद्य हें कांहीं आह्मांला समजलें नाही, परंतु आमच्या मनावर त्याचा भलताच परिणाम झाला. आह्मी इतकें पोट धरधरून हंसलों, कीं, त्याला त्या दिवशीं आमचा वर्ग सोडून देणें भग पडलें. आपण व्यर्थ त्या भानगडींत पडलों व आपल्या मताप्रमाणें आह्मां मुलांचीं मते होणें ही कांहीं एकदोन दिवसांची गोष्ट नसून कित्येक वर्षे तो वाद मिटण्याजोगा नाही, ही गोष्ट त्याच्या लक्ष्यांत यावयास पाहिजे होती!

आमच्या शाळेत शिकविले जाणारे सर्व विषय रुक्ष होते. ह्यणून् शाळेंतील नीरस रुक्ष विषयांपेक्षां निराळ्या विषयांचें आह्मांवर ज्ञानामृत-सिंचन करून आह्मांला ताजेतवाने करण्याचा अघोरवावू कधीं कधीं प्रयत्न करीत असत. एके दिवशीं त्यांनीं आपल्या खिशांतून कागदांत गुंडाळलेलें कांहीं बाहेर काढिलें, आणि आज तुझांला विधात्याची एक चमत्कृति दाखवितों असें ते ह्यणाले. वरचा कागद त्यांनीं सोडून टाकला, व त्यांतून मनुष्याचा मुखवटा बाहेर काढून त्यांतील आश्चर्यजनक इंद्रिय-रचना त्यांनीं आह्मांला समजावून सांगितली. त्या वेळीं माझ्या मनाला बसलेल्या धक्याची मला अजूनहि आठवण आहे. मनुष्याचें सर्व शरीरच वोलतें अशी माझी समजूत होती. वोलण्याची क्रिया अशी एकट्या दुकट्या इंद्रियाला स्वतंत्रपणें करतां येत असेल ही मला कल्पनाच नव्हती. एखाद्या अवयवाची रचना कितीहि चमत्कार उत्पन्न करणारी असो ती संबंध मनुष्यापेक्षां कमी प्रतीची यांत मुळींच संशय नाहीं. हा विचार मनांत येण्यास त्या वेळीं इतके शब्द लागले, असें नव्हे; पण माझ्या मनाला खेद वाटण्याचें तें एक कारण होतें. दुसऱ्या एका वेळीं मेडिकल कॉलेजांतील प्रेतें फाडून पहाण्याच्या जागीं ते आम्हांला घेऊन गेले. एका वृद्ध वाईचें प्रेत टेबलावर ठेविलेलें होतें. तें पाहून मला विशेष कांहीं वाईट वाटलें नाहीं. पण जमिनीवर कापून टाकलेली तंगडी पहातांच्च माझे भान नाहींसें झालें ! छिन्नविच्छिन्न स्थितींत एखाद्या मनुष्याला पहाण्याचा प्रसंग मला इतका भयप्रद व इतका आचरटपणाचा वाटला कीं कित्येक दिवस तो सर्व देखावा, ती कृष्णवर्ण अर्थशून्य तंगडी माझ्या नजरेसमोरून हालली नाहीं.

‘प्यारी सरकार’चें पहिलें व दुसरें पुस्तक वाचल्यानंतर आह्मी ‘मॅक्कुलो’चीं पुस्तकें शिकूं लागलों. सायंकाळीं आमचीं शरीरें थकलेलीं असत. घरामध्यें जाण्याला आमचीं मनें उत्सुक झालेलीं असत. शिकण्याचें पुस्तक कसें होतें ह्यणाल तर काळ्या पुढ्याचें व कठिण शब्दांनीं खच्चून भरलेलें ! त्याच्यांतील विषय तर विचारूच नका; नीरसतेची कमाल होती ! याचें कारण असें होतें, कीं, त्या कालीं विद्यादेवी श्री सरस्वती हिनें आपला मधुर मातृभाव व्यक्त केला नव्हता ! आतांप्रमाणें तेव्हां मुलांचीं पुस्तकें सचित्र नसत ! शिवाय प्रत्येक धड्याच्या चौकीवर

शब्दांच्या द्वारपालांच्या रांगा, निरनिराळे तोडलेले शब्दावयव (syllables) आणि स्वराघात (accents) यांच्या उभ्या, आडव्या खुणांच्या संगिनी खांद्यांवर टाकून मुलांना अडविण्याकरितां मार्गावर उभ्या राहत असत ! त्यांच्या रांगांवर मी एकामागून एक हल्ले चढवीं पण व्यर्थ ! आमचे शिक्षक दुसऱ्या एकाद्या हुषार विद्यार्थ्यांच्या पराक्रमाचें उदाहरण देऊन आह्वांला लाजवीत ! आह्वांला मनांत विषाद वाटे, आमचें मन खट्टू होई, त्या हुषार विद्यार्थ्यांसंबंधीं आमचें मन क्लुषित होई पण इतकें होऊन उपयोग काय ? त्या काळ्या पुढ्याच्या पुस्तकाचें वैषम्य मात्र आमच्या मनांतून हद्दपार होत नसे !

मानवजातीवद्दल अनुकंपा वाढून, जगांतील सर्व कंटाळवाण्या गोष्टींमध्ये विद्यालयानें गुंगीचें औषध घालून ठेविलेलें आहे. आमचे इंग्रजी वडे सुरू होतांच आह्मी पेंगू लागूं. डोळ्याला पाणी लावणें व्हरांब्याच्या भोवतीं जरा धावून येणें, हा त्यावर उतारा होता; व त्यानें चढलेला अम्मल क्षणिक कमी होई इतकेंच. पुनः येरे माझ्या मागल्या आहेच ! एखाद्या वेळीं सहजगत्या आमचा सर्वांत वडील भाऊ त्या रस्त्यानें जात असतां निद्राकुल असे आह्मी त्याच्या दृष्टीस पडलों, तर 'आतां पुरे' असें झणून तो आमची सुटका करीत असे. आह्वाला मोकळें सोडून दिल्यावर मग काय ! आमची झोंप त्यापुढें एक पळभरहि टिकत नसे !

प्रकरण आठवें.

माझे प्रथम वहिर्गमन.

एकदां कलकत्यांत डांग्या तापाची खूप साथ आली असतां आमच्या अवाढव्य कुटुंबांतील कांहीं मंडळीनां छद्मवाचूंच्या नदीकांठच्या उद्यानगृहांत जाऊन रहावें लागलें. आह्मी मुलेंहि त्या मंडळीपैकींच होतो.

आपलें घर सोडून दुसरीकडे जाऊन राहण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग होता. पूर्वजन्मींच्या आपल्या प्रेमळ मित्राप्रमाणें गंगानदीनें मला अंकावर बसवून घेऊन माझे स्वागत केलें. त्या उद्यानगृहांतील नोकराकरांच्या ठिकाणासमोरच जांवाच्या झाडांची एक बाग होती. व्हरांब्यांत या वृक्षांच्या छायेखालीं बसून त्यांच्या बुंध्यांच्या फटींतून गंगा-

नदीच्या वाहत्या पात्राकडे पहात मी दिवस घालवीत असं. रोज सकाळीं उठवें तों, सोनेरी किनारीनें विभूषित केलेल्या, उघडल्यावरोबर कांहींतरी नवी बातमी कळविण्यास उत्सुक झालेल्या पत्राप्रमाणें दिवस मजकडे धांवून येत असे ! आणि अशा त्या अमूल्य दिवसाचा लवलेशहि फुकट जाऊं नये म्हणून घाईघाईनें स्नान वगैरे करून मी व्हरांज्यांत माझ्या खुर्चीवर जाऊन वसें. गंगेला रोज भरतीओहटी येत असे. निरनिराळ्या नमुन्याच्या पुष्कळशा नावा इकडून तिकडे मिरवतांना दिसत. प्रातःकाळीं पश्चिमाभिमुख असलेली वृक्षांची सावली सायंकाळीं पूर्वाभिमुख होत असे. पलीकडच्या तीरावरील वृक्षांच्या घनदाट छायेजवळ सायंकाळच्या आकाशाला दुभंगून सूर्यनारायणाचे आरक्त किरण येऊन पोंचत असत. कित्येक वेळां अगदीं पहांटेपासून आकाश मेघांनीं भरून जात असे. अशा वेळीं पलीकडच्या तीरावरील झाडींत अंधकार पसरे, व वृक्षांच्या काळ्याकुट्ट छाया नदीच्या पात्रावर हालतांना दिसत. इतक्यांत जोराची वृष्टी सुरू होई. दिशा धूसर होऊन क्षितिज दिसेनासें होई. पाऊस बंद झाल्यावर वृक्षछायांतून अश्रुबिंदु गळत ! नदीचें पाणी फुगून सारखें वाढत जाई. वृक्षांच्या गर्दछायेला हलवून सोडून ओलसर गार वारा जोरानें वाहूं लागे.

घराच्या भिंती, तुळ्या, वांसे यांच्या पोटांतून घराच्या बाहेरील जगांत माझा नवीन जन्मच झाला कीं काय असं मला वाटे. बाह्यवस्तूशीं नूतन परिचय करीत असतां, भिकार संवयींचें घाणेरडें आच्छादन जगापासून गळून पडत आहे असं वाटे. सकाळीं पुण्यांबरोबर मी काकवी खात असं, तिची चव स्वर्गांत इंद्र घटघटां पीत असलेल्या अमृतापेक्षां निराळी नसे, अशी माझी खात्री आहे. कारण अमरत्व अमृतांत नसून तें प्राशन करणारांत असतें; आणि ह्मणून त्याचा शोध करीत फिरणारांच्या हातीं तें सहसा लागत नाहीं !

घराच्या सागच्या अंगाला भित वांधलेलें आवार होतें. त्यांत एक लहानसें टांकें होतें. वर स्नानाची एक उंच जागा होती तेथून पाण्यापर्यंत पायच्या वांधलेल्या होत्या. त्या उंचवट्याच्या एका बाजूला एक मोठें जांभळीचें झाड होतें, आणि त्या टांक्याच्या सभोंवतीं पुष्कळ निरनिराळ्या प्रकारचीं फळझाडे खूप दाट लाविलेलीं होती. त्या

वृक्षांच्या गर्दच्छायेंत तें टांकें एकटें लपून वसल्यासारखें दिसत असे. घराच्या आंतील त्या लहानशा एकांत वागेच्या वुरख्यांत दडून राहिलेले सौंदर्य घरासमोरील विस्तीर्ण नदीकिन्यान्यानें पसरलेल्या मोहजाळ्या-पेक्षां निराळ्या तऱ्हेचें मोहजाल मजवर पसरीत असे. स्वतः कशिता काढलेल्या रंगीविरंगी गिर्दावर उसें ठेवून दुपारच्या वेळीं वृक्षांत स्थळीं वामकुक्षी घेत घेत आपल्या अंतःकरणांत दडवून ठेविलेले गुप्त विचार आपल्याशींच पुटपुटत विश्रांति घेत असलेल्या नूतन बध्प्रमाणें, त्या वागेची रमणीयता भासत होती. त्या टांक्याच्या आंत खोल कुठें तरी असलेल्या यक्षांच्या भीतिप्रद राज्याचें स्वप्न पहात त्या जांभळाखालीं मी दुपारचे तासान् तास घालवीत असें !

बंगाली खेडें-कसें असतें हें पाहण्याची मला फार इच्छा होती. त्यांतील झोंपड्यांचा जमाव, घरापुढचे मांडव, लहान लहान बोळ, स्नानाचीं, पाण्याचीं, छोटीछोटीं टांकीं, खेळ, जत्रा, शेतें, वाजारांतील दुकानें वगैरे एकंदर आयुष्यक्रम व राहणी या सर्व गोष्टींच्या, माझ्या कल्पनेनें रेखाटलेल्या चित्रानें माझे मन आकर्षून टाकिलें होतें. थेट असलेच एक खेडें आमच्या वागेच्या भिंतीच्या समोर दिसत होतें. परंतु तेथें जाण्यास आम्हाला मज्जाव होता. आम्ही कलकत्याच्या बाहेर गेलों होतो; परंतु आम्ही बंधमुक्त झालेले नव्हतो. पूर्वीं आम्ही पिंजऱ्यांत अडकलेले होतो, ते आतां पिंजऱ्याच्या बाहेर आलो होतो पण, आमच्या पायाला बांधलेली शृंखला अद्याप कायम होती. तिच्यापासून आम्ही मोक्त झाल्यां नव्हतो !

एके दिवशीं मकाळीं आमच्या वडील माणसांपैकीं दोषेजण फिरण्या-करितां त्या खेड्याकडे निघाले. ते निघतांक्षणीं एक क्षणभर देखील मला आम्ही उत्सुकतां हावून धरितां गेईना. त्यांनां नकळत हळूच घरांतून बाहेर निघून कांहीं वेळ मी त्यांच्या मागोमाग गेलों. बाजूनें शेवरीचें कांटेरी कुंपण उलटलेल्या नदीच्या पडलेल्या, हिरव्यागार लव्हाळ्यांनीं आच्छादिलेल्या तळ्याच्या बाजूनें जाणाऱ्या, वीळांतून जात असतां आनंदानें वेडावून जाऊन पुढें येईल तो देखावा मी डोळेभरून पाहून घेत होतो.

एका मनुष्य उघड्या अंगानें पाण्यांत उभा आहे, इकडून तिकडून गंगार पाणी घेत आहे, फांदीचें शेवट दांतानें चावून आपले दांत

प्रांशीत उभा आहे, असा देखावा अद्याप माझ्या दृष्टीसमोर उभा राहतो. मी असा पहात पहात चाललों आहे इतक्यांत मागून मी येत आहे ही गोष्ट माझ्या वडील मंडळीच्या एकदम लक्षांत आली. “जा, जा, एकदम परत जा” असें ते रागानें माझ्या अंगावर ओरडून ह्मणाले. माझ्या पायांत कांहीं नाहीं, माझ्या डगल्यावर अंगरखा नाहीं, धोतरही घेतलेलें नाहीं, बाहेर जण्य़ास योग्य असा पोषाख मुळींच केलेला नाहीं; अशा अजागळ स्थितींत त्यांच्यावरोवर जाणें ह्मणजे त्यांनां लोक हंसणार नाहींत ! हा जणुं काय माझाच अपराध होता ! अद्याप मला. पायमोजे नव्हते, दुसरे फालतू कपडेहि कधीं केलेले नव्हते; मग मी सभ्यपणाचा पोषाख घालणार कोठून ! अशा रीतीनें आमची परत हाकलपट्टी झाल्या-मुळें निराश होऊन मला त्या दिवशीं घरीं परत जावें लागलें. इतकेंच नव्हे, पण त्यापुढें कधींहि माझ्या मार्गातील अडचणी दूर होऊन मला बाहेर पडण्याची संधि मिळाली नाहीं. अशा रीतीनें घराच्या मात्र ‘पलीकडे’ काय होतें हें पहाण्याची मला वंदी झाली तरी पुढच्याला वाजूला गंगानदीनें गुलामगिरींतून माझी मुक्तता केलेली होती. मौजेनें फिरणाऱ्या मचव्यांत वसून इच्छा होईल त्या वेळेला माझे मन भूगोलाच्या कोणच्याहि पुस्तकांत न सांपडणाऱ्या दूरदूरच्या देशांला जाऊन येत असे!

या गोष्टीस चाळीस वर्षे होऊन गेलीं आहेत. चंपकच्छायेनें आच्छादिलेल्या त्या उद्यानगृहांतील वागेंत त्यानंतर मीं आजपर्यंत पाऊल टाकलेलें नाहीं. तेंच जुनेंपुराणें घर आणि त्याच्या भोंवताचे तेच पुरातन वृक्ष त्या ठिकाणीं अद्यापहि असतील; परंतु त्या सर्व वस्तु पूर्वीच्यासारख्याच असतील असें मात्र मला वाटत नाहीं. रोज रोज नूतन आश्चर्य वाटणारा पूर्वीचा तो ‘मी’ आतां कोठें आहे !

शहरांतील ‘जोडासांका’ घरांत आह्मी परत आलों, आणि आपसहून वसलेल्या अध्यापक शाळेंत माझे दिवस घांसाप्रमाणें एकामागून एक जाऊं लागले.

मी कवित्व करूं लागलों.

आडव्या उभ्या रेघांचें जाळें पसरून आणि वेडीं वांकडीं अक्षरें लिहून मधमाशांच्या पोळ्याप्रमाणें लौकरच तें निळें कोरें पुस्तक भरून गेलें. लौकरच बाललेखकाच्या सोत्कंठ दावानें त्याच्यांतील पानें चुरगळून गेलीं. नंतर पानाचे कोंपरे घासूनघासून जीर्ण झाले, आणि आंत लिहिलेल्या कवितांना घट्ट पकडून ठेवण्याकरितांच कीं काय आंकड्याप्रमाणें त्यांची गुंडाळी झाली. कोणच्या वैतरणी नदींत हें कांहीं मला माहीत नाहीं; पण दयाळु कालानें त्याचीं पृष्ठें गडप केलीं हें खरें ! कसें कां असेना, पण एवढें खरें कीं छापखान्याच्या वेदनांपासून त्यांची नुक्ताता झाली आणि या दुःखपूर्ण संसारगर्तेत पुन्हा जन्माला येण्याची नीति बाळगण्याचें त्यांनां कारण उरलें नाहीं.

सत्कारीबावू आमच्या वर्गाचे शिक्षक नव्हते, तरी मी त्यांनां फार आवडत असें. त्यांनीं प्राणिशाखांच्या इतिहासावर एक पुस्तक लिहिलें होतें. कोणताहि निर्घृण विनोदी लेखक या पुस्तकांत या प्रेमाचें कारण बोधण्याचा प्रयत्न करणार नाहीं अशी मला आशा आहे. एके दिवशीं त्यांनीं मला बोलावून नेलें, आणि 'असं काय ! तूं तर मग कविता लिहितोस ! होय ना ?' असें त्यांनीं मला विचारलें. मी खरी गोष्ट कशाला लपवून ठेऊं ? 'होय' असें मीं लगेच उत्तर केलें. त्या वेळेपासून स्वतःचे दोन चरण देऊन समस्यापूर्ति करण्यास ते वरचेवर मला सांगत असत.

आमच्या शाळेंतील गोविंदबावू वर्णानें फार काळे, टेंगू बांध्याचे व शरीरानें खूब स्थूल होते. ते व्यवस्थापक होते. काळा पोषाख घालून दुसऱ्या मजल्यावरील कचेरीच्या खोलींत हिशेबाच्या बह्या पाहात ते बसत असत. अधिकारदंड धारण केलेल्या न्यायाधीशाप्रमाणें ते गंभीर दिसत असल्यामुळें आह्मां सर्वांनां त्यांची फार भीति वाटे. शाळेंत कांहीं दांडगेश्वर धटिंगण असत. ते आम्हांला फार त्रास देत असतां तो चुकविण्याकरितां त्यांची नजर चुकवून मी गोविंदबावूंच्या खोलींत शिरलों. ते विद्यार्थी माझ्याहून बयानें मोठे होते. त्यांनीं कांहीं कुभांड

रचल्यास माझ्या अश्रुंशिवाय माझ्या बाजूचें बोलणारें कोणीच नव्हतें. पण मी बाजू जिंकली ! आणि तेव्हांपासून गोविंदबाबूंच्या अंतःकरणाचा एक मऊसा कोंपरा मला मिळाला !

एके दिवशीं मधल्या सुटींत मला त्यांनीं आपल्या खोलींत बोलाविलें. भीतीनें कांपतकांपत मी त्यांच्याजवळ गेलों. त्यांच्यासमोर मी जाऊन पोंचलों नाहीं तोंच “तूं काय कविता लिहितोस ?” असा त्यांनीं मला प्रश्न विचारला ! आढेवेढे न घेतां मीं एकदम कबूली दिली. एका उच्चः नीतितत्त्वावर कविता लिहिण्यास त्यांनीं मला आज्ञा केली. तें काय तत्त्व होतें हें मला आतां आठवत नाहीं. त्यांच्यासारख्यांनीं अशा प्रकारची विनंती करावी ? या विनंतीनें ध्वनित केलेलें सौजन्य व निरभिमानिता किती उच्च दर्जाचीं होतीं हें त्यांच्या विद्यार्थ्यांनांच फक्त कळण्याजोगें होतें. दुसऱ्या दिवशीं कविता करून मी त्यांनां नेऊन दिल्या, तेव्हां त्यांनीं मला सर्वांत वरच्या वर्गांत नेऊन मुलांच्या पुढें उभें केलें, आणि कविता ह्मणण्याचा हुकूम केला. लगेच मीं त्या कविता मोठ्यानें ह्मणून दाखविल्या.

या नैतिक कवितांची स्तुति करण्याजोगा एकच मुद्दा आहे. तो कोणता ह्मणाल तर त्या लौकरच हरवून गेल्या ! त्या वर्गातील मुलांच्या मनावर झालेला नैतिक परिणाम निराशाजनकच होता ! त्या मुलांच्या ठिकाणीं कविता रचणाऱ्यासंबंधानें आदर तर उत्पन्न झाला नाहींच, पण त्या कविता मी स्वतः रचिल्या नसल्या पाहिजेत अशीच बहुतेकांची खात्री होती ! या कविता ज्या पुस्तकांतून उतरून आणिलेल्या आहेत ते पुस्तकच उद्यां मी घेऊन येतो ह्मणजे झालें, असें एकजण ह्मणाला ! परंतु तसें त्यानें करण्याचा कोणीं आग्रह धरिला नाहीं ! एकाद्या गोष्टीवर ज्यांनां विश्वासच ठेवावयाचा असतो त्यांनां पुरावा गोळा करण्याची खटपट त्रासदायक वाटते ! शेवटीं काव्यकर्त्यांच्या कीर्तीचा पाठलाग करणाऱ्यांची संख्या भयंकर वाढली आणि त्यांचे मार्गहि भलतेच ! नैतिक सुधारणा होण्याच्या सर्वसंमत मार्गाहून अगदींच भिन्न !

अलीकडच्या काळांत एकाद्या लहान मुलानें कविता लिहिणें यांत कांहीं विशेष आहे असें मानित नाहींत. काव्याची जादू नाहींशी झाली.

आहे ! ज्या थोड्याच स्त्रिया त्या कालीं कविता लिहित असत त्यांना ' विद्यालयाची अलौकिक सृष्टि ' ही पदवी कशी प्राप्त होत असे हें मला अज्ञानु चांगलें आठवतें. आज जर कोणाला ह्याटलें कीं, कोणी एक तरुण स्त्री कविता लिहित नाही तर त्याचा यावर विश्वासच बसायचा नाही. अगदीं वरच्या वंगली वर्गांत मुलगा अगर मुलगी जाण्यापूर्वी हल्लीं कवि-त्वाला अंकुर फुटूं लागतात यामुळें मीं वर्णन करून सांगितलेल्या काव्य-विजयाकडे अलीकडचा कोणीहि गोविंदबाबू हुंकूनहि पहाणार नाही !

प्रकरण दहावें.

श्रीकंठबाबू.

माझ्या सुदैवानें या वेळीं मला एक श्रोता मिळाला, आणि त्याच्या-सारखा दुसरा मला कधींहि मिळणार नाही. नेहमीं आनंदांत राहण्याची त्याच्या अंगीं इतकी अमर्याद शक्ति होती कीं, आमच्या मासिकांपैकीं कोणच्याहि मासिकानें टीकाकाराच्या जागेकरितां त्याला नालायक ठर-विलें असतें. तो ह्यांतारा मनुष्य थेट उत्कृष्ट पिकलेल्या आल्फान्सो आंब्यासारखा होता—त्याच्यांत यत्किंचित्हि रेषा नाही कीं आंबटपणा नाही. गुळगुळीत दाढी केलेला त्याचा माथा व चेहरा सर्वव्यापी टक्क-लानें परिवेष्टिलेला होता. त्याच्या तोंडांत त्रास देण्याला एकहि दांत शिल्लक राहिलेला नव्हता ! त्याचे टपोरे, हंसरे डोळे आनंदानें सतत चमकत असत. मृदु व खोल आवाजांत तो बोलूं लागे तेव्हां त्याचें तोंड डोळे, आणि हात सर्वच बोलूं लागत ! जुन्या फारशी संस्कृतीचा त्याच्या-वर संस्कार झालेला होता. त्याला इंग्रजीचा गंधहि नव्हता. त्याला कधींहि न विसंवणारे त्याचे सोबती ह्याटले ह्याणजे दोन ! डाव्या हाताकडे बुडगुडी आणि मांडीवर सतार ! आणि मग काय कंठांतून अविरत गाण्याचे आलाप निघूं लागावयाचे !

श्रीकंठबाबूनां कोणाशींहि औपचारिक तऱ्हेनें परिचय करून घेण्याची आवश्यकता भासत नसे. कारण त्यांच्या आनंदी व उत्साही अंतःकरणाचें

आकर्षण कोणालाहि टाळतां येत नसे ! एकदां छायाचित्र काढून घेण्या-
करितां एका नामांकित इंग्रजी फोटोग्राफरच्या दुकानीं तो आह्मांस
आपल्यावरोवर घेऊन गेला. आपली किती गरिबी आहे, तथापि याच
छायाचित्राची आपणास किती जरूरी आहे, या साध्या हकीकतीचें कांहीं
हिंदुस्तानींत कांहीं बंगालींत त्यानें इतकें कांहीं रसभरित वर्णन केलें, कीं,
त्या फोटोग्राफरवर त्यांचें खूप वजन पडलें, व त्यानें त्याला कमी दरानें
छायाचित्र काढून देण्याचें हंसत हंसत कबूल केलें. इंग्रजी दुकानांची
शिस्त ठराविक असते, जास्तकमी बोलून घासाघीस करण्याला तेथें वाव
नसतो. असें असूनहि श्रीकंठबाबूंनीं आपल्या लाघवी भाषणानें त्या दुकान-
दारावर इतकें वजन पाडलें, कीं, त्याचें निष्कारण बोलणें शिस्तीच्या
वाहेर आहे असें मुळींच वाटलें नाहीं. श्रीकंठबाबू अत्यंत भावडा, सालस
आणि दुसऱ्याचा उपमर्द करण्याचें स्वप्नींहि न वाटणारा असा होता.
कधीं कधीं एका युरोपियन मिशनऱ्याच्या घरींहि तो मला आपल्या-
वरोवर घेऊन जात असे. तेथेंहि हाच प्रकार ! मनसोक्त गावें, खेळावें,
त्याच्या लहान मुलीचें कौतुक करावें, मिशनऱ्याच्या वायकोच्या पाड-
लांची रेलचेल स्तुति करावी, इत्यादि प्रकारांनीं दुसऱ्या कोणाला साध-
णार नाहीं अशा रीतीनें तेथें जमलेल्या मंडळींनां तो खूष करून सोडीत
असे. इतक्या आचरट तऱ्हेनें वागणारा आणखी कोणी असता तर
त्याची त्या ठिकाणीं पशूंतच गणना झाली असती, परंतु सहज दिसून
येणाऱ्या त्याच्या अंगच्या निष्कपटपणानें लोक खूष होऊन जात आणि
त्याच्या मौजेंत भागीदार होत.

लोकांच्या दांडगाईचा व उद्धटपणाचा श्रीकंठबाबूवर कांहींच परिणाम
होत नसे. त्या वेळीं आमच्या घरीं, थोडीशी कीर्ति मिळविलेला असा एक
गवई तनखा देऊन ठेविलेला होता. दारूच्या निशेंत अचकट विचकट
बोलून श्रीकंठबाबूंच्या गाण्यावर तो यथेच्छ तोंडसुख घेत असे. प्रत्युत्तर
देण्याचा कांहींहि प्रयत्न न करितां श्रीकंठबाबू हें मोठ्या धैर्यानें सहन
करीत असे. इतकेंच नव्हे, तर सरते शेवटीं त्याच्या निगरगट व दांड-
गाईच्या वागणुकीमुळे त्याला काढून टाकला तेव्हां हा कांहीं त्याचा दोष

जव्हे त्या दारूचा दोष होय असे श्रीकंठवावूनें मोठ्या कळवळ्यानें श्रुतिपादन करून त्याच्याकरितां रदबदलीच केली.

एकाद्याचें दुःख पाहून किंवा ऐकून देखील त्याला कसेसेंच होई ! त्यामुळे आह्मां मुलांपैकीं कोणालाहि त्याला त्रास देण्याची इच्छा झाली कीं त्यानें विद्यासागरांच्या “सीतावनवासांतील” कांहीं भाग त्यांच्यापुढें वाचावा. लगेच हातवारे करून त्यानें निषेध केलाच ! व आपलें वाचन बंद करा अशी प्रार्थना केलीच ह्मणून समजावें !

माझे वडील, वडील बंधू, आणि आह्मी सर्व मुलें या सगळ्यांचा हा वृद्ध मनुष्य प्रेमळ स्नेही होता. वयानें तो आमच्यापैकीं प्रत्येकाशीं जमण्याजोगा होता. मोठ्या मंडळींत मोठा आणि लहान मुलांत लहान अशी त्याची वागणूक असे. पाण्याच्या लोंढ्यावरोबर इकडेतिकडे नृत्य करावयाला व खेळावयाला कसलाहि गोटा असला तरी तो सारखाच ! तसेंच थोडे उत्तेजन मिळालें कीं पुरे, श्रीकंठवावू आनंदानें बेहोष झालाच ! एके प्रसंगीं मीं एक स्तोत्र रचिलें. त्यांत या जगांत मनुष्यावर येणारीं संकटे व कसोटीचे प्रसंग यांचा उल्लेख करण्यास मी चुकलों नव्हतों. या भक्तिविषयक सुंदर काव्यरत्नानें माझ्या वडिलांनां भलतीकडे आनंद होईल अशी श्रीकंठवावूला अगदीं खात्री वाटली. अनिवार आनंदाचें भरतें येऊन स्वतः माझ्या वडिलांनां तें स्तोत्र नेऊन दाखविण्याचें त्यानें पत्करिलें ! सुदैवानें त्या वेळीं मी तेथें नव्हतों; परंतु मागाहून मीं असें ऐकिलें, कीं, इतक्या वालपणीं आपल्या धाकट्या मुलाला जगांतील दुःखांनीं कवित्वस्फूर्ति होण्याइतकें हालवून सोडिलें हें पाहून माझ्या वडिलांनां खूपच मजा वाटली ! आमच्या शाळेचे व्यवस्थापक गोविंदवावू यांनीं इतक्या भारदस्त विषयावरील कवित्वाच्या प्रयत्नावद्दल माझे अधिक कौतुक केलें असतें यांत शंका नाहीं.

गाण्यामध्ये श्रीकंठवावूंचा मी आवडता शिष्य होतो. “ ब्रज नाहीं ब्रज आतां ” हें गाणें त्यानें मला शिकविलें होतें, आणि तें ह्मणून दाखविण्याकरितां प्रत्येकाकडे तो मला ओढून नेत असे. मी गाऊं लागलों ह्मणजे तो सतार वाजवून ताल धरीत असे. ध्रुपदपर्यंत मी आलों ह्मणजे माझ्यावरोबर तोहि ह्मणूं लागे. पुनःपुनः तेंच तेंच घोकून

काय ह्मणे ! प्रत्येकाकडे आळीपाळीनें माना हालहालवून हंसे काय ? जणूं काय त्यांनीं आपले गुण पारखावेत, आपली वाहवां करावी ह्मणून त्यांचें लक्ष्य वेधून घेण्याकरितां हा त्यांनां डवचतोच आहे !

तो माझ्या वडिलांचा मोठा चहाता भक्त होता. ' तो ईश आमुच्या हृदयांचेंहि हृदय ' हें स्तोत्र त्यानें रागांत बसविलें होतें. माझ्या वडिलांनां हें स्तोत्र ह्मणून दाखवीत असतां श्रीकंठबाबूला असें कांहीं आनंदाचें भरतें येई कीं, तो आपल्या जागेवरून एकदम उडी मारून उभा राही आणि मधुनमधून खूप जोरानें सतार छेडीत ' तो ईश आमुच्या हृदयांचेंहि हृदय ' या ऐवजीं ' आपणचि अमुच्या हृदयांचेंहि हृदय ' असें वदलून ह्मणून माझ्या वडिलांच्या तोंडाभोंवतीं तो आपले हात ओंवाळीत असे !

माझ्या वडिलांनां अगदीं शेवटची भेट देण्याकरितां हा वृद्ध मनुष्य आल्या वेळीं माझे वडील स्वतः चिन्सुरा येथें नदीकांठीं उद्यानगृहामध्ये आंथरुणाला खिळून होते. श्रीकंठबाबू तर स्वतः इतका आजारी होता व अशक्त झालेला होता. कीं, दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय त्याला उठतां येत नसे, आणि पहाण्याकरितां डोळे उघडून धरावे लागत असत. अशा स्थितींत वीरभुवनहून चिन्सुन्याला तो आपल्या मुलीला वरोबर घेऊन तिच्या मदतीनें आला. मोठ्या कष्टानें त्यानें माझ्या वडिलांच्या पायांची धूलि घेतली व तो परत चिन्सुन्यास आपल्या घरीं गेला. कांहीं दिवसांनंतर त्याच ठिकाणीं त्याचा अंत झाला. ' मधुर किती तव दय प्रभो ' हें स्तोत्र ह्मणत त्यानें स्वर्गाला प्रयाण केलें, असें मीं मागाहून त्याच्या मुलीकडून ऐकिलें.

प्रकरण अकरावें.

बंगाली शिक्षणाचा शेवट.

त्या वेळीं आझी अगदीं वरच्या वर्गाच्या खालील वर्गांत होतों. वर्गांत शिकविल्या जाणाऱ्या विषयांपेक्षां घरीं बंगालीमध्ये आमची पुष्कळ अधिक प्रगति झालेली होती. अक्षयबाबूंचें 'सुगम पदार्थविज्ञान' शास्त्राचें पुस्तक

आह्मी शिकलों होतों; शिवाय मेघनादवध हें महाकाव्यहि आम्हीं वाचून संपविलें होतें. पदार्थविज्ञान शास्त्रांतील पदार्थांच्या मदतीशिवाय आम्हीं तें पुस्तक वाचल्यानें आमचें ज्ञान त्या मानानें निव्वळ पुस्तकीच होतें. त्यामध्ये खर्च केलेला वेळ खरोखर फुकट गेला. मला तर असें वाटलें कीं, कांहींहि न करितां जरी वेळ घालविला असता तरी याहून बरें झालें असतें. 'मेघनादवध' देखील आमच्या आनंदाचा विषय नव्हता. भाषेतील अत्यंत सरस चुटक्यांची गोडी निव्वळ बुद्धिसामर्थ्यानें कळेलच असें नाहीं. भाषा शिकण्याकरितां महाकाव्याचा उपयोग करणें आणि डोकें तासण्याकरितां तरवारीचा उपयोग करणें या दोन्ही गोष्टी एकाच नासल्याच्या आहेत ! तरवारीचा अपमान आणि दाढीचें दुर्दैव; तसेंच महाकाव्याची हेटाळणी आणि शिकणारांच्या पदरांत फायद्याचें माप पूज्य ! काव्य शिकविण्यांत सुंदर भावनांची उत्पत्ति आणि त्यांची जोपासना हा प्रमुख हेतु असला पाहिजे ! व्याकरण अगर शब्दकोश यांच्या-सारख्या भाषा शिकविण्याकडे काव्यदेवतेला फसवून तिचा उपयोग केला असतां सरस्वती देवी खास संतुष्ट होणार नाहीं !

अध्यापक शाळेंतील आमचें शिक्षण एकाएकीं संपुष्टांत आलें. ती हकीकत अशी:—आमच्या एका शिक्षकाला 'मित्रानें' लिहिलेलें आमच्या आजोवांचें चरित्र आमच्या लायब्ररींतून पाहिजे होतें. माझा भाचा व वर्गमित्र सत्य यानें उसनें अवसान आणून स्वतः ही गोष्ट माझ्या वडिलांनां कळविण्याचें आपल्या अंगावर घेतलें. माझ्या वडिलांच्याकडे जाऊन एकादी विनंति करावयाची झाल्यास नेहमींच्या रिवाजांतील साध्या बंगालीचा फारसा उपयोग होणार नाहीं असें सत्यचें मत झालें होतें. ह्मणून त्यानें जुन्या पद्धतीची भाषासरणी योजून इतक्या विनचूक तऱ्हेनें त्यानें आपलें ह्मणणें कळविलें, कीं, आमचा बंगालीचा अभ्यास जरा जास्त झाला, व यापुढें प्रगति करणें फायदेशीर होणार नाहीं असें माझ्या वडिलांनां वाटलें असावें. कारण, दुसरे दिवशीं सकाळीं नेहमींच्या वहिवाटीप्रमाणें दक्षिणेकडच्या वहरांड्यांत आमचें टेंबल नेऊन ठेविलें होतें, भिंतीवर खिळ्याला फळा टांगला होता, आणि नीलकमल चावूजवळ आमच्या शिकण्याची सर्व प्रकारची जग्यत तयारी झाली

होती; इतक्यांत माझ्या वडिलांनीं आह्या तिघांनां वरच्या मजल्या-चरील आपल्या खोलींत बोलावून नेलें, व यापुढें तुझाला वंगाली शिकण्याचें कारण नाहीं असें आह्यांस सांगितलें. हें ऐकल्याबरोबर आह्या आनंदानें नाचूं लागलों.

नीलकमल बाबू खालीं आमची वाटच पहात होते. आमचीं पुस्तकें टेबलावर उघडीं पडलीं होतीं, आणि आमच्याकडून मेघनादवध पुन्हा एकदा वाचून घ्यावें हेच विचार निःसंशय त्यांच्या मनांत यावेळीं चालले असावेत. परंतु मृत्युपंथाला लागलेल्या मनुष्याला रोजच्या कार्यक्रमांतील गोष्टी असत्य वाटूं लागतात त्याप्रमाणें एका क्षणांत पंडितापासून तों तहत फळा टांगलेल्या खिळ्यापर्यंत सर्व वस्तु आह्यांला मृगजलवत् मिथ्या वाटूं लागल्या ! आतां आमचा त्यांचा काय संबंध ? आह्या त्यांचे कोण ? शिष्टाचाराला धरून योग्यप्रकारें ही-वातमी नीलकमल बाबूंना कशी कळवावी एव्हढीच कायती आह्यांला काळजी वाटत होती. शेवटीं आह्या कचरतकचरत त्यांस हें सांगितलें. त्या वेळीं फळ्याचरील भूमितीच्या आकृति आश्चर्यानें व मेघनादवधाच्या अनुष्टुप् छंदांतील कविता निःशब्दपणें आमच्याकडे पहात होत्या. जाण्याच्या वेळीं पंडितांनीं खालील उद्गार काढिलेः—

‘माझे कर्तव्य योग्य रीतीनें वजावण्याच्या इच्छेनें कधीं कधीं मी तुमच्याबरोबर कडकपणानें वागलों असेन; पण तें तुझी लक्षांत धरूं नका. तुझाला मीं जें कांहीं शिकविलें त्याची किंमत तुझी मोठे झाल्यावर तुझाला कळून येईल.’

खरोखरच त्याची किंमत मला पुढें कळून आली. आमचीं मनें तरतरीत होण्याचें खरें कारण आह्यांला मातृभाषेतून शिक्षण दिलें हें होय. शिकण्याची पद्धति शक्य तितकी खाण्याच्या पद्धतीप्रमाणें असावी. घांस तोंडांत घालून तो चावण्यास सुरवात झाली, कीं, तोंडांत चव उत्पन्न होते अन्नाचा दाब पडण्यापूर्वीं पोटा आपल्या कामाला सुरवात करितें; व त्यामुळें पचन-क्रियेला आवश्यक रस उत्पन्न होऊन आहाराचें कार्य व्यवस्थित रीतीनें होऊं लागतें. वंगाली मुलाला मातृभाषेऐवजीं इंग्रजीमधून शिक्षण दिलें असतां अशा रीतीनें उद्दिष्ट कार्याची सिद्धि होत नाहीं. पहिल्या घांसाच्या चर्वणा-

बरोबर दांतांच्या दोन्ही कवळ्या खिळखिळ्या होण्याची भीति वाढू लागते—जणुं काय तोंडांत धरणीकंपच होतो आहे—! तोंडांत घातलेला पदार्थ दगडाच्या जातीचा नसून पचणाऱ्या खाद्यपदार्थांपैकीच आहे असें समजून येईपर्यंतच त्याच्या (बंगाली मुलाच्या) आयुष्याचा निम्मा काल निघून जातो. वर्णरचना व व्याकरण यांच्याशीं डोकेफोड करावी लागत असल्यामुळे त्याचें पोट उपाशीच राहतें व सरतेशेवटीं त्यांत जेव्हणुं त्याला चव वाढू लागते तेव्हां भूक नाहीशी झालेली असते. पहिल्या पासूनच संबंध मन उपयोगांत आणलें नाही तर त्याच्या शक्ति शेवटपर्यंत अविकासितच राहातात. इंग्रजींतून शिक्षण देण्यावद्दल सार्वत्रिक चळवळ चालू असतां माझ्या तिसऱ्या बंधूनीं आह्मांला बंगालींतून शिक्षण देण्याचें धाडस केलें. स्वर्गांत त्यांनां माझे कृतज्ञतापूर्वक साष्टांग प्रणिपात असोत !

प्रकरण बाराव.

प्रोफेसर.

आमचें अध्यापक शाळेमधील शिक्षण संपल्यावर 'बंगाल अॅकेडेमी' नांवाच्या एका युरेशियन शाळेंत आह्मांस घातलें. आह्मी आतां मोठे झालों; आह्मांला आतां थोडें महत्त्व प्राप्त झालें. स्वातंत्र्याच्या पहिल्या मजल्यावर आह्मी जाऊन पोचलों असें आतां आह्मांला वाढू लागलें ! वस्तुस्थिति लक्षांत आणली तर असें ह्मणावें लागतें कीं, त्या संस्थेंत जर कांहीं आमची प्रगति झाली असेल तर ती फक्त स्वातंत्र्यांत. आह्मांस जें कांहीं शिकवीत तें आह्मांस कधींच समजत नसे. समजून घेण्याचा आह्मीं प्रयत्नहि पण कधीं केला नाही. आह्मी कांहीं शिकत नाहीं ह्मणून कोणारा कांहीं वाटतहि नसे येथलीं मुलें खोडकर होतीं, पण तिरस्करणीय नव्हतीं, ही मोठ्या समाधानाची गोष्ट होती. त्यांनीं आपल्या हातावर ass (गर्दभ) असें लिहावें व आमच्या पाठीवर त्याचा ठसा उमटून खिदळावें. मागून आमच्या वरगडींत त्यांनीं धक्का द्यावा व आपण त्या गांवचेहि नाहीं अशा रीतीनें निरुपद्रवीपणानें दुसरीकडे पहावें. हळूच

भागून डोक्यावर खारका देऊन मागच्या मार्गे पळून जावें. अशा एक-दोन हजार खोड्या त्यांनीं कराव्या. आगीतून निघून आह्मी फोफ्या-द्व्यांत येऊन पडलों ! आह्मास त्रास झाला पण इजा झाली नाही !

या शाळेंत एक गोष्ट माझ्या सोईची होती. आमच्यासारख्या थोरांचीं मुलें कांहीं शिकतील अशी आशा तेथें कोणी बाळगीत नसत. ही शाळा ह्यणजे एक लहानशी संस्था असून तिचें उत्पन्न फार बेताचें ह्यणजे खर्च भागण्याजोगेंहि नसे. आमची फी अगदीं वेळच्या वेळीं दिली जात असे त्यामुळें तेथील अधिकारी आमच्याकडे तशा नजरेनेंच पहात असत हा मोठाच फायदा होता. थोरामोठ्यांचीं मुलें आहेत, पहिली तारीख उजाडली कीं फी देतात, मग लॅटिन व्याकरण आह्मास आलें नाहीं ह्यणून आह्माला कोण शिक्षा करितो ! आह्मी अगदीं घोडचुक्र्या केल्या. तरी आमच्या पाठीला बक्षीस मिळत नसे. याचें कारण आह्मांला लॅटिन शिकणें जड जातें ह्यणून आमची कोणी कीव करीत होतें असें नसून आह्मांला वागविण्यासंबंधीं खास सूचना शाळाधिकार्यांनीं शिक्षकांनां देऊन ठेविलेल्या होत्या !

निरुपद्रवी असली तरी ती शाळाच ! शाळेची इमारत आनंद देणारी नसून वर्गाच्या खोल्या अत्यंत आंगळ होत्या. भोंवतालच्या भिंती तर पहान्यावरील पोलिसांप्रमाणें दिसत. त्या घराला मनुष्यवस्तीचें घर ह्यणण्यापेक्षां कबुतराचें खराडें ह्यणणें अधिक वस्तुस्थितिदर्शक झालें असतें ! शोभा आणणाऱ्या वस्तु नाहींत, चित्रें नाहींत, तसविरा नाहींत, भिंतीला कोठेंहि रंगाचा शिंतोंडा नाहीं, कांहीं नाहीं. बालमनाला आकर्षण करण्याचा एवढाहि प्रयत्न केलेला नव्हता !

आवडीनिवडींनींच मुलांचीं मनें वनलेलीं असतात, या गोष्टीकडे पूर्ण दुर्लक्ष्य झालेलें होतें. याचा सहज परिणाम ह्यणजे दरवाज्यांतून आंतल्या चिंचोळ्या चौकांत गेल्यावरोवर आमचें शरीर आणि मन उत्साहशून्य होऊन जाई. अशी स्थिति असल्यामुळें शाळा चुकविणें हें आमच्या पांचवीला पुजल्यासारखें होऊन बसलें होतें.

अशा परिस्थितींत आह्मांस एक युक्ति सांपडली. माझ्या वडील बंधूंनां फारशी भाषा शिकविण्याकरितां एक शिक्षक ठेविला होता. त्याला आह्मी

मुन्शी हणत असूं. तो मध्यवयाचा असून नुसता अस्थिचर्माचा सांपळ्या होता. मांसाचें चिन्ह नाही, रक्ताचा अंश नाही ! सर्व शरीर काळ ठिकर पडलें होतें. तो फारशी चांगलें जाणत असावा. इंग्रजीचें त्याचें ज्ञान वन्यापैकीं होतें.

पण दोन्हींतहि त्याचें विशेषें लक्ष्य नव्हतें. आपल्या गायनपद्धतीचीं लाठीच्या खेळांतील आपल्या प्रगतीचेंच फक्त साम्य आहे असें तो समजत असे. आमच्या अंगणांत मध्यभागीं तो उन्हांत उभा राही आणि आपली स्वतःची सांवली आपला प्रतिस्पर्धी समजून लाठीचे चमत्कारिक हात करून दाखवी. त्याच्या प्रतिस्पर्धीला कधींच विजय मिळत नसे हें कां मी सांगायला पाहिजे ! खेळतां. खेळतां शेवटीं तो मोठमोठ्यानें आरोळ्या मारी, आणि विजयी मुद्रें हंसतहंसत प्रतिपक्ष्याच्या डोक्यावर लाठीचा प्रयोग करी; अर्थात्च ती लाठी त्याच्या पायापाशीं धरणीवर गडवडां लोळूं लागे ! नाकांतून येणाऱ्या व बेसूर अशा त्याच्या गाण्याला गाणें कोण हणेल ! पिशाचभूर्मींतून येणाऱ्या भेसूर व दुःखप्रद किंकाळ्यांची ती भेसळच होती ! आमचे गायन-गुरुजी कधींकधीं त्यास थेटें हणतः—“हें पहा, मुन्शी, तुम्ही जर असाच क्रम चालू ठेवाल तर आमची कांहीं धडगत नाही !” यावर तिरस्कारयुक्त मुद्रें तो नुसता हंसे. याहून अधिक तो कांहींच उत्तर देत नसे.

यावरून आह्मांस असें वाटे, कीं, मुन्शीला जरा विनयानें बोललें कीं, मग कांहीं त्याची तक्रार नाही. आपल्या हणण्याप्रमाणें त्यानें, केलेंच. आमची शाळेला जाण्याची कधीं लहर लागली नाही हणजे कांहींतरी सबब काहून तसें शाळाधिकार्यांनां कळविण्यास आह्मीं त्याचें सहज मन वळवीत असूं. त्यानें पाठविलेलीं पत्रें नीट वाचून पाहून आमची सबब खरी आहे कीं नाही हें पाहण्याची अधिकारी कधींच तसदी घेत नसत ! आमच्या शाळेंतील अभ्यासाच्या प्रगतीविषयीं विचार करतां आह्मी शाळेला गेलों काय आणि न गेलों काय त्यांत कांहींच फरक होण्याजोगा नव्हता !

हल्लीं माझी स्वतःची एक शाळा आहे, आणि त्या शाळेतहि सर्वप्रकारच्या खोज्या करणारीं मुलें आहेतच. मुलें खोडकर असावयाचींच व पंतोजी गय करणारे नसावयाचेच ! मुलांच्या गैरशिस्त वागणुकीनें जेव्हां आमचें डोकें अगदीं फिरून जातें व योग्य शिक्षा करण्याचें जेव्हां आम्हांला ठरवावें लागतें, तेव्हां मी शाळेत असतांना केलेल्या सर्व खोज्या एका रांगानें मजपुढें उभ्या राहतात व पूर्वाश्रमींची आठवण होईल अशा तऱ्हेनें मजकडे पाहून हंसतात !

अनुभवानें मला आतां खात्रीपूर्वक असें वाटूं लागलें आहे, कीं, वाहत्या प्रवाहाप्रमाणें लहान मुलें चलाख व लवचिक असतात ही गोष्ट विसरून मोठ्या माणसाच्या वागणुकीचें प्रमाण लहान मुलांच्या वागणुकीला लावणें व त्या दृष्टीनें लहान मुलांच्या वागणुकीचा वरेवाईटपणा ठरविणें ही चुकीची गोष्ट आहे, आणि अशा ठिकाणीं कांहीं कमतरता असल्यास आकाशपाताळ एक करण्याचें तर मुळींच प्रयोजन नाहीं; कारण प्रवाहाचा जोरच सुधारणा करण्याला, असलेले दोष नाहींसे करण्याला उत्कृष्ट साधन होतो; परंतु पाण्याचा प्रवाह बंद पडून त्याचें डबकें होतें तेव्हां मात्र खरी अडचण उत्पन्न होते ! ह्मणून, गैरशिस्त वागणुकीविषयीं सावधगिरी बाळगणें हें विद्यार्थ्यापेक्षां शिक्षकालाच अधिक जरूरीचें असतें !

आमच्या शाळेत जातिनिर्वध पाळतां यावेत ह्मणून बंगाली विद्यार्थ्यांच्याकरितां उपाहाराची स्वतंत्र जागा ठेविलेली होती. आमच्या दुसऱ्या बंगालीबंधूंच्या वरोवर मैत्री करण्याचें हेंच ठिकाण होतें. तीं सर्व मुलें आमच्यापेक्षां वयानें मोठीं होतीं. त्यांच्यापैकीं एका संबधानें थोडेसें लिहावयास हरकत नाहीं.

त्याच्यांतील विशिष्ट गोष्ट झटली ह्मणजे जादूचे चमत्कार करून दाखविण्याची कला त्याला चांगली साधलेली होती. इतकी कीं त्या विषयावर त्यानें एक लहानसें पुस्तक लिहून तें छापिलें होतें. मुखपृष्ठावर प्रोफेसर—असें त्याचें नांवहि झळकत होतें. या पूर्वीं कोणाहि मुलाचें नांव छापलेलें माझ्या आठळण्यांत आलें नसल्यानें जादूचे प्रोफेसर या नात्यानें मला त्याच्याविषयीं भलताच आदर वाटूं लागला ! संशय वाटण्याजोगी कोणचीहि गोष्ट सरळ उभ्या छापिल ओळींत येणें शक्य नाहीं

असें मला वाटे ! कधींहि पुसून न जाणाऱ्या, उडून न जाणाऱ्या शाईनें स्वतःचे शब्द कायमचे दाखल करून ठेवतां येणें ही काय लहानसहान गोष्ट होय ? स्वतःचा कबुली जबाब पुढें करून, धिटाईनें व न कचरतां जगापुढें उभें राहणें ही काय लहानसहान मर्दुमकी ! अशा प्रकारचा श्रेष्ठ आत्मविश्वास धडधडीत डोळ्यांपुढें उभा असतांना आपला त्यावर विश्वास वसत नाहीं असें कोणाला ह्मणतां आलें असतें ? एकदां एका छापखान्यांतून माझ्या नांवाच्या अक्षरांचे खिळे मीं पैदा केले आणि त्यांनां शाई फांसून एका कागदावर मीं ते दाबले व पहातो तों माझे नांव छापून निघालेलें ! तें पाहून किती संस्मरणीय गोष्ट ही झाली असें मला वाटलें !

या आमच्या गुरुबंधूला व ग्रंथकारक मित्राला कधीं कधीं आम्ही आमच्या गाडींत जागा देत असूं. त्यामुळें आमचा स्नेह वृद्धिंगत होऊन आमच्या परस्पर भेटी होऊं लागल्या. तो नाटकांतील प्रवेशहि चांगले करीत असे. त्याच्या मदतीनें आम्ही आमच्या तालीमखान्यांत एक स्टेज उभारलें. बांबूच्या चिरफळ्यांची एक चौकट तयार करून त्याला रंगीत कागद चिकटविले; परंतु तेथें खेळ न करण्यावद्दल माडीवरून सक्त हुकूम सुटल्यामुळें आमची मोठी निराशा झाली !

नंतर पुढें एकदां स्टेजशिवायच 'भ्रांतिकृत चमत्कार' हा खेळ आम्हीं करून दाखविला. वाचकांनां या खेळाच्या कर्त्याची ओळख या जीवन-स्मृतींत पूर्वीच करून दिलेली आहे. तो माझा भाचा सत्यच होय. त्याची आतांची शांत व गंभीर वृत्ति जो पाहील तो लहानपणींच्या कित्येक झुंझ्या आणि खोड्या यांचें जनकत्व याच्याकडेच होतें हें ऐकून आश्चर्यानें स्तंभित होऊन जाईल. मी आतां सांगणार असलेली हकीकत मी १२।१३ वर्षांचा झाल्यानंतर केव्हांतरी घडलेली आहे. आमच्या जादुगार मित्रानें कित्येक वस्तूंचे इतके चमत्कारिक गुणधर्म आह्मांस सांगितले होते, कीं, मी केव्हां एकदां ते चमत्कार पाहीन अशी मला सारखी जिज्ञासा लागून राहिली होती; परंतु त्यानें सांगितलेल्या चिजा इतक्या दुर्मिळ होत्या अगर इतक्या दूरच्या ठिकाणीं प्राप्त होणाऱ्या होत्या, कीं, नफरी करणाऱ्या सिद्धवादाच्या मदतीशिवाय त्या हातीं लागण्याची विलकूल

आशा नव्हती. एकदां तर अशी गंमत झाली, कीं, प्रोफेसरसाहेब प्रयोगांत इतके गहून गेले कीं, प्राप्यवस्तूंचीं नांवेच त्यांनां आठवेनात. एका वनस्पतीच्या रसांत एकवीस वेळां बुडवून वाळविलें असतां वियांपासून लगेच कोंब फुटतो. मग त्याला फुलें येतात व नंतर फळें येतात आणि हें सर्व एका घटकेंत होतें. या गोष्टीवर कोणाचा कधींतरी विश्वास बसेल काय ? ज्यांचें नांव छापलेल्या पुस्तकांत आलें होतें अशा आमच्या प्रोफेसरांच्या ह्मणण्यावर [जरी गैरविश्वास ठेवण्याचें मला धैर्य झालें नाहीं तरी वरील गोष्टीची प्रतीति पाहण्याचा मीं निश्चय केला.

आमच्या माळ्याकडून वरील वनस्पतीचा पुष्कळसा रस मीं मिळविला; आणि एके रविवारीं दुपारीं आंब्याच्या कोयीवर प्रयोग करून पहाण्याकरितां माडीवर एका कोंपऱ्यांत मी जादुगार होऊन बसलों. कोय रसांत बुडवायची, वाळवायची, या कामांत मी अगदीं गहून गेलों होतो. त्याचा निकाल काय झाला हें पाहात बसण्याची वयस्क वाचकाला जरूरीच नाहीं ! इकडे दुसऱ्या कोंपऱ्यांत सत्यनं स्वतः एक जादूचें रोपटें लाविलें; त्याला एका घटकेच्या आंत मूळ फुटून अंकुरहि फुटला ही गोष्ट मला समजलीच नाहीं. पुढें याच अंकुराला चमत्कारिक फळ लागावयाचें होतें !

या प्रयोगानंतर प्रोफेसर आह्मांस टाळूं लागले; ही गोष्ट पुढें हळुहळू आमच्या लक्ष्यांत आली. गाडींत तो आमच्या शेजारीं बसेना, व एकंदरींत मला पाहिलें, कीं, लाजेनें तो मान खालीं घालूं लागला !

एके दिवशीं शाळेंत त्यानें एकदम असा ठराव पुढें आणला, कीं, प्रत्येकानें पाळीपाळीनें वांकावरून उड्या माराव्यात. प्रत्येकाचें कौशल्य अजमावण्याचा आपला उद्देश आहे असें त्यानें सांगितलें. जादूच्या प्रोफेसरांच्या ठिकाणीं असली शास्त्रीय जिज्ञासा चमत्कारिक दिसली नाहीं. सगळ्यांनीं उड्या मारिल्या; मीहि उडी मारिली. मुकाट्यानें त्यानें ' हूं ' असा उद्गार काढून आपली मान डोलविली. त्याला आम्ही पुष्कळ आळविलें पण त्याच्या तोंडून अधिक कांहीं वाहेर पडलें नाहीं.

पुढें एके दिवशीं त्यानें आह्मांस सांगितलें, कीं, आपल्या कांहीं चांगल्या स्नेह्यांची आमच्याबरोबर ओळख करण्याची इच्छा आहे या-

करितां त्यांच्या घरीं आपल्या वरोवर चला. घरून आह्मांला परवानगी मिळाली, व आम्ही लगेच गेलों. आम्ही त्यांच्या घरीं गेलों; तेथें पुष्कळ मंडळी जमली आहेत व ती कुतूहलोलसुक झाली आहे असें मला दिसलें. तुमचें गाणें ऐकण्याची आमची फार इच्छा आहे असें त्यांनीं मला सांगितलें. त्यांच्या इच्छेप्रमाणें मीं १।२ पद्यें ह्मटलीं. मी केवळ लहान मुलगा असल्यानें मला वेलासारखें थोडेंच डरकतां आलें असतें ! त्या सगळ्यांचें एकमत पडलें; “ वा, फार मधुर आवाज ! ”

आमच्या पुढें फराळाचें आणून ठेविलें; आम्ही खात असतां ते सर्व लोक आमच्या भोंवतीं वसले, व आमच्याकडे लक्ष्य लावून पाहूं लागले. स्वभावतःच मी लाजाळू होतो; शिवाय परक्या लोकांच्या सहवासाची मला संवय नव्हती. आणखीहि एक गोष्ट होती ती ही, कीं, आमचा नोकर ईश्वर याच्या अमदानींत थोडें खाण्याची कायमची संवय मला जडली होती. त्यामुळें साहजिकच मीं थोडें खाल्लें; परंतु खाण्याच्या कामांत मीं नाजूक आहे असें त्यांचें ठाम मत झालें !

या नाट्याच्या पांचव्या अंकांत प्रोफेसरांच्याकडून मला कांहीं प्रेमळ पत्रें आलीं; त्यावरून सर्व गोष्टी उघडकीस आल्या व या ठिकाणीं शेवटचा पडदा पडला !

पुढें सत्यकडून मला समजलें, कीं, मला चांगलें मुलासारखें शिक्षण मिळवें याकरितां माझ्या वडिलांनीं मला मुलाचा पेहेराव चढविलेला आहे; परंतु वास्तविक प्रकार निराळाच आहे. मी मुलगा नसून मुलगी आहे ही गोष्ट सत्यनें मी आंघ्याच्या कोईवर जादूचा प्रयोग करित होतो त्या वेळीं माझ्या मनावर चांगल्या तऱ्हेनें विवविली होती !

जादूच्या खेळांत मजा वृटणारांपाशीं वरील गोष्टीचा खालीलप्रमाणें मला खुलासा करावासा वाटतो:—लोकांची अशी समजूत आहे, कीं, मुली डावा पाय पुढें करून उड्या मारतात. प्रोफेसरांनीं आम्हांस उड्या मारावयास सांगितल्या तेव्हां मीं अशीच उडी मारिली होती. माझी किती भयंकर मोठी चूक झाली ही गोष्ट त्या वेळीं माझ्या लक्षांत आली नाही !

प्रकरण तेरावें.

माझे वडील.

माझा जन्म झाल्यानंतर लौकरच माझ्या वडिलांनी वारमास इकडे-तिकडे प्रवास करण्यास प्रारंभ केला; त्यामुळे माझ्या बालपणी त्यांची माझी मुळीच ओळख नव्हती असें ह्मटलें तर बिलकुल अतिशयोक्ति होणार नाही. केव्हांतरी ते अवचित घरीं येत. त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर बाहेरगांवचे नोकरचाकरहि असत. त्या नोकरांबरोबर गट्टी करण्याची मला फार इच्छा होई. असाच एकदां लेनू नांवाचा एक तरुण पंजाबी नोकर त्यांच्याबरोबर आला होता. आह्मीं केलेलें त्याचें प्रेमळ स्वागत रणजितसिंगालाहि अनुरूप झालें असतें. तो जातीनें परका होता इतकेंच नव्हे, तर नखशिखांत परदेशी होता. मग त्यानें आमच्या अंतःकरणाची चोरी केली यांत आश्चर्य काय ! सगळ्या पंजाबी राष्ट्रावद्दल महाभारतांतील भीमार्जुनां इतकाच पूज्यभाव आमच्या मनांत होता ! कांहीं झालें तरी ते लढवय्ये लोक ! आणि कधीं समरांगणांत लढतांलढतां ते पराभूत झाले तर तो निव्वळ त्यांच्या शत्रूंचा दोष होय ! असा तो शूर पंजाबी अगदीं आमच्या घरांत असणें हें आह्मांला केवढें भूषण ! माझ्या भावजयीजवळ कांचेच्या कपाटांत ठेवलेला लढाऊ जहाजाचा एक नमुना होता. किल्ली दिली, कीं, निळ्या रंगाच्या रेगमी लाटांवर नादमंजूषेच्या टिकटिक् आवाजाबरोबर तें जहाज हालत असे.

कौतुकपरिपूर्ण लेनूला त्यांतील चमत्कार दाखवावे ह्मणून मला तें जहाज जरासें देण्यावद्दल मी माझ्या भावजयीच्या खूप विनवण्या करीत असें. घरांतच आह्मांला डांवून ठेविलें असल्यानें, कोणच्याहि नूतन बाह्यवस्तूशीं आमचा संबंध आला, कीं, माझ्या मनावर कांहीं विलक्षण मोहिनी पडे. लेनूचें इतकें स्तोम माजविण्याचें हेंहि पण एक कारण होतेंच. चित्रविचित्र पोकळ चोगा घालून अत्तरें व सुवासिक तेलें विकावयास येणाऱ्या गॅत्रिअल नांवाच्या एका यहूदी अत्तरवाल्याकडेहि माझे मन ओढ घेई. याचेंहि कारण हेंच होय. पोल्यासारख्या सैल आणि धूलिमय

विजारी घालून खांद्यावर मोठमोठीं बोचकीं टाकून कावुली लोक आले
- ह्यणजे माझे कोंवळें मन विलक्षण मोहून जात असे !

असो. माझे वडील घरीं आले ह्यणजे त्यांच्या स्वारींतील लवाजम्या-
भोंवतीं हिंडण्यांत व त्यांच्याबरोबरच्या नोकरांच्या संगतींत राहाण्यांत
आह्मी आमच्या मनाचें समाधान करून घेत असूं. प्रत्यक्ष त्यांच्यापुढें
जाण्याचें आह्मांला धैर्य होत नसे.

एकदां माझे वडील हिमालयांत गेले असतां रशियाची हिंदुस्थानावर
- स्वारी होणार अशी एक हूल उठली होती. तो एक लोकांच्या प्रक्षुब्ध
चर्चेचा विषयच होऊन वसला होता. आमच्या आईच्या एका मैत्रिणीनें
- माझ्या आईजवळ सद्धेतुपूर्वक खूप तिखटमीठ लावून येऊन ठेपलेल्या
संकटाचें काल्पनिक वर्णन केलें. तिबेटांतील कोणच्या खिडारामधून रशि-
याचें सैन्य एकदम शेंडेनक्षत्राप्रमाणें येऊन थडकेल हें कोण सांगूं शक-
णार ? माझी आई अगदींच घाबरून गेली. कदाचित् कुटुंबांतील इतर
मंडळी तिच्या भीतीचे भागीदार झाले नसावेत ! ह्यणूनच वडीलमंडळीची
- सहानुभूति मिळत नाहीं ह्यणून निराश होऊन तिनें माझा-पोराचा-
आश्रय केला असावा !

“ रशिअन लोकांच्या स्वारीसंबंधानें तूं आपल्या वडिलांनां पत्र लिही ”
असें तिनें काकुळतीनें मला सांगितलें. आजपर्यंत माझ्या वडिलांनां मीं
- कधींच पत्र पाठविलें नव्हतें. माझ्या आईच्या सांगण्यावरून लिहिलेलें
- तेंच पहिलें पत्र होय. मायना काय लिहावा, शेवट कसा करावा वगैरे
पत्र लिहिण्यासंबंधींची मला कांहींएक माहिती नव्हती. ह्यणून आमच्या
जमीनदारीचा मुनशी-महानंद-याच्याकडे मी गेलों, व त्याच्या मदतीनें
मायना वगैरे मीं लिहिला. लिहिलेला मायना अगदीं बरोबर होता, पण
- त्यांत दरवारी झांक फार आली होती ! मजकुरांत मनोविकार माझे,
पण त्याला आवरण दरवारी भाषेचें !

माझ्या पत्राचें मला उत्तर आलें. “ तुम्ही कांहींएक काळजी करूं
- नका; रशियनलोक जर स्वारी करून आलेच तर मी स्वतः त्यांनां पिटा-
- हून लावीन, ” असें माझ्या वडिलांनीं लिहिलें होतें. या खात्रीपूर्वक
- दिलेल्या अभयवचनानें माझ्या आईची भीति दूर झाल्याचें दिसलें नाहीं.

इणें माझ्या वडिलांच्या संबंधानें माझ्या मनांत वसत असलेली भीति-
मात्र या गोष्टीनें पार नार्हीशी शाली. नंतर वडिलांनां पत्र लिहिण्याची
रोज मला इच्छा होऊन मी महानंदाला सतावून सोडीं. माझा आग्रह
फार ! तो मोडतां न आल्यानें मला पत्र लिहून देणें त्याला भाग पडे.
तो मसुदा तयार करून देई त्याची मी नक्कल करीं; परंतु पत्रांनां पोस्टाचीं
तिकिटें लावावीं लागतात हें मला काय माहीत ! माझी एवढीच कल्पना
होती, कीं, महानंदाजवळ पत्रें नेऊन दिलीं, कीं, तीं आपल्या ठिकाणाला
जाऊन पोचतात, त्याबद्दल मग आपणाला कांहींच त्रास नार्हीं ! महानंद
माझ्यापेक्षां वयानें खूपच वडील असल्यामुळें हीं माझीं पत्रें हिमालयां-
तील पर्वतशिखरांवर जाऊन कधींच पोचलीं नार्हींत हें सांगण्याची
जरूरी नार्हींच.

फार दिवसांनीं, अगदीं थोडे दिवस रहाण्याकरितां माझे वडील घरीं
परत येत. मग त्यांचा मुक्काम अगदीं थोडे दिवस कां असेना त्यांच्या
आगमनाचा दरारा सर्व घरभर वसे. आमच्या घरांतील इतर वडील
भंडळी 'चोगा' घालून तोंडांत चघळीत असलेलें पान थुंकून टाकून
अगदीं हळुहळू, सौम्य चेहेरा धारण करून, त्यांच्या खोलींत जातांना
आम्ही केव्हांकेव्हां पाहात असूं. प्रत्येकजण अगदीं तत्पर दिसे. कांहींहि
विघडूं नये ह्मणून स्वयंपाकावर माझी आई स्वतः देखरेख करीत असे.
किन्तू नांवाचा एक वृद्ध चोपदार पांढराशुभ्र डगला अडकवून, डोक्यावर
तुऱ्याचें पागोटें घालून माझ्या वडिलांच्या खोलीपासीं असे, व दुपारीं
माझे वडील वामकुक्षी घेत असतां त्यांच्या बैठकीपुढील व्हरांज्यांत दंगा
न करण्याबद्दल तो आह्मांला वजावीत असे. त्यांच्या बैठकीवरून जावयाचें
झाल्यास अगदीं पाय न वाजवितां-तोंडांतून मोठ्यानें शब्द न काढितां,
आह्माला कुजवुजत जावें लागे. बैठकींत डोकावून पहाण्याची कांहीं
आमची छाती नव्हती !

एकदां आह्मां तिघांचा^१ व्रतबंध करण्याकरितां माझे वडील घरीं आले.
व्रतबंधाकरितां पंडित वेदांतवागीश यांच्या साहाय्यानें वेदांतील जुने

१ महाराष्ट्रांत ज्याप्रमाणें मुलांचे वाराव्या दिवशीं कान टेंचण्याचा
विधि करण्याची वहिवाट आहे त्याप्रमाणें बंगाली लोकांत नार्हीं. त्यांच्यामध्ये

विधि त्यांनीं संकलित केले होते. उपनिषदांतून कांहीं वेंचे स्वतः वेंचून काढून व ते एके ठिकाणीं ग्रथित करून त्याला त्यांनीं 'ब्रह्मधर्म' असें नांव दिलें होतें. प्रार्थनेच्या मंदिरांत विचारम् बावूंच्या नेतृत्वाखालीं हे वेंचे बरोबर स्वरपाठासहित पाठ ह्यणण्यास आम्हांला शिकविण्याचें काम कितीतरी दिवस चाललें होतें. सरते शेवटीं स्मश्रू करवून, आमच्या कानांत सोन्याच्या वाळ्या घालून, ब्राह्मणाची दीक्षा देऊं घातलेल्या आम्हां तिघांनां तिसऱ्या मजल्यावरील एका जागीं तीन दिवसपर्यंत एकांतवासांत नेऊन ठेविलें. ती एक मोठी मंजाच होती. वाळ्या धरून एकमेकांचे कान आम्ही ओढीत असूं. दुसरी गम्मत ह्यटली ह्यणजे बहरांज्यांत उभे राहून, खालच्या मजल्यांत कोणी नोकर इकडूनतिकडे जातांना दिसला, कीं, एका खोलींत आम्हाला सांपडलेल्या पडघमवर आम्ही थाप लावीत असूं. तें ऐकून तो मनुष्य वर पाही व आम्हांला पाहिल्याबरोबर लगेच दृष्टि फिरवून तेथून जलदीनें निघून जाई. एकंदरींत पहातां एकांतवासांतील दिवस विरक्तपणें ध्यानस्थ राहून आम्ही घालविले असें म्हणतां येणार नाहीं. प्राचीनकाळच्या आश्रमांतून देखील आमच्यासारखीं मुलें थोडींथोडकीं नसतील अशी माझी समजूत झालेली आहे; आणि १०।१२ वर्षे वयाचे शारद्वत अगर शार्ङ्गधर आपलें सर्व बालपण बलिसमर्पण करण्यांत व मंत्रपठण करण्यांत घालवीत होते असें एखाद्या प्राचीन लेखांत सांपडलें तरी या विधानावर आम्हीं अंधश्रद्धा ठेविलीच पाहिजे असें नाहीं. कारण, बालस्वभावाचें पुस्तक अधिक प्राचीन व विश्वसनीय आहे !

ब्राह्मणाची दीक्षा पूर्णपणें मिळाल्यानंतर तत्परतेनें आणि एकाग्रतेनें श्री गायत्रीचा जप करूं लागलों. गायत्रीची भाषाच अशी आहे, कीं, त्या वयांत तिचा संपूर्ण अर्थ कळणें अगदीं अशक्य होतें. भूर्, भुवर् व स्वर्ग यांनीं आरंभ झालेल्या त्या मंत्राच्या मदतीनें माझ्या ज्ञानशक्तीचें मर्या-

व्रतबंधाच्या वेळीं मुलांचे कान टोंचतात, व त्यामध्ये सोन्याच्या वाळ्या घालतात. तीन दिवसपर्यंत अगदीं एकांतांत वेदपठण करीत मुंज्याला व्रतस्थ रहावें लागतें. व्रतबंधाचा विधि पूर्ण होण्यापूर्वीं ब्राह्मणेतरांनीं व्रतस्थ मुंज्याकडे पाहिलें असतां त्यांनां पाप लागतें असा समज आहे.

संज्ञा-चित्र ताणण्याचा मीं कोण प्रयत्न केला हें मला चांगलें आठवतें. गायत्रींतील शब्दांचा अर्थ करून सांगणें हें मला कितीहि अवघड वाटलें असेल, परंतु एवढी गोष्ट मात्र अगदीं निश्चित आहे, कीं, शब्दांचे स्पष्टपणें अर्थ कळून घेणें हें कांहीं मनुष्याच्या आकलनशक्तीचें मुख्य काम नव्हे. शब्दांचे अर्थ स्पष्ट करून सांगणें हें कांहीं शिक्षणाचें मुख्य ध्येय नसून मनाचें द्वार ठोठावणें हेंच त्याचें मुख्य काम आहे. या ठोठावण्यासरशीं कोणच्या गोष्टीची तुझ्यामध्ये जागृति झाली असें जर मुलाला विचारिलें तर तो बहुतकरून कांहींतरी उत्तर देईल. त्याला कांहीं आपल्या मनाचें वरोवर शब्दांनीं वर्णन करतां येणार नाहीं. याचें कारण असें आहे, कीं, मनुष्याला शब्दांनीं दर्शवितां येतें त्यापेक्षां कितीतरी अधिक आंतल्या अंगाला चाललेलें असतें. मनांत पुष्कळ गोष्टी चालतात, मनाला पुष्कळ गोष्टी समजतात, पण त्या सर्वच इच्छा असूनहि शब्दांनीं दर्शवितां येत नाहींत. मनुष्याला किती शिक्षण मिळालें आहे हें जाणण्याचें विश्वविद्यालयाच्या परीक्षा हेंच एक साधन आहे, या गोष्टीवर पूर्ण विश्वास ठेवणारे व विसंबून रहाणारे लोक वरील गोष्ट मुळींच लक्षांत घेत नाहींत ! मुळींच न समजणाऱ्या, परंतु मध्यें खूप खळवळ उडवून सोडणाऱ्या पुष्कळ गोष्टी मला आठवतात. एकदां गंगाकिनाऱ्यावरील उद्यानगृहाच्या गच्चीवर मी उभा असतां आकाशांत एकदम ढग जमा झालेले पाहून माझ्या सर्वांत वडील भावानें कालिदासाच्या मेघदूतांतील कांहीं श्लोक तोंडानें पाठ ह्मटले. संस्कृताचा एकहि शब्द मला समजत नव्हता व समजण्याची कांहीं जरूरीहि नव्हती. खणखणीत आवाजांत व तालांच्या ठेक्यांत कविता ह्मणण्यामध्ये त्यानें जें अत्यानंददर्शक वक्तृत्वप्रदर्शन केले तेवढेंच मला पुरेसें होतें ! नंतर एकदां असेंच, मला इंग्रजी नीटसें कळायला लागण्यापूर्वीच “The old Curiosity shop” या पुस्तकाची एक सचित्र प्रत सहज माझ्या हातीं आली. त्यांतील कर्मीतकमी नऊदशांश शब्द मला येत नव्हते तरी मीं तें पुस्तक अथपासून इतिपर्यंत वाचून काढलें, तथापि समजलेल्या शब्दांच्या साहाय्यानें मीं कांहीं अस्पष्ट कल्पना वसविल्या व त्यांच्या साहाय्यानें त्यांतील चित्रांनां गुंफण्याकरितां चित्रविचित्र रंगाचा मी एक धागा

त्तयार केला. विश्वविद्यालयाच्या कोणच्याहि परीक्षकानें मला भोंपळ्यां एवढें पूज्य दिलें असतें—परंतु त्या पुस्तकाचें माझे वाचन इतकें निरूप-योगी मात्र खास ठरलें नाहीं.

दुसऱ्या एके वेळीं आमच्या घरच्या मचव्यांतून गंगानदीवर सफर करण्याकरितां मी माझ्या वडिलांच्या बरोबर गेलों होतो. त्यांनीं बरोबर घेतलेल्या पुस्तकांत जयदेवकृत गीतगोविंदाची जुनी फोर्ट्युल्यम प्रत होती. तें पुस्तक बंगाली लिपींत छापलेलें होतें. कवितांच्या निरनिराळ्या ओळी न लिहितां गद्याप्रमाणेंच तें छापिलें होतें. त्या वेळीं मला संस्कृत मुळींच येत नव्हतें; परंतु मला बंगालीचें बरेंचसे ज्ञान झालेलें असल्यानें पुष्कळसे शब्द माझ्या ओळखीचे आढळले. मीं गीतगोविंदाचीं किती पारा-यणें केलीं हें मला सांगतां येत नाहीं, परंतु एका ओळीचें मला चांगलेंच स्मरण आहे:

निभृतनिकुंजगृहं गतयानिशि रहसि निलीय वसंतम् ।

या ओळीनें अस्पष्ट सौंदर्याचें वातावरण माझ्या मनसभोंवतीं पसरलें ! 'वनांतील निर्जन उजट' या अर्थाचा एकच संस्कृत शब्द 'निभृत-निकुंज-गृहम्' मला पुरेसा होता. तें पुस्तक ओवडधोवड गद्याप्रमाणें छापलें असल्यामुळें वृत्ताचे निरनिराळे चरण त्यांत गडप झाल्यानें जयदेवाचें गुंतागुंतीचें वृत्त मलाच शोधून काढावें लागलें. या शोधानें मला फार मोठा आनंद झाला. अर्थातच जयदेवाचा संपूर्ण अर्थ मला आकलन करतां आला नाहीं. मला थोडासा तरी अर्थ समजला असें खात्रीलायक सांगणें हेंहि अगदीं सत्याला धरून होणार नाहीं; परंतु शब्दांचा ध्वनि व वृत्तांची मधुरता यांनीं अपूर्व सौंदर्ययुक्त चित्रें निर्माण करून माझे मन इतकें मोहून टाकिलें, कीं, माझ्या स्वतःच्या उपयोगाकरितां अथ-गासून इतिपर्यंत त्या पुस्तकाची नक्कल करून घेतल्याशिवाय माझ्यानें राहवलें नाहीं !

माझे थोडें अधिक वय झाल्यावर कालिदासाच्या कुमारसंभवांतील एक श्लोक माझ्या वाचण्यांत आला, तेव्हांहि माझी अशीच स्थिति झाली. त्या श्लोकानें माझ्या मनाला बरेंच चालन दिलें. मला पहिल्या दोन

ळींचा अर्थ थोडासा समजला, “पवित्र मंदाकिनीच्या प्रवाहाचे तुषार
धाहून नेणारा आणि देवदार वृक्षाच्या पानांनां हालविणारा वायु” अशा
अर्थाचे ते शब्द होते. समग्र श्लोकाचें सौंदर्य चाखण्याची मला उत्कंठा
लागली. पुढें एका पंडितांनीं मला त्यांतला भावार्थ सांगितला. “व्याधाच्या
निरावरील पिसांनां उडवून देणारा वायु” अशा प्रकारचा अर्थ ऐकल्या-
वर माझी फारच निराशा झाली ! श्लोकार्थ पुरा करण्याकरतां मीं माझ्या
कल्पनाशक्तीवरच जेव्हां अवलंबून होतो तेव्हां मला यापेक्षांहि अधिक
आनंद होत असे !

लहानपणच्या गोष्टींची आठवण करण्याचा जो कोणी प्रयत्न करील
त्याचें मत हेंच पडेल, कीं, लहानपणीं झालेले अपूर्व लाभ व आकलन-
शक्तीचा संपूर्ण विकास यांचें प्रमाण कधींहि जुळत नसतें. आमचे भाट
हें तत्त्व चांगलें जाणतात. ह्मणूनच त्यांच्या वर्णनांत कान भरून टाकणारे
संस्कृत शब्द आणि गहन विषय-प्रतिपादन ओतप्रोत भरलेलें असतें.
तथापि साध्याभावान्ना श्रोत्यांनां पूर्णपणें तें सर्व समजेल अशी कोणा-
चीच समजूत नसते. मग त्यांचा उपयोग काय ? जाडे संस्कृत शब्द व
गहनविषय-प्रतिपादन यांचें जरी श्रोत्यांनां पूर्णपणें आकलन झालें नाहीं
तरी त्यामुळें त्यांशीं संलग्न असलेले विचार सुचविले जातात, विचारांना
चालन मिळतें हा काय थोडा फायदा आहे ?

जे लोक शिक्षणाचें मोजमाप त्याला अधिभौतिक नफ्यातोड्याच्या
तराजून घालून करितात त्यांनांहि या सूचक शक्तीची हेटाळणी करितां
येणार नाहीं. गणित करून त्यावरून शिकविलेल्या धड्यांतील किती भाग
मुलांनां आकलन झाला आहे हें बरोबर ठरवावें असा हे लोक आग्रह
धरितात; परंतु आकलनशक्तीच्या मार्गांनीं न जातां येथें मनुष्याला ज्ञान
मिळवितां येतें अशा ज्ञानाच्या नंदनवनांत मुलें व फाजील शिक्षण न
झालेले लोक राहात असतात; आणि जेव्हां तें नंदनवन हरपतें तेव्हांच
आकलनशक्तीच्या साहाय्याशिवाय कोणच्याहि गोष्टीचें ज्ञान व्हावयाचें
नाहीं असा दुर्दिन येऊन टपतो ! आकलनशक्तीच्या भयानक मार्गाचा अवलंब
न करतां ज्ञान करून देणारा मार्ग राजमार्ग होय ! तो मार्ग बंद करून टाकि-

ल्यावर जगाचा व्यापार नेहमींप्रमाणे चालू राहिला तरी स्वैरगति सो आणि पर्वताचे उत्तुंग शिखरहि आपल्या आंवाक्यांत राहणार नाहीत.

ह्मणून मी वर ह्मटल्याप्रमाणे त्या वयांत गायत्रीचा संपूर्ण अर्थ जरी मला आकलन करतां आला नाही तरी त्यापासून कांहीं तोटा न होता झाला असेल तर कांहीं फायदाच झाला असेल. एखाद्या विषयाचे पूर्ण आकलन झाले नाही तरी आपले नडू नये, नीट चालावे असे कांहींतरी आमच्यांत आहे. मला असा एक दिवस आठवतो, कीं, त्या दिवशीं आमच्या शिकण्याच्या खोलींत एका कोपऱ्यांत चुनेगची जमिनीवर वसून गायत्रीतील शब्दांचा मी विचार करित असतांना माझे डोळे अश्रूंनी भरून आले. ते अश्रु कां आले हे मला समजले नाही; आणि अश्रु कां आले अशी एखाद्यानें माझी खरमरीत उलट जवानी घेतली असती तर गायत्रीशीं संबंध न पांचणारा कांहीं तरी जवाब मीं बहुत-करून दिला असता. यांतलें खरें तत्त्व असें आहे, कीं, ज्ञानशक्तीच्या आंतल्या वाजूला जे व्यापार चाललेले असतात त्यांचें ज्ञान बाहेरच्या वाजूला राहणारा जो 'मी' त्याला होत नाही.

प्रकरण चौदावे.

वडिलांच्या वरोवर प्रवास.

माझ्या सगळ्या डोक्याच्या मुंडनानें, मौजीबंधन समारंभानंतर, मला एक मोठी काळजी उत्पन्न झाली. गाईच्या दुधापासून तयार केलेल्या 'संदेश' 'रसगुप्ता' इत्यादि पदार्थाविषयीं युरेशियन मुलांचें कितीहि चांगलें मत असो, ब्राह्मणाविषयींच्या आदरबुद्धीचा त्यांच्यामध्ये पूर्ण अभाव असतो. आमच्या खोज्या करण्यास त्यांच्याजवळ पुष्कळ शस्त्रां होती तीं विचारांत घेतलीं नाहीत तरी आमची कुचेष्टा करण्यांत अनु-केलेलीं आमचीं डोकीं हे एक चांगलेंच शस्त्र त्यांच्या हातींचित्र पुस्तकांचे शाळेंत पाऊल टाकतांच अशा रीतीनें आपली टाक्या रोखठोक काय-चिंतायुक्त विचार माझ्या मनांत घोळत असतां त्यांच्या रोखठोक काय-वडिलांनीं मला माडीवर बोलावणें पाठविलें.

“जांत येणें तुला कसें काय आवडतें ?” असा मला त्यांनीं प्रश्न केला. धुंगाल अंकेडेनीपासून दूर जावयाचें आणि तेंहि हिमालयांत ! आणि ही गोष्ट मला आवडते कीं काय ! ही गोष्ट मला मनापासून किती आवडली याची कल्पना देण्याकरितां मोठ्या आनंदानें गजर करून मला आकाश दुभंगतां आलें असतें तर किती बरें होतें ?

आम्ही निघण्याच्या दिवशीं माझ्या वडिलांनीं आपल्या नेहमींच्या वहिवाटीला अनुसरून परमेश्वराची प्रार्थना करण्याकरितां घरांतील सर्व मंडळीनां प्रार्थनामंदिरांत एकत्र बोलाविलें. प्रार्थना आटोपल्यावर वडील मंडळींची *पायधूळ घेतल्यानंतर माझ्या वडिलांच्याबरोबर मी गाडींत जाऊन बसलों. मजकरितां सगळा पोषाख तयार केल्याची माझ्या आयुष्यांतली ही पहिलीच वेळ होय ! माझ्या वडिलांनीं स्वतः कापडाची व रंगाची निवड केलेली होती. नवीन घेतलेल्या कपड्यांत जरीच्या वेलवुडीची एक मखमालीची टोपी होती. तिला माझ्या केशरहित डोक्याचें सान्निध्य घडल्यानें काय परिणाम होईल कोण जाणे अशी मला दहशत बसल्यामुळे ती मी हातांतच घेतली होती; परंतु मी गाडींत बसतांच टोपी घालण्यास माझ्या वडिलांनीं निक्षून सांगितल्यामुळे मला ती घालावीच लागली. त्यांनीं आपली दृष्टि दुसरीकडे फिरविली, कीं, ती वाजूला जाई आणि पुनः त्यांची माझी नजर एक झाली, कीं, पुनः ती आपल्या ठिकाणीं विराजमान झालीच !

आपल्या सर्व व्यवस्थेसंबंधीं व हुकुमासंबंधीं माझे वडील फार चिकित्साखोर होते. कोणचीहि गोष्ट संदिग्ध व अनिश्चित राहूं देणें हें त्यांनां आवडत नसून कांहीं तरी सववी काढून कामाची टाळाटाळ करणें या गोष्टी त्यांनीं कधींहि चालू दिल्या नाहींत. दुसऱ्याशीं आपले व आपल्याशीं दुसऱ्यांचे संबंध नियमित करण्यासंबंधानें त्यांनीं स्पष्ट नियम घालून ठेविलेले होते. आपल्या देशवांधवांच्या बहुजनसमाजाहून या सर्पत ते अगदीं भिन्न होते.

कीं, जगांत दु—
येथें आहे. हा ए—
ण्याच्या घरापर्यंत ते—
नव्हती तरी त्यावरून चे—
होतां अशा प्रसंगीं एकमेकांनां भेटतात अगर पायांवर
योकांत लहानांनीं मोठ्यांच्या पाया पडून त्यांची
—भा. क.

आह्मीं बाकीच्या मंडळींनीं एकमेकाशीं वागण्यांत थोडा निष्काळजीपण दाखविला तरी त्यांत कांहीं बिघडत नसे; पण त्यांच्याबरोबर वागतांना आह्मांला परिश्रम घेऊन फार व्यवस्थित रहावें लागे. थोडेंसे काम कमी झालें अगर जास्त झालें तर त्याबद्दल ते कांहीं बोलत नसत; पण काम ज्या दर्जाचें उतरलें पाहिजे त्या दर्जाचें तें न उतरल्यास त्यांची मर्जी जात असे ! जें काम त्यांनां करून घ्यावयाचें असेल त्याच्या संबंधीं सर्व बारीकसारीक गोष्टी स्वतः ठरविण्याची माझ्या वडिलांनां संवय होती. कांहीं समारंभ घरीं व्हावयाचा झाला व त्या वेळीं स्वतःला हजर राहातां येत नसेल तर कोणची वस्तु कोणच्या ठिकाणीं ठेवावयाची, कुंडुवांतील प्रत्येक मनुष्यानें काय काम करावयाचें, प्रत्येक पाहुण्याची जागा कोणची असावी, इत्यादि सर्व गोष्टी ते स्वतः ठरवून नेमून देत असत. कोणतीहि गोष्ट त्यांच्या नजरेंतून निसरून जावयाचीच नाहीं ! समारंभ संपल्यानंतर प्रत्येकाला बोलावून नेमून दिलेल्या कामांची हकीकत विचारून सर्व समारंभ कसा काय झाला असला पाहिजे याबद्दलचें आपलें मत बनवीत, ह्मणूनच प्रवासांत मी त्यांच्याबरोबर असतांनां वाटेल त्याप्रमाणें मनाची करमणूक करून घेण्यास कोणच्याहि रीतीनें त्यांनीं मला बंदी केलेली नव्हती, तरी दुसऱ्या इतर वावर्तीत मला त्यांनीं घालून दिलेल्या अनुशासनांतून निसटण्याला पळवाट ठेविलेली नव्हती !

आमचा पहिला मुक्काम कांहीं दिवस बोलपूर येथें व्हावयाचा होता. थोड्याच दिवसांपूर्वीं सत्य आपल्या आईबापांसह तेथें आलेला होता. प्रवासाहून परत आल्यानंतर सत्यनें आह्मांला सांगितलेल्या प्रवासाच्या हकीगतीला एकोणिसाव्या शतकांतील स्वाभिमानी मुलांनें काडीइतकेंही महत्त्व दिलें नसतें ! परंतु आमची मनोरचनाच भिन्न ! शक्य आणि अशक्य यांतील फरक ओळखावयाला शिकण्याची संधि आह्मांला पूर्वीं कधींहि प्राप्त झालेली नव्हती. महाभारत आणि रामायण आम्हीं वाचलें होतें, पण त्यांनींहि या वावर्तीत आह्मांला कांहीं शिकविलें नव्हतें. अनुकरणाचा मार्ग मुलांनां दाखविण्यास खास मुलांकरितां अचित्र पुस्तकांचे वाटाडेहि त्या कालीं नव्हते ! जगाचें नियमन करणाऱ्या रोखठोक कायद्यांचें ज्ञान आह्मांला ठेंचा लागूनच झालें !

“मनुष्य अतिशय वाक्वगार नसेल तर त्याला आगगाडीच्या डब्यांत घुडणें हें फार धोक्याचें आहे. थोडी चुकी झाली, कीं, आटोपलाचकारभार !” असें सत्यनें आम्हांस सांगितलें होतें. त्यानें असेंहि सांगून ठेविलें होतें, कीं, आगगाडी चालू होण्याच्या वेळीं आपण आपल्या जागेला शक्य तितकें बळकट धरून बसलें पाहिजे. नाहीतर गाडी सुटण्याच्या वेळच्या भयंकर धक्क्यानें मनुष्य कोठें जाऊन पडेल हें कांहीं सांगतां येणार नाही; यामुळें आम्ही स्टेशनवर पोचलों तेव्हां तर मी थरथर कांपावयालाच लागलों. तथापि इतक्या सहजरीतीनें आम्ही डब्यांत चढलों, कीं, कठीण प्रसंग काय तो अद्याप यावयाचाच आहे असें मला खात्रीनें वाटूं लागलें. सरते शेवटीं गाडी इतक्या संथपणें चालू झाली, कीं, संकटाचें कांहींच चिह्न दिसेना, तेव्हां मात्र माझी फारच निराशा झाली !

गाडी वेगांत चालू झाली. मोठमोठीं, अवाढव्य, दृष्टि पोंचेल तेथपर्यंत दिसणारीं शेतें, त्यांच्या बांधावर असलेलीं जांभळ्या हिरव्या वर्णाचीं झाडे, त्या झाडांच्या गर्द च्छायेंत असलेलीं गांवें हीं सर्व चित्राप्रमाणें एकामागून एक डोळ्यांपुढें येत आणि लगेच मृगजळाच्या पूराप्रमाणें नाहीशीं होत. आम्ही बोलपुराला पोचलों तेव्हां संध्याकाळ झालेली होती. मेण्यांत बसल्याबरोबर माझे डोळे मिटले. जागें झाल्याबरोबर, सकाळच्या प्रकाशांत, माझ्या डोळ्यांनां जशाचा तसा दिसावा म्हणून तो सर्व आश्चर्यजनक देखावा जपून ठेवण्याची माझी इच्छा होती. मला अशी भीति पडली, कीं, सायंकाळच्या अंधुक प्रकाशांत डोळे उघडे ठेवून जर त्या देखाव्यापैकीं कांहीं भाग आपण अवलोकन केला तर सकाळच्या आनंददायक वेळीं त्या सृष्टिसौंदर्याचा जो गोड अनुभव आपल्याला मिळेल त्याचें नावीन्य कमी होईल !

पहांटे जागा होऊन मी बाहेर आलों त्या वेळीं माझे अंतःकरण थरथर कांपत होतें. माझ्या पूर्वी बोलपूर पाहिलेल्यांनीं मला असें सांगितलें होतें, कीं, जगांत दुसरीकडे कोठेंहि न सांपडणारी अशी एक गोष्ट बोलपूर येथें आहे. हा एक रस्ता होता. मुख्य इमारतीपासून नोकरांच्या रहाण्याच्या घरापर्यंत तो गेलेला होता. त्याच्यावर कसलीहि छावणी केलेली नव्हती तरी त्यावरून चालणाऱ्याला सूर्याचा एकहि किरण अगर पाव.

साचा एकहि थेंव स्पर्श करूं शकत नसे. अशा प्रकारचा हा आश्चर्यकारक मार्ग हुडकून काढण्याची मोहीम मीं सुरू केली; परंतु आजतागायत त्याचा मला शोध लागलेला नाही; हें ऐकून माझ्या वांचकांनां कदाचित् आश्चर्य वाटणार नाही !

शहरांत मी वाढलों असल्यानें अद्याप पावेतो मीं गव्हांचें शेत कधींहि पाहिलें नव्हतें. बालगुराख्यांसंबंधानें आम्हीं पुस्तकांत वाचलें होतें आणि माझ्या कल्पनाशक्तीच्या चित्रपटावर त्याची एक सुंदर प्रतिमा मीं काढली होती. सत्यनें मला सांगितलें होतें, कीं, बोलपूर येथील घराच्या सभोंवार पिकाला आलेलीं गव्हांचीं शेतें आहेत, त्यांच्यामध्ये गुराख्यांच्या बरोबर खेळ खेळणें हें रोजचें काम, आणि या खेळांपैकीं मुख्य कार्यक्रम ह्मणजे गव्हांच्या ओंव्या तोडावयाच्या, भाजावयाच्या आणि चोळून खावयाच्या ! बोलपूर येथें गेल्यानंतर मोठ्या उत्सुकतेनें मीं सभोंवतीं पाहिलें तों काय ? तेथें काय आहे ! त्या पडीत मैदानावर गव्हांचीं शेतें कोठलीं ! तेथें जवळपास गुराखीमुलें कदाचित् असतील पण इतर मुलांसधून त्यांनां कसें ओळखावें हा एक मोठा प्रश्नच होता.

तथापि ज्या गोष्टी माझ्या दृष्टीला पडणें अशक्य होतें त्या मनांतून काढून टाकण्याला कांहीं फार वेळ लागला नाही. कारण मीं जें पाहिलें तेंच मला पुरेसें होतें. या ठिकाणीं नोकरांचा अम्मल नव्हता, आणि माझ्याभोंवतीं कोणची रेघ मारलेली होती ह्मणाल तर या एकांत स्थलाच्या अधिष्ठात्री स्वामिनीनें या एकांत स्थलाभोंवतीं ओढलेली क्षितिजावरील निळी रेघ ! या रेघेच्या आंत माझ्या इच्छेला येईल त्याप्रमाणें इकडे-तिकडे झटकण्याला मी मोकळा होतो !

या वेळीं जरी मी केवळ लहान मुलगा होतो तरी माझ्या भटकण्याला माझ्या वडिलांनीं मुळींच प्रतिबंध ठेविलेला नव्हता. रेंताड जमिनींत पावसाच्या पाण्यानें जागजागीं खडे झाले असून ठिकठिकाणीं लहानलहान टेंकड्या बनल्या होत्या. त्या टेंकड्यांवर निरनिराळ्या आकाराचे पुष्कळ गोटे व गारा होत्या. त्या टेंकड्यांवरून लहानलहान ओहोळ वाहत होते. त्या सर्वांनीं जणूं काय गलिबहरच्या वृत्तांतांतील लीलीपुतला मोठी शोभा आणिली होती.

या प्रदेशांतून चमत्कारिक आकाराचे व रंगाचे लहानलहान गोटे जमा करून माझ्या डगल्यांत घालून मी आणीत असं, आणि मग ते माझ्या वडिलांच्याकडे नेत असं. माझ्या श्रमांची त्यांनीं कधींहि हेटाळणी केली नाही. पण उलट उत्साहभरानें ते ह्मणत “ अहाहा ! काय मजेदार !” ते उद्गारत “हे सर्व धोंडे तुला कोठें सांपडले ?”

मी चट्कन् ह्मणें “ आणखी कितीतरी सांपडतील. हजारों लाखों ! काय तोटा गेला आहे ? मी रोज इतके आणीत जाईन.” त्यांनीं उत्तर द्यावे “ फार छान; नामी गोष्ट होईल. आमच्या त्या लहानशा टेंकडीला या धोंड्यांनीं तूं कां शृंगारीत नाहीस ?”

आमच्या बागेंत एक टांकें खणण्याचा प्रयत्न झाला होता. परंतु पाणी जमिनींत फार खोलीवर असल्याचें आढळून आल्यामुळें खणण्याचें काम पुरें न करतां मध्येंच बंद करून टाकलें होतें. खणून बाहेर काढलेली माती एके ठिकाणीं टाकली होती तिची एक लहानशी डगर झालेली होती. या टेंकडीवरील उंच शिखरावर वसून माझे वडील सकाळची उरासना करीत. तेथें ते बसले असतां त्यांच्यासमोर पूर्वेकडील क्षितिजाला जाऊन मिडलेल्या आंदोलन पावणाऱ्या भूपृष्ठाशीं सूर्य उदय पावत असे. मला सुशोभित करण्याला सांगितलेली हीच ती टेंकडी. पुढें आह्मीं बोलपूर सोडून जातांना हे सर्व दगड आमच्याबरोबर नेतां येईनात त्यामुळें मला फार वाईट वाटलें. मी वस्तु एकत्र जमवितों एवढ्याच कारणावरून त्यांच्याशीं निकट संबंध राखण्याचा मला बिलकुल अधिकार पोंचत नाही ह्या गोष्टीची जाणीव होणें अजूनहि मला कठीण वाटतें. इतक्या आग्रहानें मीं केलेली विनंति माझ्या दैवानें मान्य केली असती आणि त्या दगडांचें ओझें सदैव मजजवळ बाळगूं द्यावयाचें कबूल केलें असतें तर आज मी दैवाला जसा निष्ठुर मनानें हंसतो आहे तसें हंसण्याचा बहुधा प्रसंगच आला नसता !

एकदां एका खिंडींत मला एक खळगा दिसला. त्यांतून विमुक्तल्या नदीप्रमाणें झऱ्याचें पाणी वाहत होतें, त्यांत लहान लहान मासे खेळत होते व प्रवाहाच्या उलट दिशेकडे वाहत जाण्याचा प्रयत्न करीत होते.

मला एक सुंदर झरा सांपडला आहे, असें मीं माझ्या वडिलांरें सांगितलें, आणि तेथून आपणांस पिण्याचें व स्नानाचें पाणी आणत येणार नाहीं काय असा मीं त्यांनां प्रश्न विचारिला.

माझा विचार त्यांनां मानवलासें दिसलें, व ते ह्मणाले “ हेंच मीहि सांगणार होतो.” असें ह्मणून आम्हाला लागणारें पाणी त्या झऱ्यांतून आणण्यास त्यांनीं नोकरास ताकीद दिली.

पूर्वीं ज्या गोष्टींचें ज्ञान झालेलें नव्हतें अशा कांहीं तरी अज्ञात गोष्टीं-वर प्रकाश पाडण्याच्या इच्छेनें त्या लहानलहान टेंकड्यांमधून आणि खिंडींमधून मी सतत भटकत फिरत असें. त्याचा मला कधींच कंटाळा आला नाहीं. त्या अशोधित जागेंतून मी हिंडत असतां दुर्विणीच्या उलट वाजूनें पाहिल्याप्रमाणें सर्व वस्तु लहान दिसत. पहाणाराहि लहान, भोंवतालचे सृष्ट पदार्थहि चिमुकलेच ! छोटीं छोटीं नारळीचीं झाडे, बोरीचीं झाडे, जांभळीचीं खुजीं झाडे या सर्व वस्तूंची, लहान लहान पर्वतश्रेणी, लहानसे ओहोळ, नद्या, नाले आणि त्यांतील चिमुकले मासे यांच्याबरोबर लहानपणांत जशी काय चढाओढच चालू होती !

माझ्याजवळ थोडा खुर्दा, थोडे नाणें देऊन ठेवून त्याचा हिशेब ठेवण्यास माझे वडील मला सांगत. असें करण्यांत काळजी घेऊन काम कसें करावें हें मला शिकविण्याचाच त्यांचा उद्देश असावा. याशिवाय आपल्या बऱ्याच किंमतीच्या सोन्याच्या घड्याळाला किल्ली देण्याचें कामहि त्यांनीं मजकडे सांपविलें होतें. माझ्यामध्ये जबाबदारीची कल्पना उत्पन्न करण्याची त्यांनां इच्छा असल्यामुळें त्यापासून कांहीं नुकसान होईल इकडे त्यांनीं कधींच लक्ष्य दिलें नाहीं. आम्ही बरोबरच सकाळीं फिरावयास जात असूं; त्या वेळीं रस्त्यांत जो जो भिकारी भेटेल त्याला कांहींतरी भिक्षा देण्यास ते मला सांगत, व घरीं मागाहून मला हिशेब विचारिला म्हणजे बरोबर हिशेब मला कधींच देतां येत नसे. एके दिवशीं मीं खर्चाचा तपशील दिला ते पैसे वजा जातां जितके पैसे उरावयास पाहिजेत त्यापेक्षां अधिक पैसे शिल्लक राहूं लागले. त्यावर माझे वडील म्हणाले “ खरोखर तुलाच माझा जामदार केला पाहिजे. कारण तुझ्या हाताच्या स्पर्शानें पैशाची कशीतरी वाढ होतेसें दिसतें ! ”

त्यांच्या घड्याळाला इतक्या जोरानें मी किल्ली देत असें, कीं, लौकरच कलंकत्यांतील घड्याळजीकडे तें पाठविण्याचा प्रसंग आला.

मला असें आठवतें, कीं पुढें मी मोठा झाल्यावर एकदां जमीन-दारीची देखरेख करण्याकरितां माझी नेमणूक झाली. त्या वेळीं माझ्या वडिलांच्या दृष्टीला मांघ आलें असल्यामुळें प्रत्येक महिन्याच्या दुसऱ्या अर्ध्यात तिसऱ्या तारखेस जमाखर्चाचें टिप्पण त्यांनां मला वाचून दाखवावयाचें असे. प्रत्येक बाबीची एकंदर बेरीज प्रथम मीं त्यांनां वाचून दाखवावी. त्यांतील कांहीं बाबीसंबंधानें त्यांनां कांहीं शंका आली तर ते मला त्याचा तपशील वाचून दाखविण्यास सांगत. त्या वेळीं त्यांनां न आवडेल असें एखादें खर्चाचें कलम मीं वाचण्याचें टाळलें अगर त्यावरून झददिशीं पुढें निघून गेलों तर तें त्यांच्या लक्ष्यांत आल्या-वाचून राहात नसे. या कारणानें प्रत्येक महिन्याचे पहिले कांहीं दिवस मला मोठ्या चिंतेंत काढावे लागत. मीं वर सांगितलेंच आहे, कीं, प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टीबद्दल विचार करून ती स्पष्टपणें लक्ष्यांत ठेवण्याची माझ्या वडिलांनां संवय होती. मग ते हिशेबांतील आंकडे असोत, जमा-खर्चातील रकमा असोत, अगर एखाद्या समारंभाची व्यवस्था असो अगर इस्टेटींत कांहीं भर टाकावयाची असो, कीं त्यांत कांहीं फेरबदल करावयाचा असो कीं कांहींहि असो !

बोलपूर येथें नवीन बांधलेलें उपासनामंदिर त्यांनीं कधींहि पाहिलें नव्हतें; तरी बोलपूरला जाऊन आलेल्या लोकांनां प्रश्न विचारून तेथील तपशीलवार माहिती त्यांनीं मिळविली होती. त्यांची स्मरणशक्ति मोठी विलक्षण होती, आणि एखादी गोष्ट त्यांनीं समजावून घेतली, कीं, ती त्यांच्या स्मरणांतून निघून जाईल हें, शक्यच नव्हतें.

आपल्या भगवद्गीतेच्या पुस्तकांत त्यांनीं आपल्या आवडत्या श्लोकांवर खुणा करून ठेविल्या होत्या. त्यांचें भाषांतर करून त्या भाषांतरासह ते श्लोक उतरून काढण्यास त्यांनीं मला सांगितलें. घरीं असतांना मला कोणी विचारीत देखील नसे. परंतु प्रवासांत जेव्हां अशीं महत्त्वाची कामें मजवर सोंपविलीं जात तेव्हां मला तो प्रसंग धन्यतेचा वाटे.

यावेळीं माझ्या जवळची निळ्या रंगाची वही संपली होती, आंशु 'लेट'च्या डायरीचें बांधलेलें एक पुस्तक मी मिळविलें होतें.

परंतु माझ्या कल्पनाशक्तीपुढें कवि ह्मणून मला उभें राहावयाचें होतें ह्मणून बोलपूर येथें असतांना मला कविता लिहावयाच्या असल्या ह्मणजे नारळीच्या लहानशा झाडाखालीं अस्ताव्यस्त हातपाय पसहून कविता लिहिणें मला फार आवडे. अस्ताव्यस्त हातपाय ताणून पडून कविता लिहिणें हाच खरा कवित्वाचा मार्ग आहे असें मला वाटे ! अशा रीतीनें कडक उन्हांमध्ये उघड्या रेंताड जमिनीवर पडून 'पृथ्वीराजाचा पराभव' या विषयावर मीं एक वीररसप्रचुर पोंवाडा लिहिला. त्यांत वीररस ओथंबून गेला होता ! तथापि त्याची लौकरच इतिश्री झाली. 'लेट'च्या डायरीच्या बांधीव पुस्तकानें आपल्या वडील बहिणीचाच ह्मणजे त्या निळ्या वहीचाच आपला पत्ता मार्गें न ठेवितां—मार्ग सुधरला !

आह्मी बोलपूरहून निघालों आणि मार्गांत साहेबगंज, दिनापूर, अलहाबाद, आणि कानपूर येथें थोडथोडा मुक्काम करीत शेवटीं आह्मी अमृतसरला पोचलों.

मार्गांत घडलेली एक गोष्ट माझ्या स्मृतिपटावर कोरून ठेविलेली आहे. एका मोठ्या स्टेशनवर आमची गाडी थांबली असतां एक तिकिट कलेक्टर आला आणि त्यानें आमचीं तिकिटें कापलीं. तो मजकडे कांहीं चमत्कारिक तऱ्हेनें पाहात होता, त्यावरून त्याला कांहीं संशय आला असावा असें वाटलें; परंतु आपला संशय बोलून दाखविणें त्याला इष्ट वाटलें नसावें. तो निघून गेला आणि पुनः एका सोबल्यासह परत आला. आमच्या डब्याच्या दाराशीं कांहीं वेळ ते चुळबुळले आणि पुनः ते निघून गेले. सरते शेवटीं स्टेशनमास्तर स्वतः आला. त्यानें माझ्या अर्ध्या तिकिटाकडे पाहिलें व मग विचारलें "या मुलाचें वय वारांहून अधिक नाहीं काय ?"

माझे वडील ह्मणाले "नाहीं"

त्यावेळीं माझे वय ११ वर्षांचें होतें; परंतु वयाच्या मानानें मी अधिक ज्योमोठा दिसें.

स्टेशनमास्तर ह्मणाला "तुझीं त्याचें पुरें भाडें दिलें पाहिजे."

माझ्या वडिलांचे डोळे लाल झाले; तथापि एकहि शब्द न बोलतां आपल्या पेटांतून एक चलनी नोट काढून ती त्यांनीं स्टेशनमास्तराला दिली. त्यानें नोटीची मोड माझ्या वडिलांनां आणून दिली. माझ्या वडिलांनीं ती घेऊन तुच्छतादर्शक भुद्रेनें ती त्याच्याकडे फेंकून दिली. तेव्हां आपल्या संशयाचा क्षुद्रपणा अशा रीतीने उघडकीस आलेला पाहून लज्जेनें मान खालीं घालून स्टेशनमास्तर तेथें उभा राहिला !

अमृतसर येथील सुवर्णदेवालय स्वप्नाप्रमाणें माझ्या डोळ्यांपुढें येतें. सरोवराच्या मध्यभागीं विराजमान झालेल्या 'गुरुदरवार'ला पुष्कळवेळां सकाळीं मी माझ्या वडिलांच्या वरोवर जात असें. तेथें पवित्रगीतांचे आलाप सारखे दुमदुमत असत. कधीं कधीं उपासकांच्या मध्यें माझे वडील बसत आणि त्यांच्यावरोवर स्तुतिस्तोत्रें ह्मणावयास लागत. एक परकी गृहस्थ आपल्या भक्तिमार्गात येऊन मिळाला आहे हें पाहून त्यांनां मनापासून आनंद वाटे आणि खडीसाखर व इतर मिठाई यांच्या प्रसादाचें ओझे घेऊन आम्ही घरीं परत जात असूं.

एके दिवशीं माझ्या वडिलांनीं उपासनागीत ह्मणणाऱ्या गायकमंडळीपैकीं एका मनुष्याला आमच्या विन्हाडीं बोलावून त्यांच्या पवित्र गाण्यांपैकीं कांहीं गाणीं त्यांच्याकडून ह्मणवून घेतलीं. त्याला मिळालेल्या विदागीनें बहुतेक त्याला खूप संतोष झाला असावा. याचा परिणाम असा झाला, कीं, गवयांच्या सैन्यानें आमच्यावर सारखा हल्ला चालू ठेवला, व त्यामुळे आमचें रक्षण करण्याकरितां आम्हांला कडक उपाय योजावे लागले. आमच्या घरीं जाण्यास मज्जाव आहे असें त्या गायकांनां समजलें तेव्हां त्यांनीं आम्हांला रस्त्यांतच गांठावयाला सुरवात केली. आम्ही सकाळीं फिरण्याकरितां बाहेर पडलों, कीं, खांद्यावर तंबोरा अडकविलेले लोक वरचेवर आम्हांला भेटत. त्यांनां पाहिलें, कीं, पारध्याच्या बंदुकीची नळी पाहिल्यावर सावजाची जी स्थिति होते तीच स्थिति आमची होत असे ! खरोखरी आम्ही इतके सावध झालों, कीं, तंबोऱ्याचा आवाज दुरूनच आम्हांला ऐकूं आल्यावर आम्ही घाबरून पळावयाला लागूं आणि अशा रीतीनें आमची शिकार त्यांच्या तावडींतून सुटत असे !

संध्याकाळ झाली, कीं, माझे वडील बाहेर बागेकडच्या व्हराड्यां^{तऱ्हे} वसत आणि आपल्याला गाऊन दाखविण्याकरितां मला बोलावीत. चंद्र उगवला आहे, वृक्षराजींमधून त्याचे किरण येऊन व्हराड्याच्या फरशीवर पडले आहेत, 'विहग' राग मी गात आहे:

“ गाढ-तमोमय-जीवनमार्ग-सहचरा ! ”

खालीं मान घालून व हातांत हात घालून एकाग्र चित्तानें माझे वडील ऐकत आहेत असा सायंकाळचा देखावा अजूनहि मला चांगला आठवतो.

भक्तिमार्गपर एक कविता मीं रचली आहे असें श्रीकंठबावूनें माझ्या वडिलांनां सांगितल्यावर त्यांनां जी मौज वाटून हंसूं कोसळलें त्याचें वर्णन पूर्वीं मीं केलेंच आहे. पुढें त्याची भरपाई मला कशी मिळाली याची मला आठवण आहे. माघ महिन्यांतील एका उत्सवाच्या वेळीं जीं स्तोत्रें म्हणावयाचीं होतीं त्यांतील पुष्कळशीं मींच लिहिलेलीं होतीं. त्यांतील एक असें होतें:—

“ तूंच अससी बाहुली प्रतिनयनिंची जरि ।

नयन न तुला बघूं शके तरि ”

त्या वेळीं चिन्सुरा येथें माझे वडील अंधरुणाला खिकून होते. त्यांनीं मला व माझा भाऊ ज्योति याला बोलावणें पाठविलें. हारमोनिअमवर चसून माझ्या गाण्याला साथ करावयाला त्यांनीं ज्योतीला सांगितलें व मला एका मागून एक माझीं सगळीं स्तोत्रें गाऊन दाखविण्यास सांगितलें. त्यांतलीं कित्येक तर मला दोनदोनदां म्हणावीं लागलीं.

माझें गायन संपल्यावर ते मला म्हणाले “ आपल्या देशाच्या राजकर्त्याला आपली भाषा अवगत असती व त्यांतील वाङ्मयाची गोडी समजली असती तर त्यानें खात्रीनें कवीची सन्मानपुरःसर योग्य संभावना केली असती; पण वस्तुस्थिति तशी नसल्यानें मला वाटतें तें काम मींच केलें पाहिजे.” असें म्हणून त्यांनीं माझ्या हातीं एक दर्शनी हुंडी दिली !

मला शिकविण्याकरितां ‘ पीटरपार्ले ’ मालेपैकीं कांहीं पुस्तकें माझ्या वडिलांनीं वरोवर घेतलेलीं होतीं. प्रारंभींच * ‘ वेंजामिन फ्रांकलिन ’

* हे प्रसिद्ध अमेरिकन देशभक्त एका मेणवर्तीच्या कारखानदाराचे चिरंजीव होते. अगदी लहानपणीं शाळेंतील शिक्षणाला रामराम ठोकावा लागला तरी

संस्कृतकाची त्यांनी निवड केली. त्यांना असे वाटले, की, गोष्टीच्या पुस्तकासारखा त्याचा उपयोग होऊन शिवाय ते मनोरंजक आणि बोध-प्रदहि होईल; परंतु आम्ही वाचावयास आरंभ केल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी आपली चूक त्यांच्या लक्षांत आली. वेंजामिन् फ्रांकलिन् हा अत्यंत व्यावहारिक मनुष्य होता. त्याच्या हिशोबी नीतितत्त्वांच्या आकुंचितपणाने माझ्या वडिलांना त्याचा तिट्कारा आला. कांहींकांहीं गोष्टीं-मध्ये तर फ्रांकलिन्चा ऐहिक गोष्टींबद्दलचा शहाणपणा पाहून माझे वडील इतके अधीर होत असत, की, त्याला निंदाव्यंजक शब्द बोलल्याशिवाय त्यांच्याने राहवत नसे.

यापूर्वी व्याकरणाचे नियम तोंडपाठ करण्याशिवाय संस्कृत मी मुळीच शिकलो नव्हतो. प्रवासांत माझ्या वडिलांनी एकदम मला संस्कृत दुसरे वाचनपुस्तक वाचावयास लावले, आणि वाचतांवाचतां तू स्वतःच नामे चालवावयाला शीक असे त्यांनी मला सांगितले. माझी बंगालीत जी प्रगति झालेली होती तिने मला बराच आधार दिला. अगदी प्रारंभापासूनच संस्कृतमध्ये लिहिण्याचा प्रयत्न करण्याला त्यांनी मला खूप उत्तेजन दिले. संस्कृत पुस्तकांतून मिळालेल्या शब्दभरण्याने मधुनमधून खणखणीत अम्, आणि अन् यांचा खच्चून उपयोग करून शब्दजालप्रचुर मोठेमोठे समास मी तयार केले. देवांच्या भाषेची खिचडीच ह्यावावयाची ! परंतु या माझ्या उतावळेपणाबद्दल माझ्या वडिलांनी माझा कधीहि उपहास केला नाही !

—स्वतःच्या कर्तव्यगारीवर ते मानमरातवाला चढले. व्यवस्थितपणा व टापटीप हे त्यांचे गुण वाखाणण्याजोगे होते. हे प्रत्येक गोष्टीचा विचार नफ्यात तोट्याच्या दृष्टीने करीत ! एकदा ते उशीरां उठले असतां सूर्याचा प्रकाश किती वेळ फुकट गेला याचा विचार सुरू करून, सकाळीं उशीरां उठण्याच्या व रात्रीं उशीरां निजण्याच्या अमेरिकन लोकांच्या संवयीमुळे किती किंमतीचे तेल फुकट जातं हे त्यांनी आपल्या आत्मचरित्रांत मोठ्या मजेने सांगितले आहे.

नंतर 'प्रोक्टर'चीं सुलभ ज्योतिषशास्त्राचीं पुस्तकें आह्मीं वाचूनीं माझ्या वडिलांनीं मला सोप्या भाषेंत समजावून दिलीं. नंतर त्यांचें वंगालींत भाषांतर केलें.

माझ्या वडिलांनीं स्वतःकरितां आणलेल्या पुस्तकांत * 'Gibbon' & Rome या नांवाचें १०—१२ भागाचें एक पुस्तक होतें, त्याकडे माझे लक्ष वेधलें जात असे. ते भाग अतिशय नीरस दिसत. त्यांच्यांत मोहकपणा मुळींच नव्हता. मला असें वाटे, कीं, मी अद्याप लहान आहे, असमर्थ व परावलंबी आहे; मला पुष्कळ पुस्तकें वाचणें भागच आहे, ह्मणून मी पुष्कळ पुस्तकें वाचतां. पण स्वतःला इच्छा नसेल तर पुस्तकें वाचण्याची जरूरी नाही अशा वयस्क मनुष्यांनीं पुस्तकें वाचण्याचा त्रास कां करून घ्यावा ?

प्रकरण पंधरावें.

हिमालयावर.

सुमारें एक महिना अमृतसर येथें राहून एप्रिलच्या १५ तारखेच्या सुमारास डलहौसी हिल्सकडे जाण्यास आह्मी निघालों. अमृतसर येथील शेवटचे दिवस कधीं संपणार असें होऊन गेलें होतें. इतकी हिमालयाला जाण्याची मला उत्कंठा लागून राहिलेही होती !

संपानमध्ये बसून आह्मी जात असतां दोन्ही वाजूनां पर्वतांच्या रांगा लागत. त्या वसंत ऋतूतील सुंदर पुष्पांनीं गच्च भरलेल्या होत्या. प्रत्येक दिवशीं सकाळीं दूधपोळी खाऊन आम्ही निघत असूं, आणि सूर्यास्तापूर्वी रात्रीं विश्रांति घेण्यासाठीं पुढील मुक्कामाच्या वंगल्याचा आश्रय करीत असूं. सबंध दिवसभर माझ्या डोळ्यांनां विश्रांति मिळत नसे. जरा चूक झाली, कीं, कांहींतरी आपल्याला दिसावयाचें राहिले

* गिबन हा एक इंग्लंडांत प्रसिद्ध इतिहासकार होऊन गेला. त्यानें रोमन साम्राज्याच्या उत्तरार्धाचा इतिहास विस्तृत लिहिला आहे. इतिहासावरील ग्रंथांत त्याच्या या पुस्तकाला नेहमीं वरची जागा दिली जाते.

प्रकरण पंधरावे.

७३

एवढां मला सारखी भीति वाटे. खिडाराकडे गाण्या रस्ता वळत आह्यांला रमणीय शोभा दिसे. अरण्यांतील मोठेमोठे वृक्ष एक ठिकाणी जमा झालेले आहेत, तपोवनांत वृद्ध ध्यानस्थ ऋषींच्या चरणांपाशी वसून एखाद्या लहान आश्रमकन्येनें खेळावे त्याप्रमाणें वृक्षांच्या छायेखालून पाण्याचा लहानसा धबधबा शेवाळलेल्या खडकावरून आवाज करीत पडत आहे; अशा ठिकाणीं झंपान वाहून नेणारे लोक झंपान खालीं ठेऊन थोडी विश्रांति घेत. “अरे, आम्हीं असलीं रम्य स्थळें मागें सोडून कां जावें? या ठिकाणींच कायमचें आम्हांस कां राहतां येऊं नये?” असें माझे तृषित अंतःकरण आंतल्या आंत म्हणत असे.

प्रथमदर्शनाचा मोठा फायदा हा असतो, कीं, आणखी असले पुष्कळ देखावे पुढें येणार आहेत याचें मनाला ज्ञान नसतें, परंतु, आपणास पुढें असले पुष्कळ प्रकार पहावयास मिळावयाचे आहेत, असें जेव्हां मनाला ठाऊक असतें तेव्हां आपलें सर्व लक्ष्य खर्चून न टाकतां तें शिल्लक ठेवण्याचा मन कसून प्रयत्न करितें. एखादी गोष्ट दुर्मिळ असल्याची जेव्हां मनाची खात्री पटते तेव्हांच वस्तूची किंमत अजमावण्यांतली मनाची कंजुष वृत्ति नाहींशी होते. ह्मणून कलकत्यांतील रस्त्यांतून जातांना कधींकधीं मी जेव्हां स्वतःला त्या ठिकाणीं नवखा आहेसें कल्पितों तेव्हांच, लक्ष्यपूर्वक अवलोकन न केल्यामुळें आपल्याला अंतरात अशा कितीतरी गोष्टी आहेत व त्या आपल्याला पहातां येण्याजोग्या आहेत, असें मला आढळून येतें. अपरिचित लोकोत्तर स्थळें पहाण्यास जाण्याला प्रेरणा करणारी गोष्ट ह्मटली ह्मणजे तीं स्थळें पाहण्याची शुधा हीच होय !

पैसे ठेवण्याची लहानशी पिशवी माझ्या वडिलांनीं माझ्या ताव्यांत देऊन ठेविलेली होती. प्रवासांत उपयोग करण्याकरितां त्यांनीं तीं खूप पैसे ठेविलेले होते. ते जपून ठेवण्याला मीच काय तो योग्य मनुष्य होतो अशी कल्पना करण्यास त्यांनां कांहींच कारण नव्हतें. त्यांचा नोकर किशोरी याच्याजवळ ती दिली असती तर त्यांनां अधिक सुरक्षितपणा खास वाटला असता. असें असूनहि त्यांनीं ती माझ्या ताव्यांस दिली यांत एकच उद्देश मला दिसतो; आणि तो ह्मणजे मला शिक्षण द्यावें.

नतर 'प्रांक्टरी' चा सुलभ ज्योतिषशास्त्राचीं
तीं माझ्या वडिलांनीं, मुक्कामाला पांचल्यानंतर त्यांच्याकडे
पेशवी देण्याला मी विसरलों, व एका टेबलावर ती तशीच पडून राहिली.
त्यामुळे मला शब्दांचा मार बसला !

प्रवासाचा टप्पा संपल्यावर मुक्कामाच्या ठिकाणीं झंपानमधून आह्मी
उतरल्यावर माझे वडील बंगल्याच्या बाहेरच्या बाजूला आमच्याकरितां
खुर्च्या आणून ठेवण्यास सांगत; आणि त्या ठिकाणीं आह्मी बसत असूं.
संधिप्रकाश पडू लागला, कीं, पर्वतांतील स्वच्छ वातावरणांत तारे चक
चमकू लागत. अशा वेळीं माझे वडील नक्षत्रांची माहिती मला सांगत
अगर ज्योतिःशास्त्रावर माझ्याशीं बोलत.

वेक्रोच्यास घेतलेलें घर डोंगराच्या उच्च शिखरावर होतें. मे महिना
जरी अगदीं जवळ येऊन ठेपला होता तरी त्यावेळीं देखील त्या ठिकाणीं
इतकी कडक थंडी होती, कीं, पर्वताच्या वृक्षाच्छादित भागांवरील हिवा-
ळ्यांतील बर्फ अद्याप वितळलेलें नव्हतें !

अशा ठिकाणीं देखील मोकळेपणानें मला हिंडू देण्यास माझ्या वडि-
लांनां मुळींच भीति वाटत नसे. आमच्या बंगल्याच्या खालच्या बाजूला
जवळपास देवदार वृक्षांनीं भरून गेलेला एक लांबचळांब पर्वताचा अरुंद
भाग पुढें आलेला होता. या जंगलांत लोखंडाची अणकुची लाविलेली
काठी घेऊन मी खुशाल भटकत असें. ते वनवृक्षराज; आकाशाला
जाऊन भिडलेल्या राक्षसाप्रमाणें दिसणाऱ्या जगडव्याल वृक्षच्छाया;
किती शतके त्यांनीं आपलें प्रचंड आयुष्य घालविलेलें इतके ते पुरातन !
आणि त्यांच्या बुंध्याभोंवतीं खुशाल कांहीं एक भीति न बाळगतां हें कालचें
घोर रांगत आहे ! त्यांच्या छायेंत पाऊल टाकतांक्षणीं कोणातरी अज्ञेय
व्यक्तीचें तेंथें वास्तव्य आहे असें मला वाटे !

मला दिलेली खोली बंगल्याच्या एका टोंकाला होती. विछान्यावर
पडल्यापडल्या पडदे न लाविलेल्या खिडक्यांमधून ताऱ्यांच्या अं क
प्रकाशांत लिकलिकणारीं खूप दूरचीं पर्वतांचीं हिममय शिखे ला
दिसत असत. कधीं कधीं झोंपेंतून मी अर्धवट जागा होऊन पहाता तीं
तांबड्या रंगाची शाल भोंवतीं गुंडाळून घेऊन हातांत एक दिवा घेऊन
व्हरांज्यात हळूच जाऊन त्या ठिकाणीं उगासना करण्याकरितां माझे

वडील वसले आहेत, असें मला आढळून येई. त्या वेळीं किती वाजलेले असत हें कांहीं मला नक्की ठरवितां येत नसे. माझी आणखी एक झोंप होऊन मी जागा होऊन पहावें तर माझे वडील माझ्या अंथरणावर वसले आहेत, व रात्र संपण्यापूर्वीच मला हलवून उठविताहेत असें मला आढळून येई. संस्कृतांतील नामें चालवून तीं पाठ करण्याची ही ठरलेली वेळ होती. थंडीच्या कडाक्यांत उबदार घोंगडीमधून जागें करणें ह्मणजे जीव घेणेंच होय !

माझ्या वडिलांची उपासना झाल्यावर सूर्योदयाच्या वेळीं आम्ही दूध पीत असूं. नंतर मी त्यांच्याजवळ उभा राहीं व ते आणखी एकवार उपनिषदांतील कांहीं भाग ह्मणत व परमेश्वराशीं संलग्न होऊन जात !

नंतर आम्ही फिरण्याकरितां वाहेर पडत असूं, परंतु त्यांच्यावरोवर मला चालतां कसें येणार ? माझ्याहून वयानें वडील माणसांनांसुद्धां चालतां येत नसे ! ह्मणून कांहीं वेळानें मला तो नाद सोडून देऊन एखाद्या जवळच्या रस्त्यानें पर्वतावरून मोठ्या मेटाकुटीनें घरीं परत जावें लागे.

माझे वडील घरीं परत आले ह्मणजे मी त्यांच्याजवळ इंग्रजी शिकत असें. दहा वाजल्यावर वर्फासारखें थंडगार पाणी स्नानास मिळे. माझ्या वडिलांच्या परवानगीशिवाय एक चंबूभरच कां होईना पण ऊन पाणी त्यांत आणून घाला असें नोकरांनां सांगितलें तर त्याचा कांहीं उपयोग नसे. मला धीर देण्याकरितां आपण स्वतः लहान असतां अशा थंडगार पाण्यांत कसें स्नान करीत असूं, तें माझे वडील मला सांगत असत.

दुसरी तपश्चर्या ह्मटली ह्मणजे दूध पिण्याची ! माझ्या वडिलांनां दूध फार आवडत असे, व ते तें पुष्कळसें पीतहि असत. हा आनुवंशिक गुण माझ्या अंगीं न आल्यामुळें अगर मी वर्णन केल्या प्रकारच्या परिस्थितींत वाढलों असल्यामुळें—कोणच्या कारणानें हें कांहीं मला सांगतां येत नाहीं—मला दूध मुळींच आवडत नसे हें खरें. दुर्दैवाची गोष्ट ही की, आम्हीं एकदमच दूध पीत असूं. यामुळें मला नोकरांच्या मेहरबानीवर अवलंबून राहावें लागे. यापुढें माझा दुधाचा पेल अर्ध्याहून अधिक फेंसानें भरून ठेवण्याची ते मेहरबानी करीत याबद्दल ह्मणा किंवा त्यांच्या दौर्बल्याबद्दल ह्मणा त्यांचा मी फार उतराई होत असें.

आमचीं दुपारचीं जेवणें झाल्यावर पुनः माझे पाठ सुरू होत; परंतु हाडामांसाच्या आपल्या या शरीराला ही गोष्ट सहन होण्याजोगी नव्हती. सुद्धाम मोडलेली माझी पहांटेची निद्रा या वेळीं सूड घेण्याची इच्छा करी आणि त्यामुळें झोंपेची गुंगी अनावर होऊन माझे झोंके जात असत ! असें होतें तरी माझ्या स्थितीबद्दल कळवळा घेऊन वडिलांनीं मला सोडून दिलें, कीं, माझा झोंपाकूपणाहि मला सोडून जाई. आणि मग काय ! निघाली आमची स्वारी डोंगराकडे !

हातांत सोटा घेऊन एका शिखरावरून दुसऱ्या शिखरावर याप्रमाणें मी नेहमीं भटकत असें, पण माझ्या वडिलांनीं कधींहि या कामांत अडथळ केला नाहीं. जीवमान असेपर्यंत आमच्या स्वातंत्र्यांत त्यांनीं कधींहि हात घातला नाहीं, ही गोष्ट माझ्या लक्षांत राहिली आहे. त्यांनां न रुचणाऱ्या व त्यांच्या बुद्धीला अयोग्य वाटणाऱ्या गोष्टी मी पुष्कळ वेळां चोललों आहे, केल्याहि आहेत. एका शब्दानें त्यांनां मला केव्हांहि थांबवितां आलें असतें; परंतु अमुक गोष्ट अयोग्य आहे, ती उच्चारूं नये अगर करूं नये अशी प्रेरणा माझ्या सद्सद्विवेकबुद्धीकडून मला होईपर्यंत आपण कांहींच न वोलणें वरें असें त्यांनां वाटे. एखादी गोष्ट बरोबर व योग्य आहे, असें अगरदीं मुकाट्यानें आम्ही कबूल करणें, हें त्यांनां कधींच आवडत नसे ! सत्याची खात्री पटल्यावर मगच आम्हीं सत्यावर मनःपूर्वक प्रेम करावें अशी त्यांची इच्छा असे. प्रेमाशिवाय नुसती कोरडी अनुमति निष्फळ आहे, हें ते जाणून होते. ते हेंहि जाणून होते, कीं, सत्य रस्ता चुकून कितीहि भटकलें तरी तें पुनः सांपडल्याशिवाय राहाय्याचें नाहीं. मनाला पटल्याशिवाय जवरीनें व अंधपणानें सत्याची चांटणी ग्रहण केल्यास सत्याचा आंत शिरण्याचा मार्ग पक्का बंद झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं !

तारुण्यांत माझा नुकताच प्रवेश झाला होता. त्या वेळीं वेलगाडींतून मोठ्या रस्त्यानें थेट पेशावरपर्यंत प्रवास करावा अशी एक कल्पना माझ्या डोक्यांत शिरली होती. या बेताला कोणीच दुजोरा दिला नाहीं, आणि ती कल्पना अव्यवहार्य ठरण्याजोग्या तीत निःसंशय पुष्कळच अडचणी होत्या; परंतु त्याविषयीं माझ्या वडिलांच्या बरोबर माझें भाषण

झालें तेव्हां “ ही मोठी मजेदार कल्पना आहे; आगगाडीने प्रवास करणे हा काय खरा प्रवास की काय ! मुळीच नाही ! ” असे त्यांनी मला उत्तेजन दिलें, व असे ह्मणून आपण स्वतः पायी व घोड्यावरून किती धोक्यांत प्रवास केलेला आहे याची हकीगतहि त्यांनी मला सांगितली. प्रवासांत कांहीं त्रास होतो, अगर संकटें येण्याचाहि संभव असतो, असे त्यांच्या सांगण्यांत मुळीच आलें नाही.

दुसऱ्या एका प्रसंगी पुढील हकीगत घडून आली. त्या वेळीं पार्क स्ट्रीटवरील आमच्या घरांत माझे वडील रहात असत. ‘ आदि ब्रह्मसमाजाचा ’ मला नुकताच मंत्री नेमिलें होतें. मी माझ्या वडिलांकडे गेलों, आणि दुसऱ्या जातीच्या लोकांना वगळून फक्त ब्राह्मणांनीच ईश्वरोपासना करावयाची जी चाल आहे ती आपणास मुळीच पसंत नाही, असे त्यांनीं मी सांगितलें. मला शक्य असल्यास मी ही चाल खुशाल बंद करावी अशी त्यांनीं मला कांहींहि आढेवेढे न घेतां परवानगी दिली. मला अधिकार मिळाला; पण पुढें असे आढळून आलें, कीं, माझ्यांत शक्तीच नाही ! दोष कोणचे आहेत हें मला कळत असे; परंतु त्यांचें निराकरण करतां येत नसे. योग्य माणसें कोठें आहेत, योग्य मनुष्य शोधून काढून त्याच्याकडून काम करून घेण्याची माझ्यांत शक्ति कोठें होती ? जी गोष्ट मी सोडून टाकिली असती तिच्या ठिकाणीं दुसरी जोडण्याचें साधन माझ्याजवळ होतें काय ? योग्य मनुष्य प्राप्त होईपर्यंत, कांहींच नसण्यापेक्षां कोणचीहि पद्धति बरीच ह्मटली पाहिजे; आणि मला वाटतें, कीं, चालू पद्धतीसंबंधानें माझ्या वडिलांचें हेंच मत असावें. परंतु माझ्यापुढें मार्गातील अडचणी मांडून मला निराश करण्याचा एक घटकाभरहि त्यांनीं प्रयत्न केला नाही !

ज्याप्रमाणें पर्वतांतून वाटेल तसे भटकण्याची त्यांनीं मला मुभा ठेविली होती, त्याचप्रमाणें तत्त्वान्वेषणाच्या कामींहि स्वतःच आपला मार्ग ठरविण्याला मला मोकळीक होती. मी चुकेन या भीतीनें ते कधींच मार्ग स्मरले नाहींत ! माझ्यावर संकट येईल या शंकेनें ते कधीं भीतिग्रस्त झाले नाहींत त्यांनीं माझ्यापुढें आदर्श ठेविला होता; शिस्तीचा दंड हातांत घेतलेला नव्हता !

प्रवासांत मधुनमधून घराविषयीं मी माझ्या वडिलांच्या वरोवर वोलत असें. घरून मला कोणाचेंहि एकादें पत्र आलें, कीं, मोठ्या उतावळीनें मी त्यांनां तें नेऊन दाखवीत असें. माझी अशी ठाम समजूत आहे, कीं, ज्या मजेच्या गोष्टी दुसऱ्या कोणाकडूनहि त्यांनां समजल्या नसल्या त्या अशा रीतीनें समजण्याचें मी एक साधन होऊन वसलों होतो. माझ्या वडील भावाकडून माझ्या वडिलांनां जीं पत्रें येत तीं वाचण्याला माझ्या वडिलांनीं मला परवानगी दिलेली होती. मीं त्यांनां पत्रें कशीं लिहिलीं पाहिजेत हें मला शिकविण्याचाच त्यांचा हा एक मार्ग होता. कारण बाह्य चालीरीति व शिष्टाचार यांचें महत्त्व कोणच्याहि तऱ्हेनें त्यांनीं कमी केलेलें नव्हतें.

मला असें आठवतें, कीं, एकदा माझ्या दुसऱ्या वडील भावांनं आपल्या एका पत्रांत आपल्या नोकरीनें अगदीं आपल्या गळ्याला धरिलें आहे; काम तर इतकें असतें, कीं, अगदीं मरावयाचीच पाळी, वगैरे तक्रारी संस्कृत शब्दांची रेलचेल करून लिहिलेल्या होत्या. त्यांतील अभिप्राय काय आहे तो उघड करून दाखविण्यास माझ्या वडिलांनीं मला सांगितलें. मला वाटला त्याप्रमाणें मी त्याचा अर्थ सांगितला; परंतु त्याहून निराळा अर्थ अधिक साहजिक दिसतो असें त्यांचं मत पडलें. माझ्या फाजील वृथाभिमानानें माझ्या वचतृत्वाची सरवत्ती मीं सारखी चालू ठेविली, आणि सरतेशेवटपर्यंत मीं त्यांच्यावरोवर या मुद्यासंबंधानें वादविवाद केला. दुसरा कोणी असता तर त्यानें मला दटावून गप्प वसविलें असतें. परंतु माझ्या वडिलांनीं धिम्मपणानें माझें ह्मणणें साग्र ऐकून घेतलें, व आपलें ह्मणणें मला समजवून देण्याचा त्यांनीं खूप प्रयत्न केला.

केव्हांकेव्हां माझे वडील मला मोठ्या मजेच्या गोष्टी सांगत असत. त्यांच्या वेळच्या वेगडी तरुणांसंबंधानें त्यांनां पुष्कळ गोष्टी माहित होत्या. त्या वेळीं कांहीं सुंदर लोकांचें अंग इतकें नाजूक होऊन वसलें होतें, कीं, डाव्याच्या मलमलीची किनारहि त्यांनां बोंचत असे ! त्यामुळे मलमल घेऊन तिचे कांठ फाडून काढून मग ती मलमल नेसावयाची हा एक शिष्टसंमत प्रकार होऊन बसला होता !

माझ्या वडिलांच्या तोंडून दुधांत पाणी घालणाऱ्या एका गवळ्याची व्हकीगत प्रथमच मी ऐकली, तेव्हां मला मोठी मजा वाटली. हा गवळी पाणी घालतो असा लोकांना संशय होता. त्यामुळे एका गिऱ्हाइकानें 'दुधाकडे जरा लक्ष ठेव' असें त्याला सांगितलें. असें सांगितल्यावर दुधाला अधिकच काळसर रंग येऊं लागला ! सरतेशेवटीं जेव्हां त्या गिऱ्हाइकानें स्वतः त्या गवळ्याची भेट घेऊन त्याला खुलासा विचारिला तेव्हां त्या गवळ्यानें सांगितलें, कीं, देखरेख करणारांची संख्या वाढली व त्याचें समाधान करावें लागलें तर दूध अधिकाधिक काळसर होऊन शेवटीं माशांची उत्पत्ति करण्यासच तें योग्य होईल !

अशा रीतीनें वडिलांच्या जवळ मी कांहीं महिने राहिल्यानंतर माझ्या वडिलांनीं किशोरी नोकराबरोबर मला घरीं परत पांचवून दिलें.

प्रकरण सोळावें.

माझे घरीं परत येणें.

घरीं असतां मला निगडित करणाऱ्या नोकरांच्या जुलमी राज्याच्या शंखला मी घेऊन निघाल्याबरोबर ज्या ताडकनू तुडून गेल्या त्या कायमच्याच गेल्या ! त्या पुनः मला वद्ध करूं शकल्या नाहींत. पुनः घरीं परत आल्यावर मला थोडेसे हक्क मिळाले. माझ्यासंबंधानें अशी स्थिति होती, कीं, मी इतके दिवस सर्वांच्या अगदीं सन्निध असल्यामुळे हा वेळपर्यंत माझ्याकडे कोणाचें लक्ष्यच गेलें नाहीं; परंतु मी कांहीं दिवस दृष्टिआड झाल्यामुळे आतां अशी स्थिति आली, कीं, मी जों परत आलों तों सगळें पारडें फिरलेलें ! सर्व मंडळी मजकडे लक्ष्य देऊं लागली !

स्वातंत्र्याच्या गोडीचा पूर्वानुभव परत प्रवास करीत असतां वाटेंतच मला लाभला. मी बरोबर एक नोकर घेऊन एकटाच जात होतो. शरीराच्या सदृढतेनें व मनाच्या उत्साहानें माझ्यावर एक प्रकारचें तेज आलेलें होतें. माझ्या टोपीवर मोहक वेलबुद्धी असल्यामुळे मी ठळकपणें लोकांच्या नजरेत भरत असें. त्यामुळे मला जे जे इंग्रज गृहस्थ भेटले त्यांनीं माझे फारच कौतुक केलें !

मी घरीं परत आलों. माझे येणें हें नुसतें प्रवासाहून घरीं परत येणेंच नसून, नोकरांच्या खोल्यांमधील आमच्या हद्दपारींतून घराच्या आंतील भागांतील माझ्या योग्य ठिकाणीं परत येणें होतें ! माझ्या आईच्या खोलींत घरांतल्या स्त्रिया वगैरे जमल्या झणजे त्यांच्या मंडपांत आतां मला सन्मानाची जागा मिळूं लागली. आमच्या घरांतील सर्वांत लहान सासुरवाशीण (माझी भावजय) माझ्यावर प्रेमामृताचें सिंचन करूं लागली !

लहानपणीं मागितल्याशिवाय स्त्रीजातीची प्रेमळ जपणूक मिळावयाला हवी. उजेड व हवा यांच्या इतकीच असल्या प्रेमळ जोपासनेचीहि जरूरी असल्यामुळें लहान मुलें अंतर्गामीं पत्ताहि न लागतां मुकाट्यानें ती करून घेतात. मुलें जसजशीं मोठीं होत जातात तसतसें, स्त्रियांनीं आस्थेचें जें जाळें पसरलेलें असतें त्या जाळ्यांतून आपली सुटका करून घेण्यास तींच पुष्कळ वेळां उत्सुक होतात, असें झटलें असतां जास्त बरें; परंतु जोपासना करून घेण्याच्या योग्य वयांत ज्या दुर्दैवी प्राण्याला जोपासना करून घेण्याची संधि प्राप्त होत नाही त्याचें खरोखर अतिशय नुकसान होतें. अशीच माझीहि स्थिति होती. त्यामुळें नोकरांच्या करवीं माझी जोपासना झाल्यानंतर त्यांतून माझी सुटका होऊन अंतर्गृहांत मातृप्रेमामृताचा माझ्यावर वर्षाव होऊं लागला त्या वेळीं माझ्या अंतरात्म्याला आनंद झाल्याशिवाय व या गोष्टीची जाणीव त्याला झाल्याशिवाय कशी राहणार !

अंतर्गृहांतील दालनें माझ्या टप्प्यांत नव्हतीं तोंपर्यंत माझ्या कल्पनेला तीं इंद्रभुवनेंच वाटत असत ! बाहेरून पाहिलें असतां कारागृहासारखें भासणारें अंतपुर स्वातंत्र्याचें माहेरघरच असें मला वाटत असे ! त्या ठिकाणीं शाळा नव्हती कीं पंडितहि नव्हते. इच्छेविरुद्ध कोणचेंहि काम कोणाला तेथें करावें लागत असेल असें मला वाटत नसे. त्या एकांत स्थलीच्या निर्धास्त रिकामपणाभोंवतीं कसल्या तरी गूढतेचें पटल पडलें आहे असें मला वाटे. तेथें खेळावें किंवा आपल्या मनास वाटेल तें करावें, कोणालाहि आपण काय काय केले याचा जाब दुसऱ्या कोणाला तेथें द्यावा लागत नसे. ही गोष्ट विशेषतः माझी सर्वांत लहान वहीण होती विला लागू पडत असे. नीलकमल पंडितांच्या वर्गाला ती आमच्यावरो-

वरच यावयाची; पण ती आपले धडे चांगले करो कीं न करो पंडितांच्या तिच्याबरोबरच्या वागणुकीत विलकुल फरक पडत नसे. पुन्हा दहा वाजतां गडबडीने जेवण आटोपून आझीं शालेला जावयाला निघायाचें तर ती वेणीचा गोंडा पाठीवर लोंबत ठेऊन, आंत जा बाहेर ये याप्रमाणें करीत, आह्माला चालवीत ठेवावयाची ! इतकेंही करून कधीं आली कधीं न आली असाच प्रकार चालावयाचा.

आणि सुवर्णालंकारांनीं सुशोभित झालेली एक नवीन वधू आमच्या घरीं आली तेव्हां तर अंतर्गृहाचें गूढ अधिकच गंभीर झालें. ! ती परक्या घराण्यांतून आलेली होती तरी आमच्यांतलीच एक झाली ! अपरिचित होती तरी पूर्णपरिचयाची झाली ! त्या नववधूकडे माझे चित्त ओढ घेऊं लागलें ! तिच्याबरोबर मैत्री करावयाला मी अत्यंत उत्सुक झालों होतो; परंतु मोठ्या युक्तिप्रयुक्तीनें, मोठ्या प्रयासानें, मी कसातरी तिच्याजवळ गेलों, कीं, माझी वर सांगितलेली बहीण तेथें आलीच “ तुझां मुलांचें येथें काय काम आहे, चला बाहेर चला ” असें ह्मणत ती मला गचांडी देऊन बाहेर काढी ! निराशा व वर आणखी हा अपमान या योगें माझ्या काळजाला घरें पडत ! त्यांच्या खोल्यांच्या दारांच्या भिंगांतून आंत असलेलीं सर्व चमत्कारिक खेळणीं कोणाच्याही दृष्टीस पडत. भपकेदार चित्रविचित्र रंगांनीं व निरनिराळ्या वेलवुड्या काढून अलंकृत केलेल्या चिनीमातीच्या व कांचेच्या वस्तु ! त्यांनां स्पर्श करण्याला देखील आम्ही पात्र नव्हतो ! मग ‘ खेळण्याकरितां त्यांपैकीं आह्माला एक द्या ’ असें ह्मणण्याचें धाडस आह्माला कोटून होणार ! कसेंहि असे. आह्मां मुलगांनां कधीं न मिळणाऱ्या अशा आश्चर्यजनक वस्तु अंतर्गृहांत असल्यामुळें अंतर्गृहांचा आह्माला अधिकच मोह पडला व त्याकडे आमचें मन अधिकाधिक ओढ घेऊं लागलें.

याप्रमाणें वारंवार वरचेवर थप्पड मिळून या सर्व वस्तूनां मी अंतरलें होतो. वाह्यसृष्टिप्रमाणेंच अंतर्गृहदेखील माझ्या दृष्ट्याबाहेर गेलें होतें आणि यामुळेंच माझ्या मनावर त्याचा उमटलेला ठसा चित्राप्रमाणें मला वाटे !

रात्रीं नऊ वाजल्यावर अघोरवावूंच्या जवळ माझे शिक्कणें संपल्यानंतर निजण्याकरितां मी आंत जाईं. घराच्या बाहेर दालनांतून घराच्या

आंतील दालनांत जाण्याकरितां गज असलेला लांब रस्ता होता. त्यामध्ये एक अंधुक मिणमिण जळणारा दिवा टांगला आहे; त्याच्या शेवटीं ४।५ पायऱ्या असून त्यावर त्या दिव्याचा उजेड पडलेला नाही—आंतल्या पहिल्या चौकाभोंवतीं असलेल्या सोप्यांत या पायऱ्या उतरून जावें लागे—या व्हरांज्याच्या पश्चिमेकडील कोपऱ्यांत पूर्वेकडील आकाशामधून चंद्र-प्रकाशाचा एक लांब पट्टा येऊन पडला आहे व बाकी व्हरांज्यांत सर्वत्र अंधःकार आहे, या उजेडांत घरांतील वाया एकत्र जमल्या आहेत व पाय पसरून कापसाच्या वाती वळीत, आपल्या खेज्यांतील घरादारां-संबंधीं हळुहळू वोलत आहेत अशा प्रकारचीं पुष्कळ चित्रें माझ्या स्मृति-पटावर उमटलेलीं आहेत.

जेवण झाल्यावर आमच्या मोठ्या थोरल्या विछान्यावर ताणून देण्या-पूर्वी याच व्हरांज्यांत आम्ही हातपाय धुवीत असूं. त्यानंतर 'तिंकरी' का 'शंकरी' नांवाची कोणी एक दाई येऊन, आमच्या उशाशीं बसून, अरण्यांत एकट्या भटकणाऱ्या राजपुत्राच्या गोष्टीचें कवन आपल्याशींच गुणगुणत आह्मांला झोंप आणण्याचा प्रयत्न करी. गोष्ट संपली कीं मग काय ! खोलींत सर्वत्र सामसूम ! भिंतीकडे तोंड करून चुन्याच्या गिला-व्याच्या मधुनमधून खपळ्या उडाल्यामुळे अंधुक प्रवाशांत दिसणाऱ्या काळ्या पांढऱ्या पट्यांकडे मी दृष्टि लावीत असें; आणि झोंप लागतां लागतां त्यांच्यांतूनच काल्पनिक चित्रें मी माझ्या डोळ्यांपुढें उभीं करीत असें ! आणि केव्हांकेव्हां माझी झोंपमोड होऊन मध्येच 'स्वरूप'—आमचा वृद्ध रखवालदार—व्हरांज्याच्या भोंवतीं हिंडत असतां मोठ्या-मोठ्यानें आरोळ्या मारी त्याहि मला ऐकूं येत असत !

सगळा मनु पालटला ! जो मानमान्यता मला मिळावी अशी माझ्या मनाला सारखी हुरहूर लागून राहिलेली असे ती मानमान्यता या अपरि-चित काल्पनिक स्वप्नसृष्टीमधून मला वरीच मिळावयास सुरवात झाली. जी मान्यता हळुहळू क्रमाक्रमानें प्राप्त व्हावयाची ती मागच्या बाकीची भरपाई करून मला एकदम प्राप्त झाली यामुळे माझे डोकें जाग्यावर राहिलें असं मला ह्मणवत नाही !

प्रवासांच्या हकीगतीचा भलामोठा सांठा लहानग्या प्रवाश्याजवळ होता. पुनरुक्ति करण्याचा प्रसंग आला, कीं, हकीगतींत शैथिल्य आलेंच; इतकें कीं, सरते शेवटीं सांगितलेल्या हकीगतींचा व खऱ्या गोष्टींचा मेळ वसूं नये ! वाकीच्या पदार्थाप्रमाणें एकादी गोष्टहि शिळी होऊन त्यांतील स्वारस्य नाहीसें होतें, व त्यामुळें सांगणाऱ्याच्या कीर्तीलाहि कमीपणा प्राप्त होतो. यामुळेंच गोष्टींतील नावीन्य कायम ठेवण्याकरितां प्रत्येक जेळीं सांगणाराला कांहीतरी नवीन काल्पनिक गोष्टींची भरती करावी लागते.

हिमालयाहून परत आल्यानंतर गच्चीवर मोकळ्या जागेत जेव्हां संध्याकाळीं माझी आई व इतर बायका यांचें संमेलन भरे त्या वेळीं मुख्य वक्ता मीच असें. आपल्या आईच्या दृष्टीनें आपला मोठेपणा वाढावा असा मनुष्याला प्रबल मोह पडतो, आणि तो मोठेपणा मिळविणें जितकें सोपें आहे तितकेंच हा मोह आवरणेंहि कठीण आहे. मी अध्यापक शाळेंत असतां एका पुस्तकांत अशी हकीगत वाचली, कीं, 'सूर्य पृथ्वी-पेक्षां हजारों पटींनीं मोठा आहे.' झालें, धांवत जाऊन ही हकीगत मी माझ्या आईला कळविली. या गोष्टीवरून असें सिद्ध झालें, कीं, दिसण्यांत जो लहान दिसतो त्याच्यापाशीं खूप मोठेपणा असणें शक्य आहे. आमच्या वंगाली व्याकरणांत छंदःशास्त्र अगर अलंकारशास्त्र याविषयाचीं जीं मकाणें होतीं त्यांत काव्यांतील उतान्यांची उदाहरणें दिलेलीं असत, तींहि तिला ह्मणून दाखविण्याचा माझा परिपाठ असे. कधीं प्रॉक्टरच्या पुस्तकामधून ज्योतिःशास्त्रासंबंधीं जीं कांहीं माहिती मला उपलब्ध झाली होती ती संध्याकाळीं बायका एकत्र जमल्या ह्मणजे मी त्यांना साद्यंत वर्णन करून सांगत असें. माझ्या वडिलांचा नोकर किशोरी हा एके कालीं दाशरथीनें केलेल्या महाकाव्यांचें प्रासादिक भाषांतर पाठ ह्मणणारांपैकीं एक होता. हिमालयांत तो व मी एकत्र बसत असूं तेव्हां केव्हांकेव्हां तो मला ह्मणे "दादा, तुम्ही जर आमच्या मंडळींत असतां तर आपण असें एक सुरेख नाटक बसविलें असतें, कीं, चाहवा !" हें ऐकल्यावर आपणहि शाहीर होऊन कविता ह्मणत, गात-गात जागोजाग भटकत फिरावें ह्मणजे काय मजा ! अशा प्रकारचें मोहक

चित्र माझ्या डोळ्यांसमोर लगेच उभें राही. त्याच्याजवळच्या भांडारांतील पुष्कळ पद्ये मी शिकलो होतो. सूर्याचें तेजोमंडळ अथवा शनीचे पुष्कळसे चंद्र यांच्याविषयींच्या माहितीपेक्षां हीं गाणींच मंडळींनां जास्त हवींशीं वाटत व तीं ह्मणून दाखविण्याकरितां ते माझ्यामागे लागत !

परंतु माझ्या आईला विशेष धन्यता वाटावयाला लावणारी माझी कर्तवगारी ह्मणाल तर ती ही होय. घरांतील सर्व वायकांनां कृत्तिवासकृत रामायणाच्या बंगाली भाषांतरावरच तृप्त राहावें लागे. त्यांनां मूळच्या ग्रंथाचा आस्वाद कसा मिळणार ! मी माझ्या वडिलांच्या जवळ खुद्द महर्षि वाल्मीकीनें लिहिलेलें मूळचें रामायण वाचीत असें; त्यांत सगळेंच संस्कृत; भाषा संस्कृत, वृत्त संस्कृत ! माझ्या आईला ही बातमी मी दिलेलीच होती. ती ऐकून अत्यानंद होऊन ती मला ह्मणे “ त्या रामायणाची मला कांहींतरी वाचून दाखीव कीं रे ! ”

अरेरे ! माझे रामायणाचें वाचन कितीसें झालेलें होतें ! माझ्या संस्कृत पुस्तकांत त्यांतला लहानसा उतारा दिलेला होता तेवढाच काय तो मी वाचला होता; परंतु तोहि मला चांगलासा समजला नव्हता ! शिवाय आतां मी तो पुनः जेव्हां पाहिला तेव्हां मला असें दिसून आलें, कीं, मी तो बराचसा विसरून गेलों आहे, व जें येतें आहे असें मला वाटत होतें तेंहि बरोबरसें येत नव्हतें; परंतु आपल्या मुलाच्या अद्वितीय बुद्धीचा पराक्रम पहाण्याला उत्सुक झालेल्या माझ्या आईला “ मी विसरलों आहे ” असें सांगण्याचें धैर्यहि माझ्या अंगीं नव्हतें. याचा परिणाम असा झाला, कीं, मी वाचून दाखविलें तेव्हां वाल्मीकीचा हेतु व माझे स्पष्टीकरण यांत फारच फरक पडला ! आईच्या स्तुतिरूपी मोठेपणाची हांव बाळगणाऱ्या मुलाच्या सहसाला त्या मृदु अंतःकरणाच्या ऋषीनें स्वर्गांतून क्षमा केली असलीच पाहिजे; परंतु गर्वपरिहार करणाऱ्या मधुसूदनानें मात्र क्षमा केली नाहीं.

माझा लोकोत्तर पराक्रम पाहून माझ्या आईला राहवेना. आपल्याप्रमाणें सर्वांनीं माझ्या कौतुकाचे वांटेकरी व्हावें अशी तिला इच्छा झाली. ती मला ह्मणाली “ तूं हें द्विजेंद्राला वाचून दाखविलें पाहिजेस. ”
(द्विजेंद्र हा माझा सर्वांत वडील भाऊ.)

“त्याला वाचून दाखवाव्रयाचें ! आतां काय करावें बुवा !” असें मला वादं लागलें; मला काढतां येतील तितक्या सबबी मीं पुढें मांडल्या; परंतु माझी आई एकहि सबब ऐकून घेईना; तिनें माझा भाऊ द्विजेंद्र याला बोलावणें पाठविलेंच ! आणि तो येतांच ती गंहिवरून त्याला ह्मणाली; “रवीचें वाल्मीकि रामायण तरी ऐक; तो तें किती सुरेख वाचतो ह्मणून सांगूं ? ”

झालें ! तें वाचावेंच लागलें; परंतु मधुसूदनाला माझी कीव आली; आणि गर्वपरिहार करण्याची वृत्ति सोडून देऊन त्यानें माझी मुक्तता केली. माझा भाऊ स्वतः कांहीं लिहिण्यावाचण्यांत गहून गेलेला असतांना त्याला बोलावणें गेलें असावें; कारण मला संस्कृतचें बंगालीमध्ये भाषांतर करतांना ऐकण्याची त्यानें कांहींच उत्सुकता दाखविली नाहीं, आणि मी थोडेसे श्लोक वाचून दाखवितांच “फार छान” एवढेंच तो ह्मणाला आणि चालता झाला.

अंतर्गृहांत माझा प्रवेश झाल्यावर माझा शाळेचा क्रम चालू ठेवणें हें अधिकच कठीण आहे असें मला वादं लागलें. बेंगाल अॅकेडमींतून सुटका करून घेण्याकरितां सर्व प्रकारच्या पळवाटांचा मीं अवलंब करून पाहिला. त्यानंतर त्यांनीं मला सेंट जेविअर स्कूलमध्ये घालून पाहिलें; परंतु तेथेंहि तोच प्रकार !

लहर आली, कीं, माझ्या बंधूनीं माझ्याकडे पहावें, आणि मला सुधारण्याचा जोराचा पण क्षणिक प्रयत्न करावा. असें कांहीं वेळां त्यांनीं करून पाहिल्यावर त्यांनीं माझी आशा सोडली. मला रागें भरण्याचेंहि त्यांनीं बंद केलें. माझी सर्वांत वडील बहीण होती ती एके दिवशीं ह्मणाली “रवी हा कोणी मोठा मनुष्य होईल अशी आम्हां सर्वांनां आशा होती. पण त्यानें आमची पूर्ण निराशा केली !” आपल्या मंडळींत आपली किंमत खरोखरच कमी होत चालली आहे असें मलाहि वादं लागलें. तथापि शाळारूपी चक्कीच्या कायमच्या जांत्याला आपणाला बांधून घ्यावें असाहि कांहीं निश्चय माझ्यानें करवेना ! ती शाळारूपीच चक्की ! तींत कांहीं जीव अगर सौंदर्य तर नव्हतेंच, पण शिवाय त्या ठिकाणीं रुग्णालय आणि तुहंग यांचा हिडिस व कूर असा संगम झालेला होता !

सेंट झेवियर स्कूलमधील एक महत्त्वाची गोष्ट माझ्या स्मृतीत- अद्याप जशीच्या तशी ताजी आहे. ही गोष्ट तेथील शिक्षकांसंबंधाची होय. ते सर्व एकाच प्रतीचे होते असें नाही. विशेषतः आमच्या वर्गाला शिकविणारांच्या ठिकाणी संन्यस्तवृत्तीचा अंशहि मला दिसला नाही ! शाळामास्तरांच्या 'शिक्षणयंत्रा'पेक्षा त्यांच्यांत निराळें असें कांहींच नव्हतें ! खरें बोलावयाचें झाल्यास अस्तित्वांत असलेलें शिक्षणयंत्र आधींच अत्यंत बलाढ्य आहे, आणि धार्मिक बाह्यविधींच्या दगडी चक्कीशीं हें यंत्र संलग्न झालें ह्मणजे तरुण मुलांचीं अंतःकरणे तेव्हांच पिळवटून शुष्क होऊन जातात ! अशा प्रकारच्या बाह्यशक्तीनें चलन पावणाऱ्या दळण्याच्या चक्कीचाच 'सेंटझेवियर' शाळा हा उत्कृष्ट नमुना होता ! तथापि मीं वर ह्मटलें आहे त्याप्रमाणें तेथील शिक्षकांविषयींचें माझे मत उच्च प्रतीचें होण्याजोगें कांहीं त्या शाळेंत होतें त्याची मला आठवण आहे !

ही स्मृति 'फादर डी पेनेरंड' यांच्याबद्दलची होय. आमच्याशीं त्यांचा फारच थोडा संबंध येई. माझी आठवण जर वरोवर असेल तर मला असें वाटतें, कीं, आमच्या वर्गाच्या मास्तरांपैकीं एकाच्या जागेवर कांहीं थोडेच दिवस ते काम करीत होते. ते जातीनें स्पॅनिअर्ड असल्यानें इंग्रजी बोलतांना त्यांना अडचण पडत असावी असें दिसे. कदाचित् या कारणानेच ते शिकवीत त्याकडे मुलांचें फारच थोडें लक्ष्य असे. मला असें वाटत असे, कीं, वर्गांत मुलांचें लक्ष्य नसे या गोष्टीनें त्यांच्या मनाला त्रास होत असावा. परंतु तो त्रास त्यांनीं मुकाट्यानें पुष्कळ दिवस सहन केला. त्यांच्याबद्दल मला सहानुभूति वाटून त्यांच्याकडे माझे मन ओढ घेई. असें कां होत असे हें मला सांगतां येत नाही. त्यांचे नाकडोळे चांगले नव्हते. तथापि त्यांच्या चेहेऱ्यांत अशी कांहीं आकर्षणता होती, कीं, कांहीं चमत्कारिक तऱ्हेनें त्यांच्याकडे माझे मन ओढ घेई. जेव्हांजेव्हां मी त्यांच्याकडे पाहीं तेव्हांतेव्हां मला असें दिसे, कीं, त्यांचा आत्मा उपासनेंत विलीन होऊन आंत बाहेर सगळीकडे शांतता भरून गेली आहे !

काँपी काढण्यास आह्याला अर्धा तास ठेविलेला होता. तो वेळ ह्मणजे हातांत टांक घेऊन कोणीकडे तरी पहात, कशाचाहि विचार करीत शून्य

— मनानें वसून राहण्याची ती एक संधि असे. एके दिवशीं फादर डी पेनेरंड या वर्गावर होते. ते आमच्या बाकांच्या मागून इकडेतिकडे येरझारा घालीत फिरत होते. माझी लेखणी कांहीं चाललेली नाही, हें त्यांनीं वरेचदां पाहिलें असावें. अचानक ते माझ्या जागेच्या मागे थांबले; आणि वांकून त्यांनीं आपला हात हळूच माझ्या खांद्यावर ठेविला; आणि “ ठाकूर, तुझी प्रकृति बरी नाही काय ? ” असें त्यांनीं मला ममतेनें विचारिलें. अगदीं साधा प्रश्न होता. पण तो माझ्या आठवणींतून गेलेला नाही.

इतर मुलांनां काय वाटत होतें हें कांहीं मला सांगतां येणार नाही. मला मात्र त्यांच्या ठिकाणीं परमात्म्याचें अस्तित्व असावें असें वाटे. आणि आज देखील त्यांची स्मृति परमेशाच्या प्रशांत नितांत रमणीय आलयांत प्रवेश करण्याचा मला परवाना देते आहे असें वाटतें !

त्या शाळेंत आणखी एक वृद्ध ‘फादर’ होते. त्यांच्यावर सर्व मुलांचें प्रेम असे. यांचें नांव ‘फादर हेन्री.’ ते वरच्या वर्गांनां शिकवीत असत, त्यामुळें मी त्यांनां चांगलासा ओळखीत नसें. त्यांची एकच गोष्ट माझ्या आठवणींत आहे.

त्यांनां बंगाली येत असे. त्यांच्या वर्गातील निरोद नांवाच्या मुलाला त्यांनीं एकदा तुझ्या नांवाची व्युत्पत्ति काय आहे ह्मणून विचारिलें. गरीब विचारा निरोद ! आपणा स्वतःच्या नांवाबद्दल मनांत तो अगदीं स्वस्थ होता. विशेषतः आपल्या नांवाच्या व्युत्पत्तीबद्दल आतांपर्यंत त्यानें कधींच फिकीर केली नव्हती. त्यामुळें वरील प्रश्नाचें उत्तर देण्याची त्याची अगदींच तयारी नव्हती. याशिवाय गहन व अपरिचित शब्दांनीं भरून गेलेल्या शब्दकोशावरून स्वतःच्या नांवाची विचक्षणा करावयाची, कोण ही कटकट ! ही कटकट मागे लागणें ह्मणजे स्वतःच्या गाडीखालीं सांपडून अंगावरून गाडी जाण्याच्या दुर्दैवाइतकेंच दुर्दैव ! दुसरें काय ! त्यामुळें निरोदानें धीटपणानें उत्तर दिलें * “नि अभावदर्शक आणि रोद ह्मणजे सूर्याचे किरण; यावरून निरोद ह्मणजे, सूर्यकिरणांनां नाहीसे करणारा ! ”

* टीप—नीरोद हा मेघ या अर्थी संस्कृत शब्द आहे. नीर ह्मणजे पाणी द ह्मणजे देणारा; यापासून ‘नीरोद’ असा शब्द तयार झालेला आहे. बंगालींत त्याचा उच्चार निरोद असा करितात.

प्रकरण सतरावें.

घरचा अभ्यास.

पंडित वेदांतवागीशांचे चिरंजीव ज्ञानबाबू हे हल्लीं आमचे घरचे शिक्षक होते. शाळेंतील शिक्षणक्रमाकडे माझे लक्ष्य लावणें अशक्य आहे असें जेव्हां त्यांना आढळून आलें तेव्हां आपले प्रयत्न फुकट आहेत असें समजून त्यांनीं तो प्रयत्न अजीवात सोडून दिला, आणि एका निराळ्याच मार्गाचें अवलंबन केलें. त्यांनीं माझ्याकडून कालिदासाचा कुमारसंभव घ्यावून घेतला, व वाचतां वाचतां त्यांनीं मला त्याचें भाषांतर करून सांगितलें. पुढें त्यांनीं मला मॅकबेथ समजावून सांगितलें. प्रथम ते मला मूळ पुस्तकांतील भाग वंगालींत समजावून देत, आणि रोज समजावून सांगितलेल्या भागाच्या वंगालींत कविता कूरी तोपर्यंत ते मला आपल्या शिकण्याच्या खोलींत कोडून ठेवीत. अशा रीतीनें संबंध नाटकाचें त्यांनीं मला भाषांतर करायला लाविलें. सुदैवानें हें भाषांतर कोठें हरवलें, व तेवढ्यापुरती तरी माझ्या कर्माच्या ओझ्याखालून माझी सुटका झाली!

संस्कृतांत आमची प्रगति किती झाली हें पहाण्याचें काम पंडित रामसर्वस्व यांच्याकडे सोपविलें होतें. त्यांनींहि आपल्या अध्ययनास नाखुप असलेल्या विद्यार्थ्याला व्याकरण शिकविण्याचें निरुपयोगी काम सोडून दिलें, आणि त्यांच्या आम्हाला शाकुंतल समजावून सांगितलें. एके दिवशीं विद्यासागर पंडितांनां मीं केलेलें मॅकबेथचें भाषांतर नेऊन त्यांच्याकडे गेलों. त्यांनीं लहर आली; व ते मला घेऊन त्यांचे घरीं गेले. त्यांच्या घराची राजवट भुकर्जी त्यांच्याकडे आले होते, व ते त्यांचे जवळच बसलेले होते. पुस्तकांनीं खच्चून भरलेल्या त्यांच्या खोलींत पाऊल टाकतांच माझी छाती धडधडू लागली. त्यांचा तो गंभीर चेहरा पाहून मला अधिकच भीति वाटू लागली. तथापि असले प्रतिष्ठित श्रोते मिळण्याचा हा मला पहिलाच प्रसंग असल्यामुळें कीर्ति मिळविण्याची जबर महत्त्वाकांक्षा माझ्या मनांत उत्पन्न झाली. ह्या ठिकाणीं माझ्यामध्ये नव्या उत्साहाचा संचार होण्यासारखें कांहीं होऊन मी घरीं परत आलों! राम-कृष्णवाचंविपर्यां ह्मणाल तर मानवी पात्रांपेक्षां चेटकिणीच्या पात्रांची

भाषा व वृत्त हीं निराळीं घालण्याची खबरदारी घेण्याबद्दल मला बजाव-
ण्यांतच त्यांचें समाधान झालें.

माझ्या लहानपणीं बंगालीवाङ्मय अगदीं बाल्यावस्थेंत होतें, आणि
मला वाटतें त्या वेळीं वाचण्याजोगीं व न वाचण्याजोगीं जितकीं झणून
पुस्तकें होती तीं सर्व मीं वाचून टाकिलीं असावीं. त्या वेळीं मुलांनां
वाचावयाला योग्य अशीं स्वतंत्र पुस्तकें झालेलीं नव्हतीं. तरी मी खात्रीनें
सांगतां, कीं, त्यामुळें माझें कांहीं नुकसान झालें नाहीं. अलीकडे मुलांच्या
उपयोगाकरितां वाङ्मयामृतांत उदक मिसळून त्याची स्निग्धता कमी केलेलीं
असते. अशा प्रकारच्या वाङ्मयांत मुलांच्या बालिश गोष्टी पुष्कळ वर्णन
केलेल्या असतात; पण मुलें हीं वाढते मानवप्राणी आहेत व त्यांनां अशा
दृष्टीनें उपयोगी पडण्याजोगें वरें सांगितल्या प्रकारच्या वाङ्मयांत कांहींच
नसतें. मुलांच्या करितां केलेलीं पुस्तकें अशीं असावीं, कीं, त्यांतील
कांहीं मजकूर मुलांनां स्वतः समजण्याजोगा असावा, व कांहीं नसावा.
आमच्या लहानपणीं मिळेल तें पुस्तक आम्ही घेऊन अथवासून इती-
पर्यंत वाचीत असूं. त्यांपैकीं आम्हाला समजलेला व न समजलेला असे
दोन्ही भाग आमच्या मनामध्ये विचारलहारे उत्पन्न करीत. मुलांच्या
ज्ञानशक्तीवर बाह्यसृष्टीचे प्रत्याघात याच रीतीनें होत असतात. मुलाला
वाचनांतला जो भाग चांगला समजतो तो त्याच्या पचनीं पडून जातो
आणि जो त्याच्या ग्राहकशक्तीच्या पलीकडे असतो तो त्याला एक
पाऊळ पुढें टाकावयाला लावितो.

दीनबंधु मित्रांचे टीकालेख प्रसिद्ध झाले तेव्हां माझें वय ते वाचण्या-
योग्य नव्हतें. आमच्या एक नात्याच्या वाई ते वाचीत असत. परंतु मीं
कितीहि विनवण्या केल्या तरी मला तें पुस्तक वाचावयाला देण्याची त्यांनां
बुद्धि होईना. त्या ते कुलुभांत घालून ठेवीत असत. तें अप्राप्य झाल्या-
मुळें तर त्याच्या प्राप्तीविषयींची माझी इच्छा अधिकच वाढली आणि
हें पुस्तक आपण वाचलेंच पाहिजे, हरहिकमतीनें तें पैदा करून
आपण वाचणारच अशा ह्दास मी पेटलों.

एके दिवशीं दुपारीं त्या वाई पत्ते खेळत बसल्या होत्या, लुगड्याच्या
एका पदराला बांधलेल्या त्यांच्या किल्या खांद्यावर लटकत होत्या. पत्त्यांच्या

खेळांत मी कधीं डोकें घालीत नसे. खरें बोलावयाचें ह्यणजे मला त्याचा तिट्कारा वाटत असे; पण त्या दिवशींचें माझे वर्तन या माझ्या मनोरथाशीं अगदीं विरुद्ध होतें. इतका त्यांच्या खेळांत मी दंग होऊन गेलों होतो. सरते शेवटीं एक बाजूचा डाव जिंकण्याच्या धांदलींत असतां मीं संधि साधली आणि किल्ल्या बांधलेली गांठ सोडविण्यास सुरवात केली. या कसवांत मी प्रवीण नसल्यामुळें आणि शिवाय चलविचल होऊन धांदल झाल्यामुळें मला त्यांनीं पकडलें. लुगडें व किल्ल्या यांच्या मालकिणीनें हंसतहंसत खांद्यावरून पदर खालीं घेतला, आणि किल्ल्या आपल्या मांडीवर ठेऊन खेळ पुढें चालू केला.

नंतर मी एक युक्ति शोधून काढिली. त्या वाईनां पान खाण्याचा शोक होता. सहजगत्या गडवडीनें मीं त्यांच्यापुढें कांहीं पानें ठेविलीं. विडा खाल्ल्यावर थुंकण्याकरितां त्यांनां साहजिक उठावें लागलें. जेव्हां त्या उठल्या तेव्हां अर्थात्च त्यांच्या किल्ल्या मांडीवरून खालीं पडल्या. त्या पुनः त्यांनीं खांद्यावर ठेविल्या. या वेळीं मात्र त्यांची चोरी झाली; चोर उठून गेला ! पुस्तक वाचून झालें ! पुस्तकाच्या मालकिणीनें मला रागें भरण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्यांत तिला कांहीं यश आलें नाहीं; कारण आह्मां दोघांनांहि हसूं लोटलें.

राजेंद्रलाल मित्र हे विविधविषय संग्रहित केलेलें असें एक सचित्र मासिक काढीत असत, व वर्षाचे त्याचे सर्व अंक एकत्र बांधलेलें पुस्तक माझ्या तिसऱ्या भावाच्या पुस्तकाच्या कपाटांत असे; तें मी मिळविलें. तें पुनःपुनः साद्यंत वाचण्यानें प्राप्त होणाऱ्या आनंदाच्या आठवणी अजूनहि मला होतात. विछान्यावर उताणें पडून छातीवर तें चौकोनी पुस्तक घेऊन त्यांतील 'नॉवेल व्हेल माशाचें' वर्णन अगर पूर्वीच्या काळच्या कार्जीच्या इनसाफाच्या आश्चर्यकारक गोष्टी अथवा कृष्णकुमारीची अद्भुत कथा अशा प्रकारच्या हकीगती वाचण्यांत सुटीच्या कित्येक दिवसांचा दोनप्रहरचा वेळ मीं घालविला आहे.

अलीकडे आपल्याकडे असलीं मासिकें कां निघत नाहींत ? अलीकडच्या मासिकांतून एकीकडे तत्त्वज्ञानविषयक व शास्त्रीय गोष्टींची चर्चा केलेली असते, तर दुसरीकडे नीरस गोष्टी व प्रवासवर्णनें यांची रेलचेल

असावयाची ! सर्वसाधारण वाचकांचें मनोरंजन करणारीं, जास्तींतजास्ती उपयुक्त होणारीं, साधारण प्रतीच्या लोकांनां वाचावयाला सुलभ, ध्येयाचें नसतें स्तोम न माजवितां विविध विषयांचा ऊहापोह करणारीं अशीं इंग्लंडमधील, चेंवर्स, कॅसल्स अगर स्टॅंड यांसारखीं मासिकें आमच्यांत नाहींत.

माझ्या लहानपणीं 'अबोधबंधू' नांवाचें लहानसें नियतकालिक माझ्या वाचनांत आलें. माझ्या सर्वांत वडील भावाच्या पुस्तकालयांत त्या पुस्तकाचे व्हाल्यूम संग्रहित केलेले मला सांपडले. त्यांच्या वाचनाच्या खोलींत दक्षिणेकडील लहानशा गच्चीवर जाणाऱ्या दाराच्या उंबरठ्यावर कित्येक दिवस बसून मीं ते वाचून काढले. विहारीलाल चक्रवर्तीच्या काव्याशीं माझा प्रथम परिचय याच पुस्तकांतून झाला. त्या वेळीं मीं जितक्या कविता वाचल्या त्या सर्वांत त्यांच्या कवितांनीं माझे मन हलवून सोडलें. त्यांच्या रसात्मक काव्यांचे अकृत्रिम वीणारव माझ्या अंतर्गामीं वन्य संगीतानें कळोळ उठवीत.

याच मासिक पुस्तकांमध्ये " पॉल आणि व्हर्जिनीया " या पुस्तकाचें करुणरसपरिप्लुत भाषांतर वाचीत असतां कितीतरी वेळां माझे डोळे पाण्यानें भरून आले. तो विस्मयकारक समुद्र, वाऱ्यानें हलवून सोडलेलीं त्यांच्या किनाऱ्यावरील नारळीच्या वृक्षांचीं वनें, पर्वताच्या दुसऱ्या वाजूकडील रानवकऱ्यांच्या बागडण्यांनीं रमणीय झालेल्या उतरणी इत्यादि गोष्टींच्या वर्णनांनीं कलकत्यांतील त्या आमच्या घराच्या गच्चीवर आल्हादकारक व उत्साहप्रेरक मृगजलाची मोहिनी निर्माण केली ! बंगाली बालवाचक व डोक्याला चित्रविचित्र रंगाचा हातरुमाल गुंडाळलेली चिमुकली ' व्हर्जिनी ' यांच्यामध्ये त्या निर्जन बेटांतील वनपथांत चाललेल्या रमणीय प्रेमाकर्षण कथा कांहीं अद्भुत होत्या !

यानंतर माझ्या वाचनांत आलेलें पुस्तक ह्याटलें ह्यणजे बंगाली मनुष्याच्या अंतःकरणाची खळबळ उडवून देणारें वंकिमवावूंचें ' बंगदर्शन ' हें मासिक पुस्तक होय. नवा अंक बाहेर पडण्याची वाट पहात वसावें लागणें हेंच मन खट्टू करावयाला पुरेसें होई. मग माझ्या वडील मंडळींचें तो अंक वाचून संपेपर्यंत मला वाट पहावी लागणें हें अगदींच असह्य !

हल्लींच्या काळीं ज्याची इच्छा असेल त्याला संबंध 'चंद्रशेखर' अगर 'विषवृक्ष' एका झपाट्याला वाचून टाकितो येतो; परंतु महिनेच्या-महिने उत्कंठित रहाणें व आतां येईल मग येईल अशी मार्गप्रतीक्षा करीत बसणें, एका अंकांत जो थोडासा भाग येईल त्याच्या वाचना-पासून होणारा आनंद दोन अंकांमध्ये जो लांबचलांब काळ जाई त्या मध्यंतरींच्या काळाला पुरा पाडणें, पुढचा हप्ता केव्हां येतो या गोष्टीकडे चित्त वेधलें असतां आलेल्या अंकाचें पुनःपुनः मनन करणें, झालेल्या समाधानाशीं तृप्त न झालेली तृषा संलग्न होणें, उत्कट कुतूहल व त्याची तृप्ति यांचा संयोग होणें, वगैरे प्रकारांनीं मूळचीं मासिकें वाचीत असतांनां होणारा व पुष्कळ काळपर्यंत, टिकणारा हा आनंद कोणाला कधींहि आतां अनुभविण्यास सांपडणार नाही !

शारदामित्र आणि अक्षय्य सरकार यांनीं संग्रहित केलेल्या जुन्या कवींच्या कवितांच्या मालेचीहि आमची वडील मंडळी वर्गणीदार होती, पण ती नियमितपणें वाचीत नसे. ती अर्धी वाचीत अर्धी वाचीत नसत. यामुळें तीं पुस्तकें मिळविणें हें मला फारसे कठीण गेलें नाहीं. विद्यापतीची मैथिली भाषा तऱ्हेवाइक व अशुद्ध होती व ती तशी दुर्बोध असल्यामुळेंहि तिच्याकडे माझे मन ओढ घेई ! संग्राहकांच्या टीपा न पाहतां कवितांचा अर्थ लावण्याचा मी प्रयत्न करीत असें, आणि दुर्बोध व संदिग्ध असे जे जे शब्द जितक्या वेळां येतील तितक्या वेळां संदर्भासकट माझ्या टिपणवर्हींत मी उतरून घेत असें. व्याकरणाविषयीं विशेष गोष्टीहि माझ्या समजुतीप्रमाणें मी लिहून ठेवीत असें.

प्रकरण अठरावें.

घरची परिस्थिति.

माझ्या लहानपणीं माझ्या हिताची जी एक मोठी गोष्ट झाली, ती ही, कीं, आमच्या घरचें वातावरण वाङ्मय व ललितकला यांनीं भरून गेलें होतें. कोणी मंडळी भेटावयास आली ह्मणजे त्यांच्या भेटी घेण्याची मुख्य घरापासून अलग अशी एक इमारत होती. मी अगदीं लहान असतां

त्या इमारतीच्या व्हराज्यांच्या कठज्याला टेकून मी कसा उभा राहात असें तें मला चांगलें आठवतें. रोज संध्याकाळीं या जागीं दिवे लावीत; आंगाशीखालीं सुंदर सुंदर गाज्या येऊन उभ्या रहात आणि भेटावयाला येणाऱ्या लोकांची सारखी 'येजा' सुहू असे. तेथें काय होत असे हें कांहीं मला नीटसें समजत नसे; तथापि प्रकाशित झालेल्या खिडक्यांच्या रांगांकडे अंधारांत उभा राहून मी सारखा पहात असें. मधलें अंतर कांहीं फारसें मोठें नव्हतें, पण माझे लहानपणचें जग व हे दिवे यांमधली दरी मात्र अफाट होती.

गणेंद्र नांवाचा माझा माझ्याहून वयानें मोठा एक चुलत भाऊ होता. पंडित तर्करत्नांनीं लिहिलेलें एक नाटक नुकतेंच त्यानें आणिलें होतें, आणि घरांत तें वसविण्याचें त्याचें काम चाललें होतें. वाङ्मय आणि ललित-कला याविषयांच्या त्याच्या उत्साहाला सीमा नव्हती. आज आपणास दिसत असणारें पुनरुज्जीवन सर्व बाजूंनीं कसे घडवून आणावें, अशी तळमळ लागलेल्या मंडळीचा तो मेरुमणि होता. तो व त्याच्या भोंवतालची मंडळी यांच्यांत पोषाख, साहित्य, संगीत, ललितकला व नाट्य यासंबंधीं हि जोराची राष्ट्रीयत्वाची नवी भावना उत्पन्न झालेली होती. निरनिराळ्या देशांच्या इतिहासांचें सूक्ष्म दृष्टीनें त्यानें परिशीलन केलेलें होतें. शिवाय बंगालीमध्ये इतिहास लिहिण्याला त्यानें प्रारंभ केलेला होता, पण तें काम त्याच्या हातून तडीस गेलें नाहीं.

'विक्रमोर्वशीय' या संस्कृत नाटकाचें भाषांतर करून त्यानें तें प्रसिद्ध केलेलें होतें. प्रसिद्ध स्तोत्रांपैकीं बरीचशीं स्तोत्रां त्यानेंच रचिलेलीं आहेत. स्वदेशभक्तिपूर्ण कविता आणि पद्ये लिहिण्याचें त्यानेंच आह्मांला उदाहरण घालून दिलें असें ह्मणावयास कांहीं हरकत नाहीं. 'हिंदु मेळा' वर्षातून जेव्हां एकदां भरे त्यावेळची ही हकीगत आहे. त्या मेळ्यांत "हिंदू भूमिचें यश गायाला लाज वाटते मला" हें त्याचें पद ह्मणत असत.

माझा चुलत भाऊ गणेंद्र भरज्वानींत मृत्यु पावला. त्या वेळीं मी अगदींच पोरवयांत होतो; परंतु ज्यांनीं ह्मणून त्याला एकवार पाहिला असेल त्यांना त्याची सुंदर, उंच व धिप्पाड आकृति विसरून जाणें शक्य नाहीं. समाजावर त्याचें अनिवार्य वजन होतें. आपणाकडे लोकांचें मन ओहून घेण्याची

व तें तसेंच स्थिर करून ठेवण्याची कला त्याला चांगली साधलेली होती. त्याची आकर्षक मूर्ति मंडळींत असे तोंपर्यंत फाटाफूट होण्याचा प्रश्नच निघणें शक्य नव्हतें. स्वतःच्या आकर्षणशक्तीनें आपल्या कुटुंबाचें अगर गांवचें केंद्रस्थान होऊन राहणारे जे कांहीं लोक असतात—आपल्या देशाचा हा एक विशेषच आहे—अशा लोकांपैकीं तो एक होता. मोठमोठ्या राजकीय, सामाजिक अगर व्यापारी संस्था यांचा जेथें उत्कर्ष होतो अशा कोणत्याहि देशांत असलीं माणसें जन्मास आलीं तर तीं सहजगत्या राष्ट्राचे पुढारीच बनावयाचीं. पुष्कळ लोकांनां एकत्र जमवून त्यांचे कर्तृत्ववान् संघ बनविण्याला कांहीं विशेष तऱ्हेची प्रतिभा अंगीं असावी लागते. अशा प्रकारची प्रतिभा आमच्या देशांत फुकट जाते. आकाशांतील एखादा तारा ओढून त्याचा काज्याच्या पेटींतील काडीचें काम भागविण्या-इतकाच हा दुरुपयोग करुणास्पद आहे असें मला वाटतें !

गणेंद्राचा धाकटा भाऊ गुणेंद्र * याची मला गणेंद्राहून अधिक आठवण आहे. त्याच्याप्रमाणेंच यानेंहि आमच्या घरांत आपलें व्यक्ति-विशिष्टत्व स्थापन केलें होतें. त्याच्या उदार अंतःकरणानें आप्तेष्ट, स्नेही, पाहुणेराउळे, आश्रित, सर्वांचा सारखाच समाचार घ्यावां. तो आपल्या दक्षिणेकडच्या मोठ्या व्हरांज्यांत असो, हिरव्यागार पटांगणावर कारंज्या-जवळ असो, तळ्याच्या कांठीं मासे पकडण्याच्या ठिकाणीं असो, कोटेंहि स्वयंनिमंत्रित जनांचा घोळका त्याच्याभोंवतीं जमलेला असावयाचा. त्यांच्यांत तो ह्यणजे जणुं काय मूर्तिमंत सत्कारदेवताच अवतरली आहे असें वाटे ! कल्पना व बुद्धिमत्ता या गुणांचा तो मोठा चाहाता असल्यामुळें उत्साह त्याच्या अंगांत नेहमीं मुससुसत असे. उत्सव असो, ख्यालीखुशाली असो, मौज असो, नाटकांतील प्रवेश करून दाखवावयाचे असोत, अगर दुसरे कोणतेहि करमणुकीचे प्रकार असोत, कांहीं नवीन कल्पना निघाली, कीं, त्यानें तिला आश्रय दिलाच ! त्याच्या मदतीनें त्या कल्पनेची वाढ होऊन ती फळांला यावयाचीच !

या चळवळींत सामील होऊन स्वतः कांहीं करण्याजोगें अजून आमचें वय झालें नव्हतें; परंतु त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या नवजीवनाच्या व

* सुप्रसिद्ध चित्रकार गणेंद्र व अवनींद्र यांचे वडील.

आनंदाच्या लहरी आमच्यापर्यंत पसरून आमच्या कुतूहलद्वाराशीं बक्का देत असत. मला असें आठवतें, कीं, एकदां माझ्या सर्वांत वडील भावानें स्वतः रचिलेलें एक हास्यरसोत्पादक प्रहसन होतें. त्याची रंगीत तालीम माझ्या चुलत भावाच्या मोठ्या दिवाणखान्यांत चाललेली होती. आमच्या घराच्या व्हरांज्यांतील कठज्याजवळ उभें राहून समोरच्या उघड्या खिडक्यांतून आह्यांला खूप मोठ्यानें पिकलेला हंशा व मधुनमधून निघणारे हास्योत्पादक गाण्याचे आलाप ऐकू येत होते. शिवाय अक्षय्य मुजुमदारांच्या अपूर्व विनोदाची खुणूक मधुनमधून आमच्या दृष्टीस पडे. तें गाणें कशासंबंधीं होतें तें कांहीं आह्याला बरोबर समजलें नाहीं; परंतु पुढें पाठीमागें केव्हां तरी आपण तें शोधून 'काहूं' अशा उमेदींत आह्मी होतो.

गुणेंद्रावद्दल माझ्या मनांत विशेष आदर उत्पन्न करणारी एक लहानशी गोष्ट घडून आली ती मला चांगली आठवते. चांगल्या वर्तणुकीवद्दल एकदां मिळालेल्या बक्षिसाशिवाय मला शाळेंत कधींहि बक्षीस मिळालें नव्हतें. आह्यां तिघांत सत्य अभ्यासांत चांगला होता. एका परीक्षेंत त्याचा नंबर वर लागला, व त्याला एक बक्षीस मिळालें. आह्मी घरी पोचतांच वागेंत गुणेंद्र होता त्याला ही वडी महत्त्वाची बातमी सांगण्याकरितां मी गाडीतून उडी मारून धूम पळालों. पळतां पळतांच "सत्याला बक्षीस मिळालें" असें मीं मोठ्यानें ओरडून त्यास सांगितलें. हंसत हंसत मला आपल्याजवळ ओढून त्यानें विचारलें "तुला नाहीं का एखादें बक्षिस मिळालें?" "मला नाहीं मिळालें, सत्याला मिळालें" असें मीं उत्तर दिलें. सत्याला मिळालेल्या जयानें मला खरोखरीचा आनंद झालेला आहे हीच गोष्ट पाहून त्याचें मन गहिवरलें असावें असें दिसलें. "याच्या स्वभावाची ही एक चांगली वाजू आहे" असें तो आपल्या स्नेह्यांकडे वळून ह्याणाला. हें ऐकून मला किती गूढ पडलें तें मला चांगलें आठवतें; कारण या दृष्टीनें माझ्या मनोभावनेकडे मीं आजपर्यंत पाहिलेलें नव्हतें. शाळेंत बक्षिस न मिळविल्यामुळें घरीं मिळालेल्या या बक्षिसानें माझे कांहींच बरें केलें नाहीं. मुलांनां देणग्या देण्यांत वास्तविक कांहींच नुकसान नाहीं; परंतु त्या देणग्या बक्षिसांच्या रूपांत नसाव्यात.

स्वतःच्या गुणांची जाणीव होणे हे अगदी लहान वयांत कांहीं विशेषसे पथ्यकर नाही !

दुपारचें जेवण झाल्यावर गुणेंद्र घराच्या आमच्या भागांत असलेल्या जमीनदारी कचेरीमध्ये जाऊन बसत असे. आमच्या वडील माणसांची कचेरी ह्याणजे तो एक क्लबच होता. त्या ठिकाणीं कचेरीचें काम चालतांचालतांच हंसणे, खिदळणे, गप्पा मारणे, वगैरे सर्व कांहीं चालत असे. गुणेंद्र एका कोचावर पडलेला असे. त्या वेळीं संधि साधून हळूच मी त्याच्या जवळ जाईं. रोजच्यारोज त्यानें मला हिंदुस्तानच्या इतिहासांतील पुष्कळ गोष्टी सांगाय्या. क्लाइव्ह हिन्दुस्तानांत आला, त्यानें ब्रिटिशांचा अम्मल हिंदुस्तानांत वसविला, ह्यानंतर तो विलायतेस परत गेला, व तेथें गेल्यानंतर आपला आपणच गळा कापून घेऊन त्यानें जीव दिला. ही हकीगत ऐकल्यानंतर मला किती आश्चर्य वाटलें त्याची मला अद्यापिही चांगली आठवण आहे. एकीकडून नवीन इतिहासाचा उगम ! दुसरीकडे अंतः-कारणाच्या गहन अंधकारांत दुःखपर्यवसायी भाग दडवून ठेवलेला ! आंत असें काळेंकुट्ट अपयश व बाहेर तर उत्तुंग यशाची ध्वजा फडकत आहे, असा प्रकार कसा असूं शकेल ? ह्याच विचारांत सर्व दिवसभर माझे मन गुंग होतें !

माझ्या खिशांत काय ठेविलेलें आहे याबद्दल गुणेंद्राला फार दिवस संशय राहूं नये ह्याणून थोडेसे उत्तेजन मिळतांच माझ्या खिशांतील हस्त-लिखित चोपडी मला न गोंधळवितां बाहेर पडे. गुणेंद्र हा जहाल टीकाकार नव्हता हे सांगाय्याची कांहीं जरूरी नाही. खरें बोलावयाचें झालें तर तो जीं मते प्रदर्शित करी त्यांचा जाहिरातीसारखा उत्कृष्ट उपयोग झाला असता; तथापि माझ्या कवितांत फारच पोरकटपणा दिसल्यासूनःपूर्वक “ हा हा ! ” असे उद्गार काढल्याशिवाय त्याच्यानें राहावत नसे. एके दिवशीं ‘हिंदमाते’वर मीं एक कविता लिहिली. तींत एका ओळीच्या शेवटीं यमक साधण्याच्या प्रयत्नांत असतां खटारावाचक एकाशिवाय दुसरा तसलाच शब्द मला न आठवल्यामुळे तो खटारा यार्कित्वाहि येण्याजोगा नसतां यमकासाठीं त्याला तेथें ओहून आणाय्याच ! यमक आपलें घोडें सारखें पुढें ढकलीतु होते; आपल्या हक्काचें

तें समर्थन करीत होते; त्यामुळे यमक न घालण्याकरितां-तर्कांनं पुढें आण-
लेल्या कोणच्याहि सवची यमकाच्या सतत मागणीपुढें टिकल्या नाहींत !

त्या वेळीं दक्षिणेकडच्या व्हरांड्यांत गादीवर बसून आपल्यापुढें एक
उतरतें मेज ठेवून 'स्वप्नप्रयाण' नांवाचें आपल्या पुस्तकांत श्रेष्ठ दर्जाचें
पुस्तक लिहिण्यांत माझे सर्वांत वडील बंधु गुंतलेले होते. रोजं सकाळीं
गुणेंद्र त्या ठिकाणीं थोडा वेळ येऊन बसत असे; नेहमीं आनंदीत, रूह्य-
ण्याची त्याची विलक्षण शक्ति वसंताच्या वातलहरीप्रमाणें काव्यलतीनीं
नूतन अंकुर फुटण्याला उपयोगीं पडे ! प्रथम लिहावयाचें, नंतर जें लिहिलें
असेल तें मोठ्यानें वाचावयाचें असा माझ्या वडील बंधूंचा क्रम असे.
वाचतां वाचतांच आपण काय बहारीच्या कल्पना घातलेल्या आहेत
असें वाढून मोठमोठ्यानें ते हंसत, व त्यामुळे तो संबंध व्हरांड्या
थरारून जाई ! त्यांच्या पक्क्या प्रतींत ते अखेर जितका मजकूर घालीत
त्यापेक्षां पुष्कळच अधिक ते प्रथम लिहून काढीत असत, इतकी त्यांची कवि-
त्वशक्ति सुपीक होती ! वसंतऋतूंत आम्रवृक्षांचा जास्त झालेला मोहोर गळून
खालीं जसा विखुरतो तशी त्यांच्या 'स्वप्नप्रयाणा' चीं गळलेलीं पानें
सर्व घरभर विखुरलेलीं असत ! तीं सर्व पृष्ठें जर कोणी गोळा करून जपून
ठेविलीं असतीं तर त्यांचा आमच्या वंगाली वाड्याला भूषणभूत होणारा
एक पुष्पकरंडकच झाला असता !

दाराच्या फटींतून व कोपऱ्यांतून तिकडे पहात या काव्यमय मेज-
वानीचा आम्ही पूर्ण उपभोग घेत असूं ! त्या मेजवानींत इतकीं रंगड
पक्वान्नें केलेलीं असत, कीं, तीं पुष्कळशीं उततहि ! माझे वडील बंधु यावेळीं
आपल्या अचाट सामर्थ्याच्या वैभवशिखरास जाऊन पोचले होते ! कवि-
कल्पनेचा जोराचा प्रवाह त्यांच्या, लेखणींतून वाहूं लागे ! यमक आणि
सुंदर भाषासरणी यांच्या लहरींवर लहरी उसळत ! या लाटा किनाऱ्यावर
आदळून विजयगीताच्या आनंदकारक ध्वनीनें दशदिशा भरून टाकीत !
'स्वप्नप्रयाण' काय आम्हाला समजत होतें ? आणि न समजलें ह्मणून
झालें काय ? त्याचा रसास्वाद चाखण्यास तें समग्र कळण्याची थोडीच
आवश्यकता होती ! समुद्राच्या अत्यंत खोल तळाशीं असलेली संपत्ति
आम्हांला बुज्या मारमारून जरी प्राप्त झाली असती तरी तिचें आम्हांला

झाड्य करतां आलें असतें ? किनाऱ्याला येऊन लागणाऱ्या लहरींच्या आनंदातिशयांतच आमची चंगळ उडून गेली ! त्यांच्या अघातासरशीं आमच्या रक्तवाहिन्यांतून जीवनरक्त किती मजेनें वाहत राहिलें !

त्या काळाचा जितका जितका मी अधिक विचार करितों तितकें तितकें मला असें वाटतें, कीं, आतां 'मजलिस *' नांवाची वस्तु आपणांस यापुढें सांपडणार नाही. आपल्या समाजबंधूशीं अगदीं मिळूनमिसळून वागणें हा जो मागील पिढीचा विशेष गुण होता त्याचे शेवटचे किरण आम्हीं आमच्या लहानपणीं पाहिले. शेजाऱ्यापाजाऱ्यावद्दल प्रेमळ मनो-वृत्ति इतक्या जवळ होत्या, कीं, 'मजलिस' ही एक अगदीं जरूरीची गोष्ट होऊन बसली होती; आणि ज्या लोकांनां तिच्यातील चांगुलपणा-भलेपणा-वाढवितां येत असे त्यांची फार चहा असे. आणि अशाच लोकांची समाजाला फार जरूरी असते. अलीकडे, कांहीं काम असलें तर, अगर सामाजिक कर्तव्य ह्याणून लोक एकमेकांकडे भेटावयाला जातात. 'मजलिस' भरवून एकत्र जमून कांहीं कालक्रमणा करावी अशा उद्देशानें कांहीं कोणी एकमेकांकडे जात नाहीत. त्यांनां वेळच नसतो ह्याण अगर पूर्वींचे ते प्रेमळ संबंधच राहिलेले नाहीत. कांहीं लोक येताहेत, कांहीं जाताहेत, गप्पा मारताहेत, हंसताहेत; गप्पांच्या आवाजानें आणि हंसण्याच्या लहरींनीं खोल्या व सोपे दुमदुमून गेले आहेत ! लोकांचे जमाव करून त्यांचें आपण पुढारीपण पत्करून जोरदार व मनोरंजक गप्पा सुद्धे करून त्या विरस न होतां चालू ठेवणें वगैरे गोष्टी करण्याला लागणारी पूर्वींच्या लोकांतली शक्ति हल्लीं नष्ट झाली आहे ! आतांही लोक येतात जातात; पण त्याच खोल्या व तेच सोपे शून्य व भयाण वाटतात !

त्या कालीं दिवाणखान्यापासून तों स्वयंपाक घरापर्यंतच्या सर्व वस्तु सर्व लोकांच्या उपयोगाला येतील अशीच व्यवस्था केलेली असे. यामुळें चाटमाट अगर भपक्याचें गर्विष्ठपणांत कधींहि रूपांतर होत नसे. आतां श्रीमंतीचीं उपकरणें वाढलेलीं आहेत, पण त्यांत प्रेम राहिलेलें नाही !

* न बोलावतां केवळ मजेखातर गप्पागोष्टी करण्यासाठीं एकत्र जमलेल्या मंडळीची बैठक.

च उच्च नीच दर्जाच्या सर्व लोकांना अगदीं मिसळून टाकण्याची कला त्या साधनांत आतां उरलेली नाही. ज्यांच्या अंगावर वस्त्र नाही, अथवा केवळ मलिन रकटीं आहेत. अशा लोकांना परवानगी घेतल्याशिवाय निव्वळ आपल्या हंसऱ्या चेहऱ्याच्या सामर्थ्यावर या श्रीमंतीच्या उपकरणांचा उपयोग करून घेण्याचा हक्क आतां राहिलेला नाही ! आम्ही आमच्या इमारती बांधण्यांत व त्या सजविण्यांत अलीकडे ज्यांचें अनुकरण करीत आहोंत त्यांना समाज आहे, व त्यांच्यामध्येहि उत्कृष्ट पाहुणचाराची वहिवाट आहे; पण आमच्यांतला मोठा दोष हा आहे, कीं, जें आमच्या जवळ होतें तें आम्ही हरवून बसलों आहोंत, आणि पाश्चात्य नमुन्यावरहुकूम नवीन सामाजिक बंधनांची उभारणी करण्याचीं साधनें आमच्या जवळ नाहींत ! याचा परिणाम मात्र असा झालेला आहे, कीं, आमचा जीवनक्रम आनंदशून्य झाला आहे ! अद्यापिहि कामबंध्यासंबंधानें अगर राष्ट्रीय गोष्टींचा विचार करण्याकरितां आम्ही एकत्र जमा होतो. परंतु एकमेकांनां निव्वळ भेटण्याकरितां कधींहि एकत्र जमत नाहीं. आमच्या देशबांधवांवर आमचें प्रेम आहे, या विचारानें प्रेरित होऊन लोकांनां एकत्र जमा करण्याचे प्रसंग घडवून आणण्याचें आम्हीं बंद केलें आहे. या सामाजिक कद्रूपणापेक्षां आणखी एखादी गोष्ट अधिक आंगळवाणी असेल असें मला वाटत नाहीं ! ज्यांचें अगदीं थेट अंतःकरणापासून निघणारें-येणारें-सुहास्य आमच्या गृहचिंतांचें ओझे हलकें करी त्या लोकांची आठवण झाली म्हणजे ते लोक कोणच्या तरी निराळ्या जगांतून येथें आले असले पाहिजेत असें वाटल्याशिवाय राहात नाहीं !

प्रकरण एकोणिसावें.

वाङ्मयांतील सोबती.

माझ्या लहानपणीं मला एक मित्र लाभले होते. माझ्या वाङ्मय-प्रगतीमध्ये त्यांची मला बहुमोल मदत झाली. अक्षय चौधरी हे माझ्या चवथ्या बंधूचे शाळेंतील समवयस्क सोबती होते. ते इंग्रजी भाषा व

वाङ्मय घेऊन एम्. ए. झालेले होते. इंग्रजी वाङ्मयांत त्यांनीं जितके प्रावीण्य संपादन केलेलें होतें तितकेच इंग्रजी वाङ्मयावर त्यांचें प्रेम होतें. दुसऱ्या वाजूनें पाहिलें तर बंगालीचे जुनें ग्रंथकार आणि वैष्णव कवि यांचीहि त्यांनां तितकीच आवड होती. ज्यांच्या कर्त्याचीं नांवां उपलब्ध नाहींत अशीं शेंकडों बंगाली पद्यें त्यांनां घेत होतीं. राग, ताल यांकडे न पाहतां, परिणाम काय होईल हें लक्ष्यांत न घेतां, श्रोते “नको तुमचें गाणें, आह्मांला तें आवडत नाहीं” असें स्पष्ट सांगत असतां कशालाहि न जुमानतां खूप आवाज चढवून ते गाऊं लागत ! स्वतःच्या गाण्याला स्वतः ताल धरण्यापासून त्यांनां कोणतीहि—आंतील अगर बाहेरील गोष्ट परावृत्त करूं शकत नसे. श्रोत्यांच्या मनांत उःसाह उत्पन्न करण्याला जवळ असलेलें टेबल अगर पुस्तक देखील तबल्याऐवजीं त्यांनां चालत असे.

मोठ्या अगर किरकोळ कसल्याहि वस्तु असोत, त्यांपासून सुखच मिळवयाचें अशा निग्रहाचे जें कांहीं विलक्षण सामर्थ्याचे लोक असतात त्यांपैकीच ते एक होते. एखाद्या गोष्टीच्या चांगुलपणाचीं स्तुतिस्तोत्रें गाण्यांत ते जितके सढळ होते तितकेच त्या चांगुलपणांच्या प्रत्येक अंशाचा उपयोग करून घेण्याची त्यांची तयारी असे! बरीशीं—अगदींच टाकाऊ नव्हेत—अशीं पद्यें, व प्रेमळ काव्यें विद्युव्येगानें लिहिण्याची त्यांनां विलक्षण हतोटी साधलेली होती. परंतु काव्यकर्ता या नात्यानें त्यांनां त्यांच्यावद्दल कांहींच अभिमान वाटत नसे! पेनसिलीनें खरडलेल्या कागदांच्या तुकड्यांचे टींग इतस्ततः पडलेले असत; त्यांच्याकडे ते मागाहून पहातहि नसत ! त्यांची शक्ति जितकी अचाट होती तितकेच ते तीविषयीं उदासीन होते. !

त्यांच्या कवितांच्या मोठ्या प्रकरणांपैकीं एक प्रकरण बंगदर्शनांत जेव्हां प्रसिद्ध झालें तेव्हां तें लोकांनां बरेंच आवडलें. आणि कर्त्याची मुळींच माहिती नसतां पुष्कळ लोक त्यांची पद्यें मोठ्या आवडीनें गातांनां मीं एकिलें आहे.

विद्वत्पेक्षां वाङ्मयांत अकृत्रिम आनंद वाटणें हा गुण थोड्याच माणसांत आढळून येतो. अक्षय वावूंच्या उत्साहपूर्ण सामर्थ्यामुळे कवितांचा आस्वाद घेण्याचें व वाङ्मयांतील मर्म जाणण्याचें सामर्थ्य मला प्राप्त

झालें. जसे वाङ्मयात्मक टीकेंत तसेच स्नेहबंधनांतहि ते उदार होते. अनोळखी परक्या लोकांत ते बसले असतां पाण्याच्या बाहेर काढलेल्या माशाप्रमाणें त्यांची स्थिति होत असे; परंतु स्नेहांमध्ये असतां ज्ञानामध्ये अगर वयांमध्ये कितीहि विषमता असो त्यांनां सगळेच सारखे वाटत. आझां मुलांमध्ये असले ह्यणजे तेहि एक मूलच बनत. संध्याकाळीं आमच्या वडीलमंडळीच्या मजलिसींतून ते बाहेर पडले, कीं, मी त्यांच्या कोटाला धरून आमच्या शिकण्याच्या ठिकाणीं घेऊन जाईं. तेथें ते आमच्या अभ्यासाच्या टेवलावर वसून तितक्याच उत्साहानें आमच्याशीं वागून त्या आमच्या लहानशा बालसमाजाचा ते जीव कीं प्राण होऊन जात. अशा पुष्कळ प्रसंगीं मध्येच एखादी इंग्रजी कविता मोठ्या आनंदानें ह्यणतांनां त्यांनां मीं ऐकिलें आहे. कधीं कधीं आझी त्यांनां मार्मिक वादविवाद करावयाला लावीत असूं. कधीं कधीं मीं लिहिलेल्या लेखांपैकीं कांहीं लेख मीं त्यांनां वाचून दाखवावे. ह्यणजे त्यांची परतफेड ह्यणून कांहीं कसूर न करतां माझी अपरंपार स्तुति करून त्यांनीं मला पारितोषिक द्यावें !

माझा चौथा भाऊ ज्योतिरिंद्र मला वाङ्मय व मनोभावना यांचें योग्य वळण देणाऱ्यांपैकीं एक मुख्य होता. तो स्वतः अत्यंत कळकळीचा मनुष्य असून दुसऱ्यांमध्ये कळकळ उत्पन्न करण्याचें काम त्याला फार आवडे. बौद्धिक व भावात्मक विषयावर मोकळ्या मनानें संभाषणें करून आपल्याबरोबर विशेष परिचय करण्याच्या कामांत वयांतील अंतर तो धाड येऊं देत नसे ! त्यानें मला दिलेली ही स्वातंत्र्याची उदार देणगी दुसरा कोणीहि देण्याला धजला नसता. याबद्दल पुष्कळांनीं त्याला दोषहि दिला. त्याच्याबरोबर मैत्री केल्यामुळें मागेंमागें राहावयास लावणारा माझा मित्रेपणा झाडून टाकणें मला शक्य झालें. प्रखर उन्हाळ्यानंतर पर्जन्याची जशी जरूरी असते त्याचप्रमाणें माझ्या बालवयांत जखडून टाकलेल्या आत्म्याला आतां या स्वातंत्र्याची जरूरी होती ! अशा तऱ्हेनें वेडी तुटली नसती तर मी जन्माचा पंगू झालों असतो. स्वतंत्रता देण्याचें नाकारतांना तिच्या दुरुपयोगाच्या संभवाचें कारण पुढें करण्यांत अधिकारस्थानापन्न लोक कधींहि मागें घेत नाहींत. परंतु या दुरुपयो-

गाच्या संभवाभावीं स्वतंत्रतेला खरोखरचा स्वतंत्रपणा कधींच लाभत नाही ! एखादी वस्तु योग्य रीतीने वापरण्याला जर शिकावयाचें असेल तर त्याला एकच मार्ग आहे आणि तो ह्यणजे त्या वस्तूचा दुरुपयोग करणें हाच ! निदान माझ्या स्वतःसंबंधानें असें ह्यणतां येईल, कीं, मला मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा जो कांहीं दुरुपयोग झाला त्या दुरुपयोगानेंच तो निस्तरण्याच्या मार्गाला मला लाविलें. प्रत्यक्ष माझा कान धरून अगर माझ्या मनावर दडपण पाडून मला ज्या गोष्टी एकदम करण्यास लावण्याचा लोकांनीं प्रयत्न केला, त्या गोष्टी मला कधींच आपल्याशा करतां आल्या नाहींत. ज्या ज्या वेळीं मला मोकळें सोडलेलें नव्हतें त्या त्या वेळीं दुःखाशिवाय कांहींहि माझ्या अनुभवास आलेलें नाही !

आत्मज्ञान करून घेण्याच्या मार्गाला ज्योतिरिंद्र मला मोकळ्या मनानें जाऊं देत असे. आणि फक्त त्या वेळेपासूनच—कधीं कांटेहि असतील—पण पुष्पेहि उत्पन्न करण्याची माझ्या मनःसृष्टीची तयारी झाली ! या आत्मज्ञान मिळविण्याच्या मार्गाचा मला जो अनुभव आला त्यानें चांगलें उत्पन्न करण्याच्या सुलतांनीं प्रयत्नांइतकी प्रत्यक्ष वाईटाचीहि भीति बाळगावयाला नको असें मला शिकविलें ! राजकीय अगर नैतिक गुन्हांस शिक्षा करणाऱ्या पोलिसांचें पथ्यकारक भय—पण भयच—मला वाटतें. आत्मज्ञान करून घेतांनां स्वावलंबन न केल्यामुळें प्राप्त होणारी गुलामगिरी दुष्टपणाप्रमाणें होय ! अशा या गुलामगिरीला मनुष्यप्राणी वळी पडतो !

एकदां माझा भाऊ नवीन स्वरमाला तयार करण्यांत कित्येक दिवस गुंतला होता. तो पिआनोवर बसला ह्यणजे चलन पावणाऱ्या त्याच्या वीटाखालून मधुर आलापांचा वर्षाव होऊं लागे. त्याच्या एका बाजूला अक्षयवावू व दुसऱ्या बाजूला मी असे बसून पिआनोमधून निघणाऱ्या स्वरांनां आकार आला ह्यणजे त्यांनां जुळणारे शब्द हुडकण्यांत आही गहून जात असूं. उद्देश हा कीं, ते ध्यानांत रहाण्याला मदत व्हावी. अशा रीतीनें पद्यरचनेचें मीं शिष्यत्व केलें.

आहीं थोडेसे मोठे होऊं लागलों त्या वेळच्या सुमारास आमच्या कुटुंबांत संगीतशास्त्राची ज्ञपाठ्यानिं वाढ होत होती. यामुळें प्रयत्न न करतां माझ्या सर्वांगांत तें भिनविण्याचा मला एक फायदाच मिळाला.

पण त्यापासून एक तोटाहि झाला; तो असा की, या पद्धतीमुळे त्या शास्त्राच्या क्रमाक्रमानें जाऊनच मिळणारें पारिभाषिक पायाशुद्ध ज्ञान मला म्हण घेतां आलें नाहीं. त्यामुळे संगीतशास्त्रांत पारंगतता अशी मला कधींच मिळवितां आली नाहीं !

हिमालयाहून मी परत आल्यानंतर क्रमाक्रमानें मला अधिकाधिक स्वातंत्र्य मिळत गेलें. नोकरांचा अम्मल संपला. मी पुष्कळ युक्त्याप्रयुक्त्यांचा अवलंब म्हणून माझ्या शाळेंतील आयुष्यक्रमाच्या शृंखलाहि सैल होण्याची व्यवस्था केली ! घरीं शिकवावयाला ठेविलेल्या शिक्षकांलाहि अम्मल चालविण्यास मी फारशी सवड दिली नाहीं. कुमारसंभव शिकविल्यानंतर ज्ञानवाबूनीं मला आणखी ११२ पुस्तकें कशीं तरी शिकविलीं. पुढें ते वकिलीचा अभ्यास करण्याकरितां निघून गेले. त्यांच्या पाठीमागून व्रजवावू आले. पहिल्याच दिवशीं त्यांनीं मला “ विकार ऑफ वेकफील्ड ” चें भाषांतर करावयाला बसविलें. त्या पुस्तकाचा मला कंटाळा येत नाहीं असें पाहून त्यांनां अधिकच उत्तेजन मिळालें, व शिक्षणांत माझी प्रगति करण्याची त्यांनीं अधिक व्यवस्थित तजवीज करण्याचा विचार केला. हें पाहून बहुतकरून मी त्यांनां टाळूं लागलों !

मीं वर सांगितलेंच आहे, कीं, माझ्या वडील मंडळींनीं माझी आशा सोडिली होती. माझ्या पुढच्या आयुष्यांतील कर्तव्यगारीसंबंधीं त्यांनां किंवा मला कोणलाहि विशेष आशा वाटत नव्हती. यामुळे माझ्या जवळचें कोरें पुस्तक भरून काढण्याकडे माझें सर्व लक्ष्य घालण्यास मी मोकळा आहे असें मला वाटूं लागलें व मी त्यांत लेख लिहूं लागलों; परंतु माझ्या कल्पनेपेक्षां अधिक चांगल्या लेखांनीं तें कांहीं भरलें गेलें नाहीं ! ऊनऊन वाफेशिवाय माझ्या मनांत दुसरें कांहींहि नव्हतें, आणि या वाफेनें भरलेले बुडबुडे फुगून आलस्यपूर्ण कल्पनेभोंवतीं उद्देश-विरहित व अर्थरहित असे फिरत असत ! त्यांतून कसलीच आकृति निर्माण होत नसे? फक्त हालचालींचें थैमान चाललेलें असे ! फक्त बुडबुडे यावेत व ते फुटून त्यांचें फेंसांत रूपांतर व्हावें ! माझ्या कवित्वांत जर कांहीं असलेंच तर तें माझें नसून इतर कवींपासून उसनें घेतलेलें होतें. त्यांत माझें स्वतःचें ह्मणजे माझ्या मनाची तळमळ व मनावर पडलेला

ध्रुवकारक ताण हीं होत ! मनःशक्तीचा समतोलपणा विकास पावण्या-पूर्वीच जोराचें चलनवलन सुरू झालें तर तेथें खात्रीनें अंधकार-पूर्ण घोंटाळा व्हावयाचाच !

माझ्या भावजयीला (चौथ्या बंधूच्या पत्नीला) वाङ्मयाची फार आवड होती. वेळ घालविण्याकरितांच केवळ कांहीं ती वाचीत नसे. जीं बंगाली पुस्तके ती वाची ती तिचें मन भरून टाकीत ! वाङ्मयसेवेत तिच्यावरोबर माझे साहचर्य होतें. 'स्वप्नप्रयाणा' बद्दल तिचें फार चांगलें मत होतें. माझेहि त्या पुस्तकावर फार प्रेम जडलें होतें. तें पुस्तक जन्मास येत असतांनाच माझ्या वाढत्या वयाला त्याचा आस्वाद चाखाव-याला मिळाला होता व माझ्या अंतःकरणाच्या प्रत्येक तंतूनें त्यांतील उत्तमोत्तम वेचे गुंफून टाकल्यामुळें तर त्या पुस्तकावर माझे मन विशेष जडलें होतें ! सुदैवानें त्याच्यासारखें कांहीं लिहिणें हें माझ्या सामर्थ्यापलीकडचें होतें, त्यामुळें तसें कांहीं करण्याचा प्रयत्न करण्याचें माझ्या मनांत कधींच आलें नाहीं.

असंख्य दालनें, खोल्या, सज्जे, कोंपरे, आणि चमत्कारिक व सुंदर मूर्तीनीं व तसविरींनीं गच्च भरून गेलेले कोनाडे, आणि भोंवतालच्या वागेत जागजागीं लताकुंज, कारंजे, गुजगोष्टी प्रेमकथा करण्याकरितां गुंफा, अशा प्रकारच्या रमणीय वस्तूनीं भरून गेलेल्या रूपकातिशयो-क्तीच्या भव्य प्रासादाशीं स्वप्नप्रयाणांची तुलना करितां येईल ! काव्य-मय विचार व कविकल्पना यांनींच तें भरून गेलें आहे असें नव्हे तर त्यांतील सुंदर आणि विविध भाषाशैली, आणि नानाविध शब्दरचना अश्वर्यकारक आहेत. सर्व वाजूनीं पूर्णत्वास पोचलेलें असें हें चमत्कृति-जनक रमणीय काव्य प्रसवणारी शक्ति म्हणजे कांहीं लहानसहान गोष्ट नव्हे ! आणि कदाचित् यामुळेंच त्याची नकल करण्याचा प्रयत्न कर-ण्याची कल्पना माझ्या डोक्यांत कधींच आली नाहीं !

याच वेळीं त्रिहारीलाल चक्रवर्तीची 'शारदमंगल' नांवाची पद्यमाला आर्यदर्शनांतून प्रसिद्ध होत असे. या प्रेमळ मधुर गीतांनीं माझ्या भाव-जयीचें मन फारच मोदून टाकिलें होतें. त्यांतलीं बहुतेक तिला तोंड-पाठ येत असत. ती त्या कवीला कधीं कधीं आमच्या घरीं निमंत्रण

करीत असे, व तिने आपल्या हातानें त्याच्या करितां वेलबुट्टी काहून एक बसा-
वयाची गादी तयार केली होती. त्यामुळें त्यांच्या वरोवर परिचय करा-
वयाला मला आपोआपच संधि मिळाली. माझ्यावर त्यांचाहि वराच लोभ
जडला; आणि दुपार असो, सकाळ असो, कीं, संध्याकाळ असो,
कोणच्याहि वेळीं मी त्यांच्या घरीं जात असें. त्यांच्या शरीराप्रमाणें त्यांचें
अंतःकरणहि भव्य होतें. काव्यरूप कामदेहाप्रमाणें कविप्रतिभेचें उज्ज्वल
तेजोमंडळ त्यांच्या सभोंवतीं पसलेलें असे, व हेंच यांची खरी प्रतिभामूर्ति
होय असें वाटे ! काव्यानंदानें नेहमीं ते ओथंबलेले असत. जेव्हांजेव्हां
मी त्यांचेकडे जाईं तेव्हांतेव्हां त्या काव्यानंदाचा आस्वाद मला चाखाव-
याला मिळत असे. दुपारीं ऊन कडक असतां तिसऱ्या मजल्यावरील आपल्या
लहानशा खोलींत गुळगुळीत चुनेगच्ची जमिनीवर पडून कविता लिहित
बसलेले असे ते माझ्या पुष्कळदां पाहण्यांत येत. मी जरी अगदीं केवळ
लहान मुलगा होतो तरी ते इतक्या अकृत्रिम मनोभावानें माझें स्वागत
करीत, कीं, त्यांच्याकडे जाण्यांत मला मुळींच संकोच वाटत नसे ईश्वरी
प्रेरणेंत गुरफटून जाऊन आपल्या सभोंवतीं कोण आहे, काय चाललें आहे,
हें लक्ष्यांत न राहून ध्यानस्थप्रमाणें ते आपल्या कविता मला वाचून दाख-
वीत अगर पद्यें ह्मणून दाखवित. चांगलें मधुर गाण्याची त्यांनां देणगी प्राप्त
झालेली होती असें नाहीं, तथापि ते अगदींच बेसूर गात नसत, आणि त्यांनां
कोणता आलाप काढावयाचा आहे याची कोणालाहि त्यांचें गाणें ऐकून
वरोवर कल्पना करतां येत असे. डोळे मिटून त्यांनीं आपला आवाज
चढविला ह्मणजे प्रत्यक्ष कृतींतला कमकुवतपणा लपून जात असे ! त्यांनीं
जशीं गाऊन दाखविलीं तशींच गाणीं मी ऐकतां आहे असें मला अद्यापिहि
वाटतें. मींसुद्धां कधीं कधीं त्यांचीं पद्यें संगीतांत बसवून त्यांनां ह्मणून
दाखवीत असें.

वाल्मीकि आणि कालिदास यांचे ते अत्यंत चाहते होते. मला आठ-
वतें, कीं, एकदां त्यांनीं कालिदासाच्या काव्यांतलें हिमालयाचें वर्णन खूप
मोठ्यानें हाटलें, व नंतर ते मला ह्मणाले:—

“अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधि-
राजः” या श्लोकांत कालिदासानें ‘आ’ची लांबलचक रांग लाविली आहे.

ती कांहीं यदृच्छेनें नव्हे; 'देवतात्म्या' पासून तों तहत नगाधिराजापर्यंत कवीनें मुद्दामच हा दीर्घ स्वर हिमालयाचें दीर्घत्व दाखविण्याकरितां घातला आहे.

या वृद्धीं विहारीवावूप्रमाणें कवि व्हावें इतकीच माझी मुख्य महत्त्वा-कांक्षा होती. अगदीं थेट त्यांच्यासारखी काव्यरचना मला करतां येते असें वाटावयाला लागण्याजोगी माझी स्थिति झाली असती; परंतु त्यांची भक्त-माझी भावजय-माझ्या मार्गांत आली. " मंदः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्" योग्यता नसतां कवि होऊन कीर्ति मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा वाळगणारा मनुष्य फर्जीत पावतो या संस्कृत ह्यणीची ती मला वारंवार आठवण देत असे. जर का एकदा माझ्या वृथाभिमानानें डोकें वर काढिलें तर तो दावून टाकणें कांहीं शक्य नाहीं, ही गोष्ट तिला वरोवर समजलेली असावी; ह्यणूनच माझी कवित्वशक्ति अगर गायनपटुत्व यांची ती सहसा वाखाणणी करीत नसे. उलट दुसऱ्या कोणाच्या गायनाची स्तुति करून माझा कमीपणा दाखविण्याची संधि ती वायां जाऊं देत नसे. याचा परिणाम असा झाला, कीं, माझ्या आवाजांत दोष आहेत याची मला हळुहळू पूर्ण खात्री पटली. माझ्या काव्यरचनेच्या सामर्थ्याविषयींही संदेह वाटूं लागला; परंतु मोठेपणा मिळविण्याचा संभव असलेली हीच एक माझ्या उद्योगाची वाजू असल्यामुळें दुसऱ्यांच्या निकालावर सर्व आशा सोडून देण्याला मी तयार नव्हतों. शिवाय माझ्या अंतःकरणांतील प्रेरणा इतकी जोमाची होती, कीं, काव्यरचनेच्या साहसापासून मला परावृत्त करणें ही एक अशक्य गोष्ट होती.

प्रकरण विसावें.

लेख-प्रसिद्धि.

माझे लेख आतांपर्यंत आमच्या मंडळीवाहेरू गेले नव्हते. 'ज्ञानांकुर' नांवाचें मासिक त्यानंतर सुरू झालें; आणि त्याच्या नांवाला शोभेसा, अद्याप गर्भावस्थेंत असलेला एक लेखक त्याला मिळाला. भेदाभेद पाहिल्यावांचून माझी सर्व कवित्वाची बडबड तो प्रसिद्ध करूं लागला.

या वेळपर्यंत माझ्या मनाच्या एका कोंपऱ्यांत अशी भीति तळ देऊन वसलेली आहे, कीं, माझा न्याय करण्याचा दिवस ज्या वेळीं प्राप्त होईल त्या वेळीं वाङ्मयांतील एखादा तडफदार पोलीस अधिकारी खासगी गोष्टींच्या हक्काकडे लक्ष्य न पुरवितां विस्मृत्यंधकारांत चांचपडत राहिलेल्या वाङ्मयाच्या अंतःपुरांत तपास सुरू करील; व त्यांतून माझे सर्व कवित्व शोधून काढून निर्दय जनतेपुढें मांडील.

माझा पहिला गद्य लेखहि ज्ञानांकुरांतूनच बाहेर पडला. तो टीकात्मक असून त्यांत ऐतिहासिक चर्चाहि थोडीशी आलेली होती.

‘भुवनमोहिनी प्रतिभा’ या नांवानें कवितांचें एक पुस्तक प्रसिद्ध झालेलें होतें. ‘साधारणी’ मधून अक्षय वावूनीं आणि ‘एज्युकेशन गॅझेट’ मधून भूदेव वावूनीं खूप स्तुतिस्तोत्र गाऊन या नूतन कवीचें स्वागत केलें होतें. माझ्यापेक्षां वयानें वडील असा माझा एक स्नेही होता, तो माझ्याकडे वारंवार येई व भुवनमोहिनी या सहीनें आपणाला आलेलीं पत्रें तो मला दाखवी. त्या पुस्तकानें मोहनी पाडलेल्या लोकांपैकी तो एक होता व वारंवार तो त्या पुस्तकाच्या नांवाजलेल्या कर्त्रीकडे पुस्तकें, उंची कापड इत्यादींचा अहेर पाठवीत असे !

या पुस्तकांतील कांहीं कवितांची भापासरणी व विचार इतके स्वैर-गति होते, कीं, त्या कविता स्त्रीनें लिहिलेल्या असाव्या हा विचारहि मला सहन होत नसे. मीं जीं पत्रें पाहिलीं त्यांवरून ग्रंथकर्त्रीच्या स्त्रीत्वाविषयीं माझा विश्वास कमीच होऊं लागला. पण माझ्या स्नेहाला तिजवद्दल जी श्रद्धा वाटत असे तिलां माझ्या गैरविश्वासानें मुळींच धक्का वसल नाहीं; व त्यानें आपल्या आराध्यदेवतेची पूजा पुढें तशीच चालू ठेविली.

त्यानंतर मीं त्या ग्रंथकर्त्रीच्या ग्रंथावर टीका लेख लिहिण्यास प्रारंभ केला. मीं हात अगदीं सैल सोडला; त्यांत रसात्मक काव्य आणि इतर किरकोळ काव्य यांच्या विशेष लक्षणांचा मीं व्युत्पन्नपणें ऊहापोह केला. या लेखांत मला अनुकूल असलेली गोष्ट ह्याटली ह्याणजे छापलेला मजकूर धडाडीनें न लाजतां पुढें आलेला होता आणि त्यावरून लेखकाच्या ज्ञानाचा मुळींच पत्ता लागण्याजोगा नव्हता, इतक्या बेमालुम रीतीनें ते लिहिले गेले होते. एके दिवशीं माझा स्नेही खूप रागारागानें मजकडे आला.

आणि एक पदवीधर गृहस्थ उत्तरादाखल लेख लिहित आहे अशी त्याने मला भीति घातली. लेख लिहिणारा मनुष्य पदवीधर आहे हे ऐकून माझी वाचाच बसली. माझ्या लहानपणीं सत्यनें 'पोलीस पोलीस' असे शब्द उच्चारितांच माझी जशी गाळण उडाली होती तशीच आतां हि स्थिति झाली. त्या पदवीधरानें आपल्या प्रतिपाद्य मताच्या समर्थनार्थ अधिकारी माणसांच्या घेतलेल्या अवतरणांच्या निष्ठुर मान्यानें माझ्या स्वपक्षसमर्थनपर लिहिलेल्या लेखांतील सूक्ष्मभेदाच्या पायावर उभा-रिलेल्या मुद्यांचा जयस्तंभ माझ्या दृष्टीपुढें उलथून पडला आहे, आणि पुनः माझे तोंड वाचकवर्गाला दाखविण्याचा मार्ग कुंठित झाला आहे असें मला वाटूं लागलें ! अरेरे ! माझ्या टीकाकारा ! तुझ्या जन्मकालीं कोणचे अशुभ ग्रह होते ! दारुण संशयांत मीं दिवसामागून दिवस घालविले. परंतु सत्याच्या पोलिसाप्रमाणेंच पदवीधर टीकाकारहि कांहीं प्रदे आला नाहीं !

प्रकरण एकविसावें.

भानुसिंह.

मीं एकदां सांगितलेंच आहे, कीं, बाबू अक्षय्य सरकार आणि सरो-
जिन्ना यांनीं शोधून प्रसिद्ध केलेल्या जुन्या वैष्णव काव्यांच्या मालेचा सूक्ष्म दृष्टींत परिशीलन करणारा मी एक विद्यार्थी होतो. मैथिलीचें वरेंच शिथिल असलेली त्याची भाषा समजणें हे कठीण काम आहे असें मला आढळून आलें, आणि यामुळेंच त्यांचा अर्थ हुडकून काढण्याचा मी खूप प्रयत्न करित असें. ज्या उत्कट जिज्ञासेनें बिळाच्या आंत लपून राहिलेल्या कोंबाकडे अगर पृथ्वीच्या धूलिकामय आच्छादनाखालीं लपून बसलेल्या गूढाकडे मीं पाहिलें तशीच उत्कट जिज्ञासा त्या काव्यावद्दल झाला वाटत होती ! या रत्नागाराच्या गूढ अंधकारांत मी अधिकाधिक खोल जात असतां कांहीं अप्रसिद्ध काव्यरत्नें उजेडांत आणण्याच्या उत्कट आशेनें माझा उत्साहभर टिकून राहिला !

मी असा या काव्याभ्यासांत गुंतलों असतां अशाच प्रकारच्या गूढ वैष्ट्यांत माझे स्वतःचे लेख लपेटून ठेवावे अशी कल्पना माझ्या डोक्यांत शिरली ! इंग्रजी बालकवि चॅटरटन (Chatterton) याची हकीगत अक्षय चौधरींच्याकडून मी ऐकिलेली होती. त्याची कविता कशी होती या गोष्टीची मला कांहींच कल्पना नव्हती. कदाचित् अक्षय वावू-जांही नसावी ! त्याच्या कवितेचें स्वरूप जर आह्मांला समजलें असतें तर त्याच्या गोष्टींत कांहीं खारस्यच राहिलें नसतें. मनोविकार खळवळून टाकण्याच्या त्याच्या विशिष्ट गुणानें माझी कल्पनाशक्ति प्रज्वलित झाली एवढें खरें ! सर्वमान्य ग्रंथकारांच्या उत्तम ग्रंथांचें बेमालूम अनुकरण करून त्यानें कितीतरी लोकांनां चकविलें नाहीं काय ? सरते शेवटीं त्या दुर्दैवी तरुणानें आपल्या हातानें आपला मृत्यु घडवून आणिला ! त्याच्या चरित्रापैकीं आत्मवधाचा भाग बाजूला ठेऊन तरुण चॅटरटनच्या मर्दुमकी-चर ताण करण्याकरितां मी कसून कंवर बांधली !

एके दिवशीं दुपारीं आकाशांत खूप मेघ आले होते. दुपारच्या विथां-तीच्या वेळीं आकाश मेघाच्छादित होऊन उन्हाच्या तापापासून आमची सुटका झाल्यामुळें कृतज्ञतेनें अंतःकरण भरून जाऊन मला एक प्रकारचा आल्हाद वाटत होता. माझ्या आंतल्या खोलींत मी विछान्यावर पालथा पडून स्लेटपाटीवर 'गहन कुसुमकुंज माझे गहन कुसुमकुंजांत' या मैथिली कवितेचें रूपांतर मी लिहून काढिलें. त्या कवितेनें मी इतका खूष झालों, कीं, जो मनुष्य मला प्रथम भेटला त्याला तावडतोव मी ती वाचून दाखविली. त्या मनुष्याला त्यांतील एकहि शब्द समजण्याची सुळीच सीति नव्हती; यामुळें त्यानें ती ऐकल्यावर नुसती मान हालविली व " फार चांगली. खरोखर फार चांगली " एवढेंच तो ह्याणाला.

नुकत्याच वर्णिलेल्या माझ्या स्नेहाला एके दिवशीं मी ह्याणालों "आदिब्रह्मसमाजांतील पुस्तकें धुंडाळीत असतां मला जुनी अगदीं फाटलेली अशी एक हस्तलिखित प्रत सांपडली आहे, तीवरून भानुसिंह जांवाच्या एका जुन्या वैष्णव कवीच्या कांहीं कविता मी लिहून काढिल्या आहेत." असें ह्याणून मैथिली कवितांचें अनुकरण करून त्यावरहुकूम रचलेल्या माझ्या कांहीं कविता मी त्याला वाचून दाखविल्या. आनंदानें

वेहोप होऊन तो उदारला “विद्यापति किंवा चंडीदास यांनां हि या कविता लिहितां आल्या नसल्या. प्रसिद्ध करण्याकरितां अक्षयबाबूकडे नेऊन देण्यास ती हस्तलिखित प्रत मला द्या वरें!”

नंतर मीं त्याला माझ्या कवितांचें पुस्तक दाखविलें, आणि त्या कवितां माझ्याच असल्यामुळें विद्यापति अगर चंडीदास यांपैकीं कोणालाहिं त्या लिहितां आल्या नसल्या हें मीं त्याला खात्रीलायक पुराव्यावरून सिद्ध करून दिलें ! माझ्या स्नेह्याचा चेहरा उतरला व तो ह्मणाला “ठीक आहे, त्या कांहीं तितक्याशा वाईट नाहींत ह्मणा !”

‘भानुसिंह’ सहीच्या कविता प्रसिद्ध होत असल्यावेळीं डॉ. निशिकांत चतर्जी जर्मनींत गेलेले होते. यूरोपीय रसात्मक काव्याशीं तुलना करून आपल्या देशांतील रसात्मक काव्यसमर्थनपर असा त्यांनीं एक निबंध लिहिला. त्यांत कोणच्याहि अर्वाचीन कवीची नजर न पोंचण्याजोगी सन्मानाची जागा भानुसिंहाला एक जुना कवि ह्मणून देण्यांत आली होती ! याच निबंधावर निशिकांत वावूनां पी.एच्.डी.ही बहुमानाची पदवी मिळाली.

भानुसिंह कवि कोणी कां असेना माझी बुद्धि प्रगल्भ झाल्यावर त्याच्या कविता जर माझ्या हातीं आल्या असल्या तर माझी खात्री आहे, कीं, त्याच्या कर्त्यासंबंधानें माझी कधींच फसवणूक झाली नसती. भाषा तपासणींत ती पास झाली असती; कारण असें, कीं, जुन्या कवींनीं लिहिलेली भाषा त्यांची मातृभाषा नसून निरनिराळ्या कवींच्या लेखणींत बदल पावणारी ती अस्वाभाविक भाषा होती; परंतु त्यांनीं वर्णिलेल्या भावनांत अस्वाभाविक असें कांहींच नव्हतें. काव्याच्या नादावरून भानुसिंहाच्या काव्याची परीक्षा करण्याचा प्रयत्न केला असता तर त्यांतील हिणकसपणा चट्कन् दिसून आला असता. आमच्या पुरातन वाद्यांचा मोहक खणखणाट त्यांत मुळींच नसून अर्वाचीन परकीय, नलिकेचा क्षुद्र आवाज त्यांतून निघत असे !

प्रकरण बाविसावें.

स्वदेशाभिमान.

वरवर पाहिलें असतां आमच्या कुटुंबांत वन्याच परकीय चालीरीति शिरलेल्या आहेत असें जरी दिसलें, तरी अंतर्गामीं राष्ट्राभिमानाची ज्योत्स्ना तेवत असून ती कधींहि मंद झालेली दिसत नाही. स्वदेशावदल माझ्या वडिलांच्या अंतःकरणांत जो अकृत्रिम आदर होता तो त्यांच्या आयुष्यांत अनेक कांतिकारक गोष्टी घडून आल्या तरी त्यांना सोडून गेला नाही ! त्यांच्या मनांतील आदर परिणत होऊन उज्ज्वल स्वदेशाभिमानाच्या स्वरूपांत तो त्यांच्या पुत्रपौत्रांकडे आलेला आहे. तथापि ज्या कालासंबंधानें मी लिहित आहे त्या कालाचें स्वदेशप्रीति हें विशेष असें लक्षण मुळींच नव्हतें ! त्या काळीं आमच्यांतील सुशिक्षित लोकांनीं आपल्या जन्मभूमीची भाषा आणि भावना यांना बहिष्कार घातला होता ! असें होतें तरी माझ्या वडील वंधूनीं वंगाली वाङ्मयाची वाढ करण्याचा सतत प्रयत्न केला होता. एके प्रसंगीं आमच्या एका नूतन व्याह्यांकडून आलेलें इंग्रजी पत्र माझ्या वडिलांनीं जसेंच्यातसेंच परत पाठविलें असें मला आठवतें.

आमच्या घराण्यांच्या मदतीनें स्थापित झालेली 'हिंदु मेळा' ही एक वार्षिक जेत्रा होती. बाबू नवगोपाल मित्र यांना तिचे व्यवस्थापक नेमिलें होतें. हिंदुस्तान ही आमची मातृभूमि आहे असें मोठ्या अभिमानानें जाहीर करण्याचा हाच बहुतेक पहिला प्रयत्न असावा. त्याच वेळीं माझ्या दुसऱ्या वडील भावानें 'भारतेर जय' नांवाचें लोकप्रिय राष्ट्रीत लिहिलें. जन्मभूमीच्या धवलकीर्तीनें भरलेलीं पद्ये गाणें, स्वदेशप्रीतीनें ओथंबलेल्या कविता पाठ ह्मणणें, देशी उद्योगधंदे, व हुन्नर यांची प्रदर्शनें भरविणें, व राष्ट्रीय बुद्धिमत्ता आणि कौशल्य यांना उत्तेजन देणें, हीं या मेळ्याचीं प्रमुख अंगे होतीं.

लॉर्ड कर्झनच्या दिल्लीदरवारप्रसंगीं मी एक गद्यलेख लिहिला—लॉर्ड लिटनच्या वेळीं तोच पद्यांत लिहिला होता—त्या वेळचें इंग्रज सरकार रशियन लोकांना जरी भीत असे तरी तें चौदा वर्षे वयाच्या मुलाच्या

लेखणीला खास भीत नसे. यामुळें माझ्या वयाला योग्य अशा जळजळीत विचारांचा माझ्या त्या कवितेंत मुळींच अभाव नव्हता तरी, कमांडर-इन्-चीफ पासून तों तहत पोलीस कमिशनरपर्यंत कोणच्याहि दर्जाच्या अधिकार्याला भीति वाटल्याचें कांहींच चिन्ह दिसलें नाहीं ! साम्राज्यरक्षकांची ही उदासीनता पाहून 'आतां साम्राज्याला लौकरच उतरती कळा लागणार' अशा भविष्यकथनाचा अश्रुमय पत्रव्यवहार लंडन टाइम्समध्ये आला नाहीं. हिंदु मेळ्यांत एका झाडाखालीं हें माझे काव्य मी वाचिलें. माझ्या श्रोत्यांत नवीनसेन कवि हे एक होते. मी मोठा झाल्यावर त्यांनीं मला या गोष्टीची आठवण दिली.

माझा चवथा भाऊ 'ज्योतिरिंद्र' हा एका राजकीय समाजाचा जनक होता, आणि राजनारायण बोस हे त्या समाजाचे अध्यक्ष होते. कलकत्त्यांतील एका आडवळणाच्या गल्लींत एका पडक्या घरांत त्याच्या चैठकी होत. त्याच्या कार्यक्रमाविषयीं लोक अगदीं गूढांत होते ! हीं खलबते गुप्तपणें चालत, याच गोष्टीमुळें त्यांत गूढता व भीति शिरली होती. कारण, वास्तविक पाहिलें तर सरकारला अगर लोकांनां भीति उत्पन्न करणारें असें आमच्या विचारांत अगर आचारांत कांहींच नव्हतें. दोन प्रहरनंतरचा वेळ आम्ही कोठें घालवीत असूं याची आमच्या घरांतील बाकीच्या मंडळींनां कांहींच कल्पना नव्हती. पुढच्या दरवाज्याला कुलूप. सभेच्या खोलींत येण्याचा खुणेचा शब्द वेदांतील एक मंत्र ! हलक्या स्वरांत आपआपसांत आमचें संभाषण चालावयाचें. आह्वांला थराहून सोडण्याला या गोष्टी अगदीं पुरेशा होत्या; आह्वाला आणखी कशाचीहि जरूरी नव्हती. माझे जरी केवळ बालवय होतें तरी मी सभासद झालों होतो. आमच्या सभोवतीं केवळ उन्मादवायूचें असें कांहीं चातावरण पसरलें होतें, कीं, उःसाहभराच्या पंखावर आम्ही उंच उंच भरान्या मारतो आहोंत असें दिसे ! संकोचवृत्ति व स्वसामर्थ्याबद्दल अविश्वास अगर भीति यांचें नांवहि आह्वांला ठाऊक नव्हतें ! उःसाहभराच्या उन्हांत तापत असणें एवढेंच आमचें साध्य होतें !

शौर्यांत कधीं कधीं कांहीं दोष उत्पन्न होत असतील; परंतु एकंदरींत शौर्याबद्दल मनुष्याला वाटणारा आदर त्याच्या अंतःकरणांत फारच

फार खोल जाऊन बसला आहे यांत शंका नाही ! सर्व देशांच्या वाङ्मयांत आपणांस असें आढळून येईल, कीं, हा आदर कायम राखण्याचे अविश्रांत प्रयत्न चालू आहेत, आणि विशिष्ट लोकसमाज विशिष्ट परिस्थितींत असला तरी त्याला या उत्साहजनक आघातांचा अविश्रांत मार टाळणें शक्य नसतें. आमच्या कल्पनेला स्वैर सोडून, एकत्र जमून, खूप मोठमोठ्या गोष्टी बोलून व खूप जाज्वल्य गाणीं ह्मणून या आघातांना उत्तर देऊन आह्मांला आमचें समाधान करून घ्यावें लागे !

मनुष्यजातीच्या अंगांत इतक्या खोल भिन्न राहिलेल्या त्याला अत्यंत प्रिय वाटणाऱ्या शक्तीला बाहेर पडण्याला अवसर न देतां, बाहेर पडण्याचीं सर्व द्वारे बंद करून टाकण्यानें हलक्याप्रतीच्या उद्योगाला अनुकूल अशी अस्वाभाविक परिस्थिति उत्पन्न होते यांत मुळींच शंका नाही ! साम्राज्याच्या व्यापक राज्यव्यवस्थेंत नुसत्या कारकुनी पेशाला मार्ग खुला ठेवण्यानें काम भागावयाचें नाही. धाडस करून जोखमीचें काम शिरावर घेण्याला जर संधि ठेविली नाही तर मनुष्याचा आत्मा बंधनमुक्त होण्यासाठीं झुरणीला लागतो आणि ज्यांच्या वाटा खडतर आहेत व ज्यांचा शेवट अविचारणीय आहे अशा गूढ साधनाचा अवलंब करण्याचा नेहमीं मोह पडतो ! माझी अशी खात्री आहे, कीं, सरकारनें त्या वेळीं जर संशयग्रस्त होऊन भीतिप्रद हालचाली सुरू केल्या असत्या तर आपल्या कार्याचें सुखांत पर्यवसान होण्याचा या मंडळाच्या तरुण सभासदांचा जो प्रयत्न चाललेला होता त्याचा शेवट दुःखांत झाला असता. या मंडळानें चालू केलेल्या खेळाचा शेवट झालेला आहे; तथापि फोर्ट बुइल्यमची एक वीट देखील कांहीं त्यानें हललेली नाही. या मंडळाच्या कार्याची आठवण होऊन अद्यापिहि आह्मांला हंसूं येतें !

माझा भाऊ ज्योतिरिंद्र यानें संबंध हिंदुस्तानाकरितां एक राष्ट्रीय येहराव शोधून काढण्याचा उद्योग आरंभिला; व त्यानें वरील मंडळाकडे निरनिराळे नमुने पाठविले. धोतर सुटसुटीत नाही, विजार अगदीं परकी, ह्मणून त्यानें जी तडजोड काढिली तिनें धोतराची अब्रू घालविली, आणि विजारीत तर कांहीं सुधारणा केली नाहीच. त्यानें विजारीच्या मागच्या व पुढच्या वाजूस धोतराच्या कृत्रिम निःशा लावून विजारीला शोभा

आणण्याचा प्रयत्न केला. पागोटें आणि सोलाटोपी यांचें मिश्रण करून जें एक नवीनच भयंकर शिरस्त्राण त्यानें वनविलें होतें तें शोभिवंत दिसतें असें ह्याणण्यास आमच्या मंडळाच्या त्या अतिउत्साही सभासदांस कांहींच भीति वाटत नसे. माझा भाऊ भरदिवसा विलकुल न कचरतां असा सगळा पोशाख घालून आप्त अगर स्नेही आणि दरवाज्यावरील पहारेकरी अगर कोचमन यांच्या डोळे टवकारून पहाण्यास भीक न घालतां वाहेर उभ्या असलेल्या गाडींत जाऊन बसत. साधारण प्रतीचें धैर्य अंगीं असलेल्या मनुष्याला असा पोशाख करण्यास धीर झाला नसता. आपल्या देशाकरितां मरण्यास पुष्कळ शूर हिंदवासी तयार असतील; परंतु माझी खात्री आहे, की, केवळ राष्ट्राच्या कल्याणाकरितां सार्वजनिक रहदारीच्या रस्त्यावर सर्व हिंदुस्तानाला योग्य असे हे कपडे घालून हिंडावयाला तयार होणारे लोक मात्र अगदींच थोडे सांपडतील !

माझा भाऊ प्रत्येक रविवारीं मंडळी जमवून शिकारीला जात असे. त्या मंडळींत कांहीं अनामंत्रित लोक येत त्यांपैकीं पुष्कळांची आमची ओळखहि नसे! आमच्या मंडळींत एक सुतार, एक लोहार व वकीचे, समाजांतील इतर सर्व दर्जाचे लोक असत. या शिकारींत रक्तपात होत नसे. निदान कधीं झालेला मला तरी आठवत नाही. तिच्या कार्यक्रमांत वैचित्र्य आणि मजा असे. सावज मारलें नाही अगर घायाळ केलें नाही तर ती शिकार कसली ? पण आमच्या शिकारींत या गोष्टीला कांहींच महत्त्व नसे. अगदीं सकाळींच शिकारीवर आह्मी जात असल्यामुळें माझी भावजय आमच्याबरोबर रग्गड पुऱ्या, व इतर खाण्याचे जिन्नस देत असे. शिकारींतील जयापजयावर या जिन्नसांची रेलचेल अवलंबून नसे; त्यामुळें आह्मास रिकाम्या पोटीं कधींच परत यावें लागत नसे.

‘माणिकतोळ्या’च्या आसपास धंगीच्यांची आणि उद्यानगृहांची मुळींच कमतरता नाही. शिकार संपल्यावर यांपैकीं कोणच्या तरी उद्यान-गृहांत आह्मी जावें व उच्च नीच जात मनांत न आणतां एखाद्या तळ्याच्या घाटावर बसून पुऱ्या व इतर स्वादिष्ट पदार्थ यांवर मनमुराद ताव मारावा ! वरोबरच्या जिन्नसांपैकीं एवढेंहि आह्मी उरूं देऊं नये. नाही झणावयाला जिन्नस घालून नेलेलीं भांडीं मात्र मागे उरत !

या शोणिततृष्णारहित शिकारी मंडळीपैकीं विशेष कळकळीचे आणि उत्साहाचे ब्रजवावू हे एक होते; 'मेट्रॉपॉलिटन इन्स्टिट्यूट'चे ते व्यवस्थापक असून कांहीं दिवस ते आमचे खासगी शिक्षकहि होते. एके दिवशीं विगरपरवानगीनें आह्मी असेच एका वागेंत शिरल्यावर तेथील माळ्याशीं संभाषण सुरू करण्याची त्यांनां एक नामी कल्पना सुचली.

ते ह्मणाले " काय रे, काका येथें नुकतेंच आले होते ?"

हें ऐकल्याबरोबर माळ्यानें चट्कन् त्यांनां सन्मानपुरःसर लवून सलाम केला आणि नंतर तो ह्मणाला " नाही सरकार ! अलीकडे वनी-साव आले नाहीत."

ब्रजवावू ह्मणाले. "ठीक आहे; माडावरचे कांहीं ओले नारळ काढ पाहूं."

त्या दिवशीं पुण्यांवर ताव मारल्यावर आह्माला शहाळ्यांतलें छानदार पेय मिळालें !

आमच्या मंडळांत एक लहानसा जमीनदारहि असे. नदीकांठीं त्याचा एक वगीचा होता. एके दिवशीं जातिनिर्वंध वाजूस ठेवून त्या ठिकाणीं आह्मी वनभोजन केलें. दोनप्रहरनंतर भयंकर वादळ झालें. घाटावर आह्मी उभे राहून वादळाच्या आवाजाबरोबर मोठमोठ्यानें ओरडून पदें ह्मणत होतो. राजनारायणवावूंच्या गाण्यांत सगळे सप्तसूर ओळखतां आले असतेच असें मला खात्रीलायक ह्मणतां येत नाहीं; तथापि एवढें खरें, कीं, त्यांच्या कंठांतून ध्वनि बाहेर पडूं लागे; आणि ज्याप्रमाणें जुन्या संस्कृत ग्रंथांत मूळग्रंथ टीपांमध्ये आणि टीकेमध्ये बुडून गेलेला असतो त्याप्रमाणें त्यांच्या अंगविक्षेपांत त्यांचें गाणें लोपून जाई ! काल दाखविण्याकरितां त्यांची मान इकडूनतिकडे हालत होती; आणि वादळानें त्यांच्या दाढीची अगदीं दुर्दशा करून टाकिली ! खूप रात्र झाली तेव्हां भाड्याच्या गाड्या करून आह्मी घरीं परत आलों. त्या वेळीं टग नाहीसे होऊन तारे चमकूं लागले होते. काळोख कभिन्न पडला होता; वातावरण निश्चल झालेलें होतें; खेड्यांतील रस्त्यावर चिटपांखलंदि राहिलेले नव्हतें. निःशब्द दारूकामांत पसरणाऱ्या ठिणग्यांप्रमाणें दोन्ही वाजूंच्या झाडींत काजवे चकाकत होते !

काड्यांच्या पेठ्या तयार करणे आणि तसल्याच लहानसहान उद्योग-धंद्यांना उत्तेजन देणे हा एक आमच्या मंडळाचा उद्देश होता. या कार्याकरितां प्रत्येक सभासदाला उत्पन्नाचा दहावा हिस्सा द्यावा लागे. काड्या तयार करावयाच्या असं ठरलं, पण त्याकरितां लागणारे लांकूड मिळणे फार कठीण होतं. कारण ही गोष्ट आझांला चांगली माहित आहे, कीं, योग्य हातीं हिराची केरसुणी* असल्यास ती आपला प्रखर प्रभाव दाखविते, परंतु तिच्या स्पर्शानें पेट घेणारी वस्तु ही कांहीं दिव्याची वात नव्हे ! पुष्कळसे प्रयोग करून पाहिल्यानंतर आझाला एक पेटीभर काड्या तयार करितां आल्या ! या गोष्टींत व्यक्त झालेला उत्कट देशाभिमान एवढीच त्यांना किंमत पडली असं नाहीं; तर त्या तयार करण्याकरितां खर्च झालेल्या पैशानें सर्वध वर्षभर घरांतील दिवे लावण्याचें काम भागलें असतं ! त्या काड्यांत आणखी एक लहानसा दोष राहिलेला होता. पेटविण्यास हाताशीं दिवा असल्याशिवाय त्या पेटवितां येत नसत ! ज्या स्वदेशाभिमानाच्या ज्योतीपासून त्यांची उत्पत्ति झाली त्या ज्योतीचा अल्पांश जरी त्यांनीं ग्रहण केला असता तरी आजमितीस देखील त्या बाजारांत नेण्यायोग्य राहिल्या असल्या !

आझांस एकदां अशी वातमी लागली, कीं, कोणीएक तरुण विद्यार्थी वाफेचा माग तयार करण्याच्या प्रयत्नांत आहे. वातमी मिळण्याचं अवकाश, ताबडतोव गेलों आह्मी पाहावयाला ! त्या मागाचा प्रत्यक्ष कितपत उपयोग होईल हें समजण्याचें ज्ञान आमच्यापैकीं कोणालाच नव्हतें ! तरी त्याचा खात्रीनें उपयोग होईल अशी आशा बाळगण्यांत मात्र आह्मी कोणासच हार जाण्याजोगे नव्हतां ! यंत्रें विकत घेण्याकरितां त्या विद्याच्याला थोडेंसें कर्ज झालेलें होतें, तें आह्मी फेडून टाकिलें. नंतर कांहीं

* हिराच्या केरसुणींतील हीर काड्यांच्या पेटींतील काड्यांच्याच आकाराचे असतात. बंगाल्यांत घरोघर हिराची केरसुणी वापरतात. वायकांच्या हातांत ही केरसुणी असली ह्मणजे नवऱ्यांपासून तों तहत घराच्या जमिनीपर्यंत सर्व वस्तु व्यवस्थित राहातात अशी तिकडे एक गमतीची समजूत आहे ! उघड्या पाठीवर हिरांचा मार वसला म्हणजे होणारा परिणाम या ठिकाणां ध्वनित केलेला आहे !

दिवसांनीं ब्रजबाबू आपल्या डोक्याभोंवतीं एक ओबडधोबड देशी टॉवेल्ले गुंडाळून आमच्या घरीं येतांनां दिसले “ पहा ! आपल्या मागावर काढिला, ” असें मोठ्यानें ओरडत हात उचलून त्यांनीं युद्धनृत्य सुरू केलें ! त्या वेळीं ब्रजबाबूंच्या डोक्याची वाहेरची बाजू काळ्याची पांढरी होऊं लागलेली होती ! तरी हा उत्साह !

सरते शेवटीं कांहीं व्यवहारपट्टे लोक आमच्या समाजाला येऊन मिळाले. त्यांनीं आपल्या व्यवहारज्ञानाचें फळ आह्मांस चाखावयाला लावून आमचें छोटेंसें नंदनवन मोडून टाकिलें !

राजनारायण बाबूंच्याबरोबर अगदीं पहिल्यांदा माझी ओळख झाली, तेव्हां त्यांच्या बहुगुणसंपन्नतेचें ग्रहण करण्याइतकें माझें वय झालेलें नव्हतें. पुष्कळशा विसदृश गुणांचा त्यांच्या ठिकाणीं मिलाफ झालेला होता ! त्यांच्या डोकीचे आणि दाढीचे केस पिकले होते, तरी आमच्यांतील सर्वांत लहान मुलांइतके ते लहान होते ! त्यांचें तारुण्य निरंतर जसेंच्यातसें राखण्याकरितां त्यांच्या भव्य शरीरानें जणूं काय शुभ्र कवच धारण केलेलें होतें ! त्यांच्या अगाध विद्वत्तेचा यांच्यावर यत्किंचित्हि विपरीत परिणाम झाला नाहीं. त्यांची वृत्ति आणि राहाणें जशीच्यातशी साध्री वाटली. वृद्धपणाचें गांभीर्य, प्रकृतीचें अस्वास्थ्य, सांसारिक क्लेश, विचारांचा गूढपणा, विविधज्ञानसंचय या सर्व गोष्टींचे त्यांच्या ठिकाणीं समृद्धि होती, तरी यांपैकीं कोणच्याहि गोष्टीमुळें त्यांच्या निर्व्याजमनोहर हास्यरसांत मरेपर्यंत कधींच कमतरता झाली नाहीं ! ‘ रिचर्डसन ’चे ते आवडते शिष्य असून इंग्रजी शिक्षणाच्या वातावरणांत ते वाढलेले होते. तरी लहानपणाच्या शिक्षणानें झालेले प्रतिकूल संस्कार झुगारून देऊन मोठ्या प्रेमानें आणि भक्तीनें त्यांनीं आपल्याला बंगाली वाङ्मयाला वाहून घेतलेलें होतें ! ते अतिशय सौम्य वृत्तीचे होते, तरी त्यांच्या ठिकाणीं तिखटपणा भरलेला होता; आणि देशाभिमानाच्या ज्वालनें त्यांच्या ठिकाणीं इतका मोठा पेट घेतला होता, कीं जणूं काय ती ज्वाला आपल्या देशावरील अरिष्टें व आपल्या देशाची हीन स्थिति यांनां जाळून त्यांची राखरांगोळी करून टाकण्याच्या विचारांत आहे, असें वाटे ! ते सुहास्यविलसित, मिष्ट, सुखभावी, उत्साहपूर्ण.

आमरण तारुण्यानें भरलेले असे होते ! अशा या साधुवर्गाचें चरित्र माझ्या देशवांधवांनीं स्मृतिपटावर कोरून ठेवून त्यांचा सतत जयजय-कार करीत राहावें अशी त्यांची योग्यता आहे !

प्रकरण तेविसावें.

भारती.*

ज्या कालाविषयीं मी लिहित आहे तो काल एकंदरींत माझ्यामध्ये आनंदाच्या उसळ्या उत्पन्न करणारा असा होता ! कोणचाहि विशिष्ट हेतु मनांत योजून नव्हे, तर फक्त जें दिसतें त्याच्या उलट मार्गानें जाण्याच्या झवल इच्छेनें रात्रीच्या रात्री मी निद्रारहित घालविल्या असतील. आमच्या शिकण्याच्या जागीं अंधुक प्रकाशांत किती तरी वेळ मी एकटाच वाचीत वसें ! दूर अंतरावर असलेल्या ख्रिस्त्यांच्या देवळांतील घड्याळाचे ठोके प्रत्येक पाव तासाला पडत, जणुं काय जाणाऱ्या प्रत्येक तासाचा लिलावच नुकारला जात आहे ! "निमतोळा" येथील स्मशानभूमीकडे 'द्वितपूर' रस्त्यानें जात असलेल्या प्रेतवाहकांच्या 'हरि वोलो'चा मोठा कर्करा आणि भेसूर ध्वनि मधुनमधुन कानावर येऊन आदळे. उन्हाळ्यांत कधीं कधीं चंद्रप्रकाशित रात्रीच्या समयीं गर्बीवरील फुलझाडांच्या कुंड्यांच्या सावलींत व चंद्रप्रकाशांत एखाद्या अस्वस्थ पिशाचाप्रमाणें मी हिंडत असें !

या नुसत्या कविकल्पना आहेत असें ह्मणून याची कोणी हेटाळणी केली तर ती चूक होईल. एवढी मोठी पृथ्वी अगदीं जुनीपुराणी, पण ती देखील कधीं कधीं आपला शांतपणा व स्थैर्य झुगारून देऊन आह्मास विस्मित करून सोडते ! तिच्या तारुण्यावस्थेंत तिच्यावर कवच वाहून तिच्यांत काठिन्य आलें नव्हतें तेव्हां तिच्या गर्भांतून ज्वालांचे स्फोट चालत आणि असल्या भेसुर लीला करण्यांत तिला मोठी मौज वाटे.

* 'भारती' नांवाचें मासिक कवींच्या बंधूच्या संपादकत्वाखालीं काढिलेले होते. तें ठाकूर कुटुंबाचेंच मासिक असून ठाकूर कुटुंबांतलेंच बहुतेक त्यांतले लेखक असत. हें मासिक अद्यापि चालू असून हल्लीं त्याचें संपादकत्व रवांद्रवाबूंच्या भगिनी श्रीमती सुवर्णकुमारी देवी यांच्याकडे आहे. — भा. क.

मनुष्य तारुण्यांत नुकताच प्रवेश करित असतो, तेव्हांहि हाच प्रकार घडून येतो. त्याच्या आयुष्यक्रमाची दिशा ठरविणाऱ्या गोष्टींना जोपर्यंत रेखीव स्वरूप आलेलें नसतें तोंपर्यंत हें रेखीव स्वरूप येत असतां त्यांच्यामध्ये खळबळ उत्पन्न होणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे.

याच वेळीं माझा भाऊ ज्योतिरिंद्र यानें माझ्या वडील भावाकडे संपादकत्व देऊन 'भारती' नांवाचें मासिक सुरू करण्याचें ठरविलें. आमच्या उत्साहाला हें एक नवीनच खाद्य मिळालें ! त्या वेळीं माझे वय फक्त सोळा वर्षांचें होतें, तरी संपादकांच्या यादींतून माझे नांव वगळलें नव्हतें. थोड्याच दिवसांनीं माझ्या तारुण्याच्या गर्वाला शोभण्याजोग्या धिटाईनें 'मेघनादवधा'वर मीं एक टीकालेख लिहिला होता. आंबटपणा हा अपक्व आंब्याचा जसा विशिष्ट गुण आहे, तसा दुर्वचनांनीं वाक्ताडन करणें, व उगीच टीकास्र चालविणें हा अप्रगल्भ टीकाकारांचा विशिष्ट गुणच आहे ! इतर शक्तींचा अंगीं अभाव असला ह्मणजे दुसऱ्याला भोंसकण्याची शक्ति अति तीक्ष्ण असते असें दिसतें ! त्या अमर झालेल्या महाकाव्यावर अशा रीतीनें ओरखडे ओढून अमर होण्याचा मीं प्रयत्न केला ! भारतींत लिहिलेला बेमुर्वतखोर टीकालेख हा माझा पहिलाच गद्य-लेख होय.

भारतीच्या पहिल्या वर्षी 'कविकाहिणी' नांवाची एक लांबलचक कविताहि मीं प्रसिद्ध केली. ज्या वेळीं लेखकानें स्वतःच्या अस्पष्ट, अतिशयोक्तिप्रचुर काल्पनिक चित्रापेक्षां जगाचा दुसरा कसलाहि अनुभव घेतलेला नव्हता असें ह्मटलें असतां मुळींच अतिशयोक्ति होणार नाहीं, अशा वेळीं लिहिलेलें तें काव्य होतें. त्यामुळें साहजिकच त्या कथानकाचा नायक एक कवि असून, लेखक प्रत्यक्ष जसा होता तसा रीतीनें त्या नायकाची भूमिका रंगविलेली नसून आपण जसे होऊं अशी लेखकाची कल्पना अगर इच्छा होती तसा तो नायक रंगविलेला होता. असें होतें तरी आपण काढलेल्या चित्राप्रमाणें हुबेहूव आपण व्हावें अशी काव्यकर्त्याची इच्छा होती असें ह्मणणें बरोबर होणार नाहीं. आपल्या-संबंधीं लोकांनां जितकी आशा वाटते असें त्याला वाटत होतें त्यापेक्षां अधिक भडक रंगांत त्यानें हें चित्र रंगविलेलें होतें. त्यांत लोकांनां

मोठ्या कौतुकानें मान डोलवावयाला लावून "हो, खरोखर कवि आहे आं ! कवि असावा तर असा असावा ! " असे प्रशंसोद्गार काढावयास लाविलें होतें ! नुकत्याच जन्मास येणाऱ्या कवींच्या, बोलावयास सोप्या व दिसण्यांत भव्य अशा, आवडत्या ' विश्वप्रेमा ' चें त्या काव्यांत भरपूर प्रदर्शन केलेलें होतें. जोंपर्यंत मनावर कोणच्याहि सत्यगोष्टींचा प्रकाश पडलेला नसतो, व इतरांचे शब्द हेंच भांडवल असतें, तोंपर्यंत उच्चारांत साधेपणा, विनयशीलपणा आणि आळाबांधा असणें अशक्य आहे ! यामुळें जें स्वभावतःच भव्य आहे, तें अधिक भव्य आहे असें दाखविण्याचा मोह पडतो आणि तसा प्रयत्न करित असतां कवींच्या तऱ्हे-वाड्दिक परीक्षा व उपाहासास्पदता यांचें प्रदर्शन झाल्याशिवाय राहात नाहीं !

माझ्या लहानपणच्या या लेखनप्रवाहाकडे लज्जाकुल होऊन मी पाहूं लागलों ह्मणजे यानंतरच्या माझ्या लेखनांतहि परिणामाकडे विशेष लक्ष दिल्यामुळें झालेले; अस्पष्ट स्वरूपांत खास दडून राहिलेले तसलेच अर्थविपर्यास आढळून येऊन मला भीतिच वाटावयाला लागते ! मला जे विचार प्रगट करावयाचे असतात ते माझ्या आवाजाच्या दणक्यांत पुष्कळ वेळां बुडून जातात यावद्दल शंका नाहीं ! तथापि कधींकाळीं ' काल ' माझें खरें स्वरूप उघडकीस आणल्याशिवाय मात्र राहणार नाहीं !

पुस्तकरूपानें जगापुढें आलेली ' कविकाहिणी ' हीच माझी पहिली कृति होय. माझ्या वडिल भावाबरोबर मी अहमदाबादेस गेलों असतां इकडे माझ्या एका उत्साही स्नेह्यानें तें पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें, आणि त्याची एक प्रत अचानक मजकडे पाठवून मला चकित करून सोडिलें ! ही गोष्ट त्यानें वरी केली असें माझ्यानें ह्मणवत नाहीं. तथापि त्या वेळीं माझ्यामध्ये उत्पन्न झालेली मनोभावना संतप्त झालेल्या न्यायाधीशाच्या भावनेसारखी खास नव्हती ! माझ्या अपरोक्ष पुस्तक प्रसिद्ध केल्यावद्दल माझ्या स्नेह्याला शिक्षा ही मिळालीच ! पण ती पुस्तककर्त्याकडून नव्हे, तर पेशाच्या पिशवीचें तोंड हातीं असलेल्या जनतेकडून ! मला असें ऐकल्या-सारखें वाटतें, कीं, पुस्तकाच्या प्रतींच्या जड ओझ्याचें दडपण पुस्तकें विकणारांच्या फळ्यांवर आणि दुर्दैवी प्रकाशकांच्या मनावर पुढें पुष्कळ दिवस पडून राहिलें होतें !

ज्या वयांत मी 'भारती' मासिकांत लेख लिहू लागलों, त्या वयांत लिहिलेले लेख बहुधा प्रसिद्ध करण्याजोगे नसतात. मोठेपणीं पश्चात्तापाचें साधन म्हणून ठेवण्यास लहान वयांत पुस्तके लिहून तीं छापून काढणें यासारखा खात्रीचा दुसरा मार्ग नाही ! परंतु या पश्चात्तापाची भरपाई करण्याचाहि एक मार्ग मोकळा असतो. अशा रीतीनें वालवयांत कांहीं लेख छापून निघाले ह्मणजे स्वतःचे लेख छापून निघालेले पाहाण्याची मनुष्याच्या ठिकाणची अनिवार इच्छा लहानपणींच ओसरून जाते, आणि वाचक कोण आहेत, ते काय ह्मणतात, छापण्यांत अशुद्धे कोणचीं राहून गेलीं, या आणि अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या रुखरुखी लहानपणच्या आजाराप्रमाणें निघून जातात; आणि लेखकाला मोठेपणीं अधिक निरोगी आणि सुदृढ मनानें आपल्याला लेखनास वाहून घेण्याला फुरसत मिळते.

स्वतःच्या अंतर्गत सामर्थ्यानें आपल्या उपासकांच्या स्वैरसंचारास आळा घालण्याचें सामर्थ्य येण्याइतकी बंगाली भाषा अद्याप जुनी झालेली नाही. लेखकाला लेखनाचा अनुभव मिळेल त्याप्रमाणें आंतूनच त्याला नियंत्रणा करणारी शक्ति बनवावी लागते. यामुळें पुष्कळ काळपर्यंत कचऱ्याच्या योग्यतेचें वाङ्मय उत्पन्न करण्याचें टाळणें त्याला अशक्य होऊन जातें ! स्वतःच्या मर्यादित गुणांनीं चमत्कार घडवून आणण्याची महत्त्वाकांक्षा आरंभीं मनुष्याला घेहून टाकिल्याशिवाय राहातच नाही ! याचा सहज परिणाम असा होतो, कीं, पहिल्या पहिल्या लेखांत पावलापावलाला स्वतःच्या नैसर्गिक शक्ति ओलांडून पलीकडे जाण्याचा प्रयत्न करणें, आणि त्याबरोबरच सत्य व सौंदर्य यांचें अतिक्रमण करणें या दोन्ही गोष्टी दृष्टीस पडतात ! स्वतःच्या मूळ स्वरूपाची ओळख होणें, स्वतःची वास्तविक शक्ति खरोखर जशी असेल तशी ओळखावयाला शिकणें, या गोष्टी कालानेंच घडावयाच्या !

कसेंहि असलें तरी आतां लाज वाटण्यासारखा व 'भारती'ला काळिमा लावण्याजोगा पुष्कळच मूर्खपणा भारतींत म्हणून ठेविला आहे ! त्यांतील साहित्यदोषांनींच मला खालीं मान घालावयास लाविलें आहे असें नव्हे, तर त्यांतील भयंकर औद्धत्य, मर्यादातिक्रम आणि मिजासबोर कृत्रिमपणा हेहि दोष मला लाजवून सोडितात ! असें असलें तरी एत गोष्ट अगदीं

स्पष्ट आहे, की, त्या वेळचें माझे लेखन उत्साहभरानें ओतप्रोत भरून गेलेलें होतें. आणि त्या उत्साहभराची योग्यता कोणाला कमी मानितां येणार नाही. तो कालच असा होता, कीं, तेव्हां चुकी होणें ही गोष्ट जितकी स्वाभाविक होती तितकेच बालवयांतील आशावादित्व, श्रद्धाळूपणा व आनंदी वृत्ति हेहि गुण स्वाभाविक होते. उत्कंठेच्या ज्वालेचें पोषण करण्याकरितां स्थलनेधनाची जरूरी होती ! त्यांतलें जळून राख होऊन जाण्याला लायक असलेलें राख होऊन गेलें तरी, ज्वालेनें वजाविलेलें काम माझ्या आयुष्यांत कधींच फुकट जाणार नाही !

प्रकरण चौविसावें.

अहमदाबाद.

‘भारतीला’ दुसरें वर्ष लागलें तेव्हां आपल्याबरोबर मला विलायतेला नेण्याचा माझ्या वडील बंधूनीं बेत केला. पण या बेतास माझे वडील संमति देतात कीं नाही, याची शंकाच होती; पण त्यांनीं आपली संमति दिली. विलायतेस जाण्याला परवानगी मिळाली ही एक परमेश्वराची अनपेक्षित देणगीच ह्मणावयाची. हा अकल्पित योगायोग ध्याल्यानें मी थोडासा वावरूनहि गेलों. मला विलायतेला नेण्याचें मुक्रर झालें; त्या वेळीं माझ्या बंधूनां अहमदाबादेस न्यायाधीश नेमिलें होतें. प्रथम मी अहमदाबादला त्यांच्याकडे गेलों. तेथें माझे बंधु एकटेच होते. माझ्या वहिनी आपल्या मुलांसह इंग्लंडमध्ये असल्यामुळें घर जवळजवळ रिक्तमेच होतें ह्मणावयाला कांहीं हरकत नाही.

अहमदाबादेस न्यायाधीशांनीं राहाण्याचा एक ठराविक वाडा आहे. त्याला ‘शाहीवाग’ ह्मणतात. बादशाही अमलांतील ती इमारत असून पूर्वाच्या बादशहांचें तें निवासस्थान होतें. ती मोठी विस्तीर्ण आणि भव्य इमारत होती. सभोंवार गच्ची व तट होता. तटाच्या एका बाजूस पायथ्याशींच सावरमती नदी आहे. त्या वेळीं उन्हाळा असल्यामुळें नदीचा अरुंद व उथळ प्रवाह वाळवंटाच्या एका बाजूनें वाहात होता. माझे बंधु कचेरीला ज्ञावयाचे. मी घरीं एकट्याच असें. दुपारच्या वेळीं सर्वत्र

प्रकरण चौविसावे.

सामसूम ! जिकडे तिकडे स्तब्धता पसरलेली ! प्रशांत स्तब्धतेचा भंग करण्याकरितांच कीं काय कोण जाणे, मधुनमधून कबुतरांचा आवाज तेवढा ऐकू येई. अशा त्या एकांतांत माझा वेळ कसा जाई ह्याणाल तर हें काय तें काय, हें कसें तें कसें, अशा प्रकारच्या अज्ञेय वस्तूंच्या जिज्ञासेनें माझे मन भरून जाई; व त्या भरांत मी रिकाम्या दालनांतून इकडून तिकडे फिरें.

एका मोठ्या दालनांतील कोनाज्यांतून माझ्या बंधूंनीं आपलीं पुस्तकें ठेविलेलीं होती. त्यांमध्ये जाड्या छपाईचें व सचित्र असें 'टेनिसन' चे समग्र लेख प्रथित केलेलें एक भलें मोठें पुस्तक होतें. त्या राजभवनानें जशी माझ्याशीं मुग्धता-स्वीकारलेली होती तसाच प्रकार त्या पुस्तका-संबंधींहि होता. जिज्ञासेनें प्रेरित होऊन पण मनाचें समाधान न होतां जसा मी दालनादालनांतून फिरत असें तीच स्थिति त्या पुस्तकांतील चित्रांसंबंधींहि झाली. जिज्ञासा भरपूर होती, पण नुसत्या जिज्ञासेचा उपयोग काय ? पुनःपुनः चित्रांवरून मी दृष्टि फिरवीं. सगळ्यांचें मर्म मला वरोवर थोडेंच समजणार होतें ! त्या पुस्तकांतील मला कांहींच समजलें नाहीं असें नव्हे; पण इतकें थोडें समजलें, कीं, तें वाचीत असतां अर्थपूर्ण शब्दांनीं तें भरलें आहे असें वाटण्याऐवजीं पक्ष्यांच्या किल-विलाटाचा मला भास होई. इतके ते शब्द अर्थशून्य भासत ! माझ्या बंधूंच्या पुस्तकांत, मला एक संस्कृत कवितांचें पुस्तक आढळलें. तें डॉक्टर 'हबरलिन' यांनीं जुन्या श्रीरामपूर छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलेलें होतें. तें पुस्तक विलकुल समजण्याजोगें नव्हतें; तरी पण नेहमींच्या जिज्ञासेनें आतुर होऊन मी तें वाचूं लागलों ! त्यांतील संस्कृत शब्दांचा खणखणाट, द्रुतगतीचीं निरनिराळीं वृत्तें, अमरुशतकांतील वेच्यांची मंजुळ व सावकाश चाल, इत्याद्या गोष्टी जमल्यावर मग काय विचारितां ? अर्थ कळो न कळो, जाहूनं भारल्याप्रमाणें पुनः पुनः मीं त्या कविता वाचल्या !

प्रासादाच्या मनोऱ्यावरील अगदीं वरच्या खोलींत माझे वास्तव्य असे. ती खोली अगदीं एकांतस्थानीं होती. तेथें मला कोणाचीहि सोबत नव्हती. नाहीं ह्यावायास त्या ठिकाणीं गांधीलमाशांचें एक पोळें होतें तेंच एक काय तें माझे सोबती ! रात्रीच्या निविड अंधकारांत मी तेथें

शकटाच निजे. मधुनमधून एकाददुसरी माशी आपल्या पोळ्यांतून माझ्या विछान्यावर पडे. झोंपेंत मी या कुशीवरून त्या कुशीवर होई व सहजगत्या एखादी माशी माझ्या अंगाखाली सांपडे. ही आमची भेट उभयपक्षांही त्रासदायकच व्हावयाची ! माझ्या अंगाखाली सांपडल्यानें मधमाशीचा कोंडमारा व मला ती चावल्यानें माझ्या वांटणीला वेदना !

माझ्या कित्येक लहरी असत. त्यांतलीच चांदण्या रात्रीं नदीला लागून असलेल्या विस्तीर्ण गच्चीवरून इकडून तिकडे येरझारा घालणें ही एक होती. अशा रीतीनें चंद्रप्रकाशांत आकाशाकडे पहात कांहींतरी विचारांत मग्न होऊन हिंडण्यांत रात्रीचा किती वेळ निघून जाई याचें मला भानहि रहात नसे ! अशा रीतीनें हिंडतां हिंडतांच माझ्या कवितांकरितां स्वतःचे सूर मी प्रथम जुळविले, व या ठिकाणीं असतांना मीं वरींच पद्ये रचिलीं. 'गुलाब प्रमदेला' संबोधून लिहिलेलें गाणें हें त्यापैकींच एक होय. तें पुढें छापून प्रसिद्धहि झालें; आणि अद्यापिहि माझ्या इतर पद्यांवरोवर तें छापिलें जातें. या ठिकाणीं माझ्या कार्यक्रमांतील दुसरी गोष्ट ह्याटली ह्यणजे इंग्रजी पुस्तकें वाचणें. माझे इंग्रजी भाषेचें ज्ञान अगदींच अपुरें आहे, व यापेक्षां अधिक गति होणें जरूर आहे, असें मला आढळून आल्यावरून कोशाच्या साहाय्यानें कांहीं इंग्रजी पुस्तकें वाचून काढण्यास मीं प्रारंभ केला. अगदीं लहान वयापासून मला अशी संवय लागून गेलेली होती, कीं, पुस्तक वाचावयास घेतल्यावर नीट समजलें नाहीं ह्यणून अडून बसावयाचें नाहीं, व त्याकरितां वाचन थांबवावयाचें नाहीं. मला समग्र पुस्तकाचा अर्थ नीट समजला नाहीं तरी मधुनमधून मला जें कांहीं थोडें फार समजे त्यावरूनच कल्पनेनें मी मागचा पुढचा संबंध जोडून घेई व अशा रीतीनें जो मला अर्थशोध होई त्यांतच मला समाधान वाटे. या संवयीचे वरे वाईट परिणाम आजहि मला भोगावे लागत आहेत.

प्रकरण पंचविसावें.

विलायत.

अशा रीतीनें अहमदाबादेस सहा महिने काढल्यानंतर आम्ही विलायतेस जाण्याकरितां निघालों. मधुनमधून माझ्या आप्तमंडळींनां व

‘भारतीला’ आमच्या प्रवासाच्या हकीगतीचीं पत्रें मी लिहित असें. अशा प्रकारचीं पत्रें मीं लिहिलीं नसतीं तर बरें झालें असतें असें मला आतां वाटतें; कारण लिहून धाडलेलीं पत्रें माझ्या हातांतून गेलीं तीं जगजाहीर झालीं; तीं परत घेणें हें थोडेंच माझ्या हातीं राहिलें आहे ! त्या पत्रांसंबंधीं माझ्या मनाला हुरहुर लागण्याचें कारण असें, कीं, यौवनोचित दर्शोक्तीचें तें दृश्यच होतें ! तारुण्याच्या प्रारंभींचा काल ह्यणजे असाच असतो. जगाचा अनुभव नाही, व्यावहारिक जग बौद्धिक जगापेक्षां भिन्न असतें ही कल्पनाहि असत नाही; सगळी मदार कल्पनाशक्तीवर असते. नवें रक्त उसळ्या मारीत असतें; अशा वेळीं मानसिक उन्नतीचें क्षेत्र चाढविण्यास विनयसंपन्नता हेंच एक सर्वोत्कृष्ट साधन आहे ही साधी गोष्ट मनाला पटत नाही. दुसऱ्यांचें ह्यणणें समजून घेणें, त्यांच्या गुणांचें कौतुक करणें, त्यांच्या अंगच्या कर्तव्यगारीचदल त्यांचा जयजयकार करणें ह्यणजे दुसऱ्याचा वरपगडा आपण कबूल करीत आहोंत, आपण दुर्बल आहोंत व आपण पराभूत आहोंत असें मानण्याची प्रकृति असते. मारे चाढविवाद करून दुसऱ्याची नालस्ती करावी, दुसऱ्याला चीत करून आपला पगडा स्थापन करावा ह्या इच्छेनें मनुष्य प्रेरित झाला ह्यणजे अशा प्रकारच्या बौद्धिक अग्निवर्षावाची उत्पत्ति होते ! अशीच कांहींशी स्थिति मीं लिहिलेल्या पत्रांसंबंधीं होती. दुसऱ्याला नांवें ठेवून, दुसऱ्यांचें ह्यणणें लोडून काढून, स्वतःचा वरचढपणा स्थापन करण्याची खुम-छुनी माझ्या नव्या रक्तांत खेळत होती ! सरळपणानें व दुसऱ्यासंबंधीं कांहीं सुर्वत ठेवून जर मी आपलीं मते प्रतिपादन करण्याचा त्या पत्रांत प्रयत्न केला असता तर त्या प्रयत्नाकडे पाहून आज मला मौज वाटून हसूं कोसळल्याशिवाय रहातेंना ! पण वस्तुस्थिति उलट होती ! या कारणानेंच पत्रें लिहिण्यास मी कुसुहूर्तावर प्रारंभ केला असें मला आतां वाटतें !

या वेळीं माझे वय सतरा वर्षांचें होतें. तरी मला जगाची विलकुल माहिती नव्हती, याचें कारण आतांपर्यंत बाह्य जगाशीं माझा कधींच संबंध आलेला नव्हता. जगाच्या व्यवहारापासून मी अगदीं अलिप्त होतो. अशा व्यवहारानभिज्ञ स्थितींत विलायतेसारख्या-आपल्या देशापेक्षां भिन्न परिस्थितींत, भिन्न समाजांत मला जावयाचें होतें. विलायतच ती;

तेथला समाज ह्यणजे महासागरच ! साध्या, संधप्रवाहांत ज्या मला चार हात मारितां येत नव्हते, त्या मला महासागरांत नेऊन सोडावयाचें होतें! तेथें मला कसें तरंगत राहतां येईल, याची भीति वाटणें साहजिक होतें ! परंतु ब्रायटन येथें माझ्या वहिनी आपल्या मुलांसह राहात होत्या; तेथेंच आह्मी प्रथम गेलों. तेव्हां वहिनींच्या आधारानें पहिल्या तडाख्यांतून तर मी सुखरूपपणें पार पडलों.

त्या वेळीं हिंवाळा नजीक येऊन ठेपला होता. एकदां सायंकाळीं शेकोटीच्या भोंवतीं आह्मी गप्पा मारीत बसलों असतां 'वर्फ पडत आहे' असें सांगत मुलें आमच्याकडे धांवत आलीं. वर्फ पडतें आहे हें ऐकून मी चक्रीत होऊन गेलों. लगेच तें पाहाण्याकरितां आह्मी बाहेरच्या बाजूस गेलों. बाहेर तर इतकी कडाक्याची थंडी पडली होती, कीं, कांहीं पुसूं नका; थंडी अंगाला नुसती झोबत होती. पांढऱ्या शुभ्र चंद्रप्रकाशानें आकाश भरून गेलें होतें. सृष्टीवर जिकडे तिकडे बर्फमय झाल्यानें आसमंतात प्रदेशानें शुभ्रकवच परिधान केलें आहे असें वाटत होतें! इमारती, उपवनें, झाडेंझुडपें कांहीं नसून जिकडेतिकडे निव्वळ शुभ्र ! तो सृष्टीचा देखावा माझ्या परिचयांत नव्हता. हिंदुस्तानांत अनुभविलेला निसर्ग याहून अगदीं भिन्न होता, मला असेंहि वाटलें, कीं, मी जागा नसून कांहींतरी स्वप्नच पहात आहे! अगदीं हातावरच्या वस्तु ना ! पण त्या देखील अति दूर गेल्या आहेत असें वाटलें ! दाराबाहेर पाऊल टाकण्याचा अवकाश, दृष्टि पोंचेपर्यंत सभोंवार, मनाला थक् करून सोडणारें, मनाला भरून टाकणारें असलें अगाध सृष्टिसौंदर्य जिकडे तिकडे फुलून गेलें होतें ! अशा प्रकारचा सौंदर्यातिशयाचा ठेवा यापूर्वीं मला कधींच अनुभवण्यास मिळाला नव्हता !

माझ्या वहिनींच्या प्रेमळ छत्राखालीं, मुलांच्या बरोबर खेळत, आरडतओरडत, धांगडधिंगा घालीत माझे दिवस आनंदांत गेले. मी इंग्रजी वोलूं लागलों ह्यणजे इंग्रजी शब्दांच्या चमत्कारिक उच्चारंची त्यांनां गंमत वाटत असे. मला त्यांच्या खेळांत अंतःकरणपूर्वक सामील होतां येत असे. त्यांनां हि मजा वाटे; माझीहि करमणूक होई. पण इंग्रजी शब्दांचे चमत्कारिक उच्चार ऐकून त्यांनां गंमत वाटे. ते

ऐकून ते मनमुराद मजा करीत, ह्या त्यांच्या मजेंत मला सामील होतां येत नसे. 'Warm' शब्दामधील a चा उच्चार व 'Worm' शब्दामधील o चा उच्चार यांच्यामध्ये फरक दाखविण्याचें तर्कशास्त्राच्या कसोटीस उतरण्याजोगें साधन नाहीं. 'बाबांनों, हे उच्चार ठराविक पद्धतीनेच करावयाचे, याला कांहीं एकच नियम नाहीं' वगैरे त्यांना समजून सांगून त्यांची समजूत पटवीत असतां माझ्या नाकीं नव येत! त्यांची समजूत पटणार कशी! वास्तविक हा काय माझा दोष होता? हा इंग्रजी भाषेतील वर्णरचनापद्धतीचा दोष! तिला एक ठराविक पद्धति नाहीं, नियमवद्धता नाहीं! या सदोष पद्धतीचा उपहास होण्या-ऐवजीं त्या उपहासाचा सगळा मारा मलाच सहन करावा लागे! दुदैव माझे, दुसरें काय!

कशांत नाहीं कशांत तरी मुलांनां सतत गुंतवून ठेवून त्यांचें मनोरंजन करण्याचे निगनिराळे मार्ग शोधून काढण्यांत मी अगदीं वाकवगार बनलों. त्यानंतर पुढं हि पुष्कळां ह्या स्वयंसंपादित कलेचा उपयोग करण्याचें मला कारण पडे, व अद्यापिहि तिची जरूरी पुष्कळ भासते. परंतु पूर्वीं माझ्याजवळ असलेल्या नवीन नवीन युक्त्यांचा असर्वादित सांठा संपुष्टांत आलेला आहे, व आतां जरूरी पडली तरी युक्त्या मला सुचत नाहींत. मुलांच्यापार्शीं आपलें अंतःकरण अगदीं उघडें करण्याचा तो माझा पहिलाच प्रसंग होता! आणि या प्राप्त झालेल्या प्रसंगाचा मी अगदीं मनसोक्त उपयोग करून घेतला!

हें सगळें खरें; परंतु हिंदुस्तानांत राहून मिळणाऱ्या गृहसैख्याऐवजीं सनुद्रापलीकडील गृहसैख्याचा अनुभव घेण्याकरितांच कांहीं मला विलायतेला पाठविलें नव्हतें. विलायतेला जावें, चार दिवस मजा मारावी, गंमत करावी, हाहि उद्देश मला विलायतेला पाठविण्यांत नव्हता! तेथें पाठविण्याचा उद्देश मी तेथें जाऊन कायद्याचा अभ्यास करावा व वॅरिस्टर होऊन इकडे यावें असा होता. ह्मणून पुढें एके दिवशीं त्रायटन-मधील एका शाळेंत माझे नांव दाखल केलें. पहिलाच दिवस; मी शाळेंत गेल्यावर ठरलेल्या पद्धतीला अनुसरून प्रथम हेडमास्तरसाहेब यांच्याकडे मला जावें लागलें. एकदोन प्रश्नोत्तरें झाल्यावर माझ्या चेहेऱ्याकडे जरा

निरखून पाहून ते ह्यणाले “तुझे डोकें किती छान आहे!” पांच शब्दांचें एकच वाक्य; पण तें वाक्य व तो प्रसंग आजकाल गडल्या-घ्रमाणें माझ्या मनांत घोळत आहे ! त्याचें कारण असें आहे, कीं, घरीं असतां माझी वडील भावजय माझ्या ठिकाणीं असलेल्या वृथाभिमानाला नेहमीं आळा घालीत असे ! तिनें माझ्या स्वाभिमानाला कधींच उत्तेजन देऊं नये ! तिनें हें काम आपण होऊनच पत्करिलें होतें ! ती ह्यणे तुमच्या डोक्याचा भाग, कपाळ यांवरून असें दिसतें, कीं, इतर लोकांपेक्षां तुमची बुद्धि मध्यम प्रतीची आहे ! ही गोष्ट तिनें माझ्या मनावर चांगलीच बिंबविली होती ! मी तिच्या ह्यणण्यावर डोळे मिटून विश्वास ठेवीत असें आणि मला घडवितांनां विधात्यानें दाखविलेल्या कंजुपण्यावद्दल मनांतल्या मनांत मी कष्टी होत असें ! दुसऱ्याचें ह्यणणें मी मुकाट्यानें कबूल करीत असें या सौजन्यावद्दल वाचक मलाच भलेपणा देतील अशी मला आशा आहे ! तिच्याकडून माझ्या गुणांची चहा होत असे त्याहून पुष्कळ अधिक चहा दुसऱ्या पुष्कळ प्रसंगीं विलायतेंतील माझ्या ओळखीच्या लोकांकडून होत असे; हा दोन्ही देशांतील लोकांच्या गुणग्राहक-तेंतला फरक पाहून माझ्या मनाला वारंवार रुखरुख वाटे !

ब्रायटनच्या शाळेंत एक मोठी चमत्कारिक गोष्ट माझ्या अनुभवास आली; ती अशी, कीं, तेथलीं मुलें माझ्याशीं फार सभ्यपणानें व सलो-ल्यानें वागत असत ! त्यांनीं मजजवळ यावें व मुकाट्यानें माझ्या खिशांत संत्रें, बोरें वगैरे कोंवून पळून जावें ! तीं तद्देशीय मुलें, मी मात्र परत्रया देशांतून गेलेला; त्यांची यामुळेंच अशा प्रकारची चांगली वर्तणूक माझ्याशीं असे असें मला वाटे !

या शाळेंतहि मी फार दिवस राहिलों नाहीं. पण हा कांहीं त्या शाळेचा दोष नव्हता. त्या वेळीं श्रीयुत तारक पालित विलायतेंत होते. कायद्याचा अभ्यास करण्यास मला तेथें पाठविलें होतें, पण ती गोष्ट अशा रीतीनें साध्य होणार नाहीं, असें त्यांनां दिसून आल्यावरून मला लंडनला पाठवून कोणाच्या तरी * बिन्हाडीं ठेवावें व तेथें मला अभ्यास करावयास

* मोवडला घेऊन एखाद्या परकी मनुष्याची कुटुंबांत राहण्याची जेव-नाची वगैरे सोय करणें ही गोष्ट आपल्याकडे चमत्कारिक वाटते. कारण अशी

— लावावें अशाविषयीं त्यांनीं माझ्या बंधूंचें मन वळविलें, व त्याप्रमाणें लंडनला माझी रवानगी झाली. माझी लंडनमध्ये राहाण्याची सर्व व्यवस्था तारकवावूंनीं करून दिली. ज्या कुटुंबांत माझी राहाण्याची सोय केली होती तें रीजेंट वागेच्या समोर राहात असे. मी लंडनला गेलों तेव्हां थंडीचा अगदीं भर होता. इतका कीं, आमच्यासमोरच आकाशाला भेदून टाकणारे उंच उंच वृक्ष होते त्यांवर एकहि पान शिल्लक राहिलें नव्हतें. सगळ्या फांवा हिमाच्छादित झाल्या होत्या. जिकडे पहावें तिकडे बर्फ-मय होऊन गेलेलें !

पहिल्यांदांच विलायतेला गेलेल्या मनुष्याला लंडनचा हिंवाळा ह्याणजे पराकाष्ठेचा त्रासदायक ! हिंवाळ्यांत इतक्या त्रासाचें दुसरें एखादें ठिकाण क्वचित्च सांपडेल ! शेपारींपाजारीं माझी कोणाचीहि ओळख नव्हती. वरें, कोणाची ओळख करून घ्यावी तर ती करावयाची कशी ! वाह्य जगाकडे टक लावून पहात खिडकीशीं एकटाच वसून राहाण्याचे दिवस माझ्या आयुष्यांत पुनः प्राप्त झाले ! परंतु या वेळचें सृष्टिवैभव चित्ताकर्षक नव्हतें ! सृष्टिदेवता क्षुब्ध झालेली अमून तिच्या कपाळभर आठ्या पसरलेल्या होत्या ! आकाश धूसर झालेले होतें ! मृत मनुष्याच्या निस्तेज नेत्रांप्रमाणें, प्रकाश फिकट झाला होता ! क्षितिज आकुंचन पावले होतें ! एकंदर देखावा भेसुर दिसत होता; इतका कीं, या अवाह्य जगांत आदरातिथ्यानं ओथंबणाऱ्या मधुर स्मिताचा पूर्ण अभावच झाला होता ! घरावाहेरची स्थिति अशा प्रकारची होती ! घरांतहि उत्तेजन मिळविण्याचें कांहींच साधन नव्हतें ! माझ्याकडे असलेली जागा अगदींच बेतावातानें सजविलेली होती ! दिवाणखाना सजविण्याकरितां लागणारी सामुग्री तेथें नव्हतीच ह्मटले तरी चालेल ! नाहीं ह्याणावयास तेथें एक वाजाची पेटी ठेविलेली होती. भलत्याच वेळीं विलायतेंत दिवस मावळे ! दिवस मावळल्यावर ती पेटी घेऊन मी वसें, व वाटेल तशी ती वाजवीं ! कधीं कधीं कोणी हिंदी गृहस्थ मला भेटावयास येत. कांहीं

पद्धत आपल्याकडे नाहां. पण विलायतेंत पुष्कळ ठिकाणीं ही पद्धत अति-त्पांत आहे. साधारण मध्यम स्थितीतील लोक आपल्या घरांच अशा तऱ्हेच्या पाहुण्याची व्यवस्था करून आपल्या माफक उत्पन्नांत भर टाकतात.

चेळ इकडच्यातिकडच्या गोष्टी झाल्यावर ते जाण्यास निघत. त्यांच्याशी माझा अत्यंत अल्प परिचय असला तरी त्यांनीं जाऊं नये, व याकरितां आपण त्यांच्या अंगरख्यास धरून त्यांनां पकडून ठेवावें, असें मला फार फार वाटे !

या विन्हाडीं राहात असतांना मला लॅटिन शिकविण्याकरितां एक शिक्षक ठेविले होते. त्यांचें शरीर रोडकें होतें. अंगावर जीर्ण जुने कपडे असत ! थंडीचा कडाका सहन करण्यास पर्णविहीन वृक्षांपेक्षां त्यांच्या अंगीं अधिक सामर्थ्य असावेंसें दिसलें नाहीं ! त्यांचें वय काय होतें हें मला माहीत नाहीं, पण ते होते त्यापेक्षां अधिक वयस्क दिसत ! शिकवितां शिकवितां मध्येच त्यांनां एकदम एखादा शब्द नडे त्या वेळीं ते शून्यमनस्क होत, व त्यांनां लाज वाटूं लागे ! ते एककल्ली आहेत असें त्यांच्या घरच्या मंडळींनीं ठरविलें होतें !

त्यांनीं एक तत्त्व शोधून काढिलें होतें, व त्याच्या चिंतनानें त्यांनां पछाडलेलें होतें ! त्यांची अशी दृढ समजूत झालेली होती, कीं, युगायुगांत जगांतील प्रत्येक मानवसमाजांत कांहींतरी एकच कल्पना प्रामुख्याने उद्भूत होते. संस्कृतीच्या कमी अधिक मानानें या कल्पनेचें स्वरूप भिन्न भिन्न असलें तरी मूलभूत कल्पना तीच असते. या मूलभूत कल्पनेचें जनकत्व एका समाजाकडे असून बाकीचे कोणच्या तरी पद्धतीनें तिचा अंगीकार करितात असें नसून, निरनिराळ्या समाजांत एकसमयावच्छेदें करून एकाच कल्पनेचें बीजारोपण झालेलें आढळतें. अशा प्रकारचें एक नवीन प्रमेय त्यांनीं शोधून काढिलें होतें, व तें सिद्ध करण्याकरितां प्रत्यक्ष पुरावा गोळा करणें, व तो नमूद करून ठेवणें यांत ते नेहमीं गुंतलेले असत. हेंच एक व्यवधान त्यांनां चैन पडूं देत नसे ! कोणच्याहि उद्योगांत त्यांचें लक्ष लागत नसे ! पोट भरण्याचें दुसरें कांहींचं साधन नसल्यानें घरांत उपासमार चाले ! मग अंगावर घालावयास धड नीटनेटके कपडे कोटून आणावयाचे ! त्यांनां मुली होत्या, त्यांचा वरील सिद्धांतावर विश्वास वसत नसे. त्यांनीं शोधून काढिलेल्या तत्त्वाबद्दल त्यांनां फारच थोडा आदर वाटत असे ! त्यांनां वाटे आपले वावा भ्रमिष्ट झाले आहेत, व याबद्दल वरचेवर त्या त्यांची कानउघडणी करीत असाव्या, असा

मला मधुनमधून संशय येई ! केव्हांकेव्हां त्यांच्या चेहऱ्यावर एकदम आनंदाची छटा पसरे; त्यावरून लोकांना वाटे, कीं, यांना कांहीं नवीन पुरावा मिळाला असावा, व त्यांच्या तत्वाला तितकीच जास्ती बळकटी आली असावी ! अशा वेळीं मीहि त्या विषयांत लक्ष घालीं, व त्यांना स्फुरण चढलें आहे असें पाहून मलाहि आवेशाचें भरतें येई ! कधीं कधीं यांच्या अगदीं उलट प्रकार होई. त्यांचा सर्व आनंद मावळे, आवेश नाहीसा होई, व ते दुःखांत चूर होऊन जात ! इतके कीं, त्यांनीं शिरावर घेतलेलें ओझें असह्य होऊन गेलें आहे असें वाटावें ! असें झालें ह्मणजे मग आमचें शिकणें काय विचारितां ! प्रत्येक ठिकाणीं मुक्काम ! त्यांनीं शून्य मनानें कोणीकडे तरी तारवटल्यासारखें पहावें ! लॅटिन व्याकरणाचें पहिलें पुस्तक आमचें चाललें होतें त्याकडे त्यांचें मन लागतें कशाला ! पुस्तक पुढें ठेविलेलें; शिकण्याकरितां मी त्यांच्यापुढें बसलेला; पण आमच्या गुरूजींचे डोळे आपले हवेकडे, शून्य आकाशाकडे लागलेले ! शरीरानें कृश झालेल्या, प्रतिपादित तत्वाच्या ओझ्यानें दामटलेल्या त्या गरीब विद्याच्या शिक्षकाची कीं व येई ! आणि लॅटिन् शिकण्यांत तर त्यांची मला कांहींच मदत होत नसे, याबद्दल मला बिलकुल शंका वाटत नव्हती. तथापि त्यांची शिकवणी सोडून द्यावी असा कांहीं माझ्याच्यानें निश्चय करवत नसे. त्या विन्हाडीं मीं राहात असें तोंपर्यंत लॅटिन् शिकण्याचें हें खूळ चालूच होतें. पुढें कांहीं दिवसांनीं मला दुसरीकडे ठेवण्याचें ठरलें. तिकडे जाण्याच्या आदल्या रात्रीं तुझ्यांस काय द्यावयाचें असें मी त्यांना विचारिलें, तेव्हां कष्टी होऊन ते ह्मणाले, “ मी तुला कांहींच शिकविलें नाहीं, उलट तुझा वेळ मात्र मी घेतला, याकरितां तुझ्याकडून मला कांहींच मोर्बदला घेतां येणार नाहीं. ” यावर मीं त्यांना पुष्कळ आग्रह केला व शेवटीं फी घेण्यास मीं कसें तरी त्यांचें मन बळविलें !

माझ्या लॅटिनशिक्षकांनीं आपल्या तत्त्वसमर्थनार्थ गोंळा केलेला पुरावा मला समजावून देण्याचें कधींच धाडस केले नाहीं. यामुळें त्यासंबंधीं त्यांचें ह्मणणें मला जरी समजलें नाहीं तरी आजपर्यंत त्यांच्या सिद्धांतावर मीं कधींच आक्षेप घेतलेला नाहीं; तो सिद्धांत खरा आहे असेंच मलाहि वाटलें व अद्याप वाटतें. माझी अशी खात्री झालेली आहे, कीं, मधल्या

अत्यंत गूढ आणि अखंड नारेनें सर्व मनुष्यप्राण्यांचीं मनं एकमेकांशीं-
बद्ध झालेलीं आहेत ! एका वाजूला कांहीं खुट् झालें, कीं, तो संदेश
मधल्या अदृश्य साधनानें दुसऱ्यां वाजूला तावडतोव पोचतो !

यानंतर श्रीयुत पालित यांनीं मला वार्कर नांवाच्या एका* शिक्ष-
काच्या घरीं ठेविलें. आपल्या घरीं विद्यार्थ्यांची राहाण्याची सोय करून तो
त्यांची परीक्षेची तयारी करून देत असे. अशा विद्यार्थ्यांपैकींच मी
एक होतो. सालस, गरीब स्वभावाच्या त्याच्या लहानशा बायकोशिवाय
नांव घेण्याजोगी एकहि वस्तु त्याच्या घरीं नव्हती ! गरीब विद्याच्या
विद्यार्थ्यांना शिक्षकाची निवड करावयास संधि मिळत नाहीं, त्यामुळेंच
अशा शिक्षकांना शिकवण्या मिळतात, हें समजणें कठीण नाहीं. पण
शिकवण्या मिळण्याइतकें बायको मिळवणें सोपें नसतें. ती मिळवितांना
काय काय अडचणी येतात त्या ऐकल्या ह्मणजे ऐकणारास कसंसेंच
चाटल्याशिवाय राहाणार नाहीं ! वार्करबाईचा एक आवडता कुत्रा होता,
त्याच्याशीं खेळण्यांत त्या आपलें समाधान मानून घेत. त्यामुळें वार्करबाईनां
आपल्या पत्नीला त्रास देण्याची इच्छा झाली, कीं, त्यांनीं त्या कुत्र्याला छळावें.
याचा परिणाम असा होई, कीं, त्या दुर्दैवी मुक्या जनावरावद्दल वार्कर-
बाईचें अंतःकरण अधिकच कळवळून त्यांनीं त्याच्यावर अधिक प्रेम करावें
च नवऱ्यावद्दलची त्यांच्या मनांतली अढी जास्तच दृढ व्हावी !

अशा परिस्थितींत मला फार दिवस राहावें लागलें नाहीं. डेव्हन-शायर-
मध्ये टॉर्कें या ठिकाणीं माझ्या भावजयीनें मला राहण्यास बोलाविलें,
तेव्हां मी आनंदानें वेडावून जाऊन तिकडे तावडतोव निघून गेलों.
तेथल्या (टॉर्कें येथील) टेंकळ्या, समुद्र, पुष्पाच्छादित उपवनें, पाईन
वृक्षांची छाया, आणि माझे अतिचपल खेळाडू दोघे सोवती यांच्या
संगतींत मी किती सुखी होतो हें मला वर्णन करून सांगतां येत नाहीं !
असें होतें तरी, कधीं कधीं माझे नेत्र सौंदर्यानें भरून गेले असतां, माझे

* विलायतेत शाळेंत शिकविणारे शिक्षक घरीं खाजगी शिकवण्या घेत
नाहींत. घरीं शिकवण्या घेणारे स्वतंत्र लोक असतात. त्यांचे शिकविण्याचे
विषय ठराविक असतात. त्यांच्या धंद्याच हा असतो, कीं, त्या त्या विषयांत
परीक्षेकरितां विद्यार्थ्यांची तयारी करून द्यावयाची.

मन आनंदानें प्रफुल्ल झालें असतां, माझे पूर्ण फुरसतीचे दिवस सुखाति-
श्यांत जात असतां श्रीकवितादेवीचें पाचरण मला कां होऊं नये असे.
प्रश्न विचारून मी स्वतःला त्रास करून घेत असें ! एके दिवशीं कवीचें
नशीब अजमावण्याकरितां आपली कोरी वही खिशांत घालून, हातांत
छत्री घेऊन डोंगराळ किनाऱ्याच्या वाजूनें मी निघून गेलों. मी शोधून
काढलेली जागा निःसंशय अतिसुंदर होती. कारण तिचें सौंदर्य माझीं
कल्पनाशक्ति अगर यमक यांवर थोडेंच अवलंबून होतें ! डोंगराचा एक
कडा पुढें आलेला असून तो पाण्यापर्यंत पोचलेला होता. पुढच्या वाजूला
फेनपूर्ण लहरींत मावळत्या सूर्याचीं किरणें विलीन होऊन सूर्यनारायणाची
स्वारी विश्रांतीकरितां एकांतस्थलीं जात होती. श्रमलेल्या वनदेवतेच्या
गळलेल्या मुदराप्रमाणें, 'पाइन' वृक्षांच्या छाया मागच्या वाजूला पसरलेल्या
होत्या. अशा त्या रमणीय ठिकाणीं एका शिलातलावर विराजमान होऊन
मी 'मन्न तरी' (बुडालेली नौका) नांवाची कविता रचिली. त्याच वेळीं
समुद्रांत तिला बुडवून टाकण्याची मी खबरदारी घेतली असती तर ती
सुंदर झालेली होती असें मला आज वाटलें असतें. परंतु अशा प्रकारच्या
समाधानाला अवसर राहिलेलाच नाही. कारण माझ्या इतर कवितांत तिला
स्थळ मिळालेलें आहे. आणि माझ्या प्रसिद्ध झालेल्या काव्यामधून तिला
खो मिळाला तरी ती इतकी सर्वतोमुखीं झालेली आहे, कीं, कोणीहि ती
प्रसिद्ध करूं शकेल.

अशा रीतीनें मी तेथें कांहीं दिवस घालविले. हे माझे दिवस आळ-
सांतच गेले ह्यावाच्ये. मी स्वस्थ वसलों होतो, पण कर्तव्याचा जासूद
थोडाच स्वस्थ वसणार आहे ! पुनः त्याचा निरोप आला आणि मला
लंडनला जावें लागलें. या वेळीं डॉक्टर स्कॉट यांच्या घरीं माझी राहा-
ण्याची तजवीज केलेली होती. एके दिवशीं सायंकाळीं माझे सामान-
सुमान घेऊन त्यांच्या घरावर मीं स्वारी केली. वृद्धत्वाचीं चिन्हे स्पष्ट-
पणें दिसणारे डॉक्टर स्कॉट, त्यांच्या पत्नी व सर्वांत वडील मुलगी
एवढीच मंडळी मला तेथें आढळली. एका परक्या हिंदी गृहस्थाची
आपल्या घरावर चाल होणार या गोष्टीनें भिऊन जाऊन दुसऱ्या दोघी-
मुलींनीं अंगोदरच आपल्या एका नातेवाईकाकडे पोबारा केला होता.

नी तेथें जाऊन कांहीं दिवस झाल्यानंतर मी कोणी भयंकर माणूस नाही अशी त्यांना वातमी लागल्यावर त्या परत आल्या असाव्या, असे मला वाटते !

थोड्याच दिवसांत त्या कुटुंबाचा व माझा इतका स्नेह जमला, की, मी त्यांच्या मंडळींतलाच एक होऊन गेलों. स्कॉट वाई तर मला आपल्या मुलाप्रमाणें वागवीत. माझ्याशीं त्यांच्या मुलींची इतकी अंतःकरणपूर्वक प्रेमळ वागणूक असे, की, असली प्रेमळ वागणूक स्वतःच्या नातेवाईकांच्या ठिकाणीं देखील क्वचित्च आढळून येईल.

या कुटुंबांत राहात असतां एक गोष्ट माझ्या लक्ष्यांत आली, ती ही, की, कोठेंहि जा, मनुष्यस्वभाव एकच असावयाचा. आम्ही नेहमीं असें ह्मणतोच माझेहि मत असेच होते, की, हिंदी स्त्रियांची पतिभक्ति कांहीं अलौकिक असून अशा प्रकारची पतिपरायणता यूरोपिअन स्त्रियांत सांपडणार नाही. हें माझे मत या वेळीं मला बदलावें लागलें. स्कॉट वाई व कोणीहि अत्यंत श्रेष्ठ अशी अनुकरणीय हिंदी स्त्री यांच्या पतिपरायणतेतील फरक मला तरी ओळखतां आला नाही ! स्कॉट वाईची पतिपरायणता इतकी श्रेष्ठ दर्ज्याची होती, की, ती आपल्या पतीशीं तन्मय होऊन गेलेली होती. त्यांची ऐपत बेताचीच; त्याप्रमाणें नोकर चाकर बेताचेच ठेवून उगीच बडेजावी न वाढवितां स्कॉट वाई लहानमोठीं सर्व कामें स्वतः अंग मोडून करण्याकरितां आपल्या पतीच्या दिमतींत अष्टौ प्रहर हजर असे. सायंकाळीं पतीची स्वारी घरीं परत येण्यापूर्वी ती स्वतः आपल्या हातानें शेकोटी तयार ठेवून तेथें आरामखुर्चीवर लांकडी जोडे जग्यत ठेवून पतीचें स्वागत करण्याकरितां तयार राही. त्याला कोणच्या गोष्टी आवडतात, कशा प्रकारच्या वागणुकीनें त्याला आनंद होतो या गोष्टी एक पळभरहि आपल्या मनांतून ती वाजूला सारीत नसे. अष्टौप्रहर एकच ध्यास !

रोज सकाळीं अगदीं वरच्या मजल्यापासून तों तहत खंयपाकघरापर्यंत मोलकरणीला घेऊन ती सगळ्या घरांतून हिंडे आणि सर्व घर साफसूफ करून घेई. जेथल्या वस्तु तेथें ठेवी. जिण्याच्या कठड्याच्या पितळी खळ्या, दरवाज्याच्या कड्या वगैरे घासूनपुसून स्वच्छ करी; इतक्या

की, पुनः त्या चकाकू लागत. रोजच्या ठराविक कौटुंबिक गोष्टींशिवाय आणखी कितीतरी सामाजिक कर्तव्यें तिला करावयाचीं असत. रोजचीं तिचीं कामें आटोपल्यावर आमच्या सायंकाळच्या वाचनांत आणि गाण्यांत ती मोठ्या हौशीनें येऊन मिळे. कारण फुरसतीचा वेळ आनंदांत घालविण्यास मदत करणें हें सुगृहिणीचें एक कर्तव्यच होय.

कित्येकदां सायंकाळीं डॉ. स्कॉटच्या मुली मेज फिरवून कांहीं खेळ खेळत. मीहि त्यांत सामील होई. चहाच्या एका लहानशा मेजावर आह्मी आमचीं बोटें ठेवावीं, कीं, तें सगळ्या दिवाणखान्याभर फिरू लागे ! पुढें पुढें तर असें झालें, कीं, ज्या ज्या वस्तूवर आह्मी बोटें ठेवावीं त्या त्या वस्तु थरथर कांपूं लागत. स्कॉट वाईला या गोष्टी मुळींच रुचत नसत. ती कांहीं विशेष बोलत नसे, पण गंभीर चेहेरा करून आपली मान हालचून हें आमचें कृत्य बरोबर नाहीं असें आपल्याला वाटतें असें गंभीरपणें ती आह्मास ह्मणे. तथापि आमच्या उत्साहाचा भंग न व्हावा ह्मणून फारसें न बोलतां तें ती मृत्प्राधान्येन सहन करी. परंतु एके दिवशीं फिरवून पाहण्याकरितां डॉ. स्कॉटच्या चिमणीसारख्या उभ्या टोपीकडे आमच्या स्वाऱ्या वळल्या; तेव्हां मात्र तिला ती गोष्ट अगदींच असह्य होऊन गेली. घाबऱ्या मनानें ती आमच्याकडे धांवत आली व तिला हात न लावण्याबद्दल तिनें आह्मास बजावून सांगितलें. सैतानाचा एक पळभरहि आपल्या पंतीच्या पवित्र शिरच्छाणाशीं संबंध येणें ही गोष्ट तिला कशीशीच वाटली !

तिच्या सर्व कृत्यांत आपल्या पतीबद्दल स्पृहणीय आदर हा प्रामुख्यानें दिसून येत असे. तिच्या आत्मसंयमनाची आठवण झाली ह्मणजे स्त्रीप्रेमाची अंतिम पूर्तता उपास्यबुद्धींत विलीन होऊन गेली पाहिजे अशी माझी खात्री होऊन जाते ! स्त्रीप्रेमाची वाढ कुंटित करण्यास कांहीं आगतुक कारणें घडलीं नाहींत तर, नैसर्गिक रीतीनें त्या प्रेमाचें उपासनेंत रूपांतर होतें. ऐपआरामांच्या उपकरणांची रेलचेल असते आणि छिचोरपणा रात्रंदिवस वावरत असतो अशा ठिकाणीं याच प्रेमाचीं अवनति होते, आणि त्या प्रेमाच्या पूर्ततेपासून प्राप्त होणाऱ्या आनंदाला स्त्रीजातीला मुकावें लागतें !

या ठिकाणीं मी कांहीं महिने राहिलों. पुढें लवकरच माझे वंधु हिंदुस्तानांत परत जावयाचे होते त्यांच्यावरोवर परत येण्यावद्दल माझ्या वडिलांचें मला पत्र आलें. भविष्य काळच्या आशेनें मी आनंदून गेलों. माझ्या देशांतील प्रकाश, माझ्या देशांतील आकाश हें सुगंधपणें मला साचारण करीत होतें ! आमची निघण्याची तयारी होऊन मी निरोप घ्यावयाला गेलों, तेव्हां स्कॉटवाईनीं माझा हात धरून माझ्या डोक्यावर अश्रुसिंचन केलें. त्यांनां रडें आवरेना ! त्या ह्मणाल्या “ इतक्या लवकर आह्मांस सोडून तुला जायचें होतें तर आमच्या मनाला चटका लावून सोडण्यास तूं आमच्या इथें कशाला आलास वावा ? अशी मनाला चटका लावून सोडणारीं शाळूसोवतीं माणसें, यांचा सहवास परमेश्वर कां लाभूं देत नाही ? ”

लंडनमध्ये हें कुटुंब आतां आढळणार नाही. स्कॉटसाहेबांच्या घरच्या कांहीं मंडळींनीं दुसऱ्या दूरच्या जगाला प्रयाण केलें आहे. वाकीची मंडळी कोठें तरी इकडेतिकडे आहेत. त्यांचा ठावठिकाणा मला माहित नाही; तथापि आजन्म त्यांची स्मृति माझ्या मनांत जागृत राहिल असा मला भरंवसा आहे.

विलायतेतील ह्या माझ्या पहिल्या खेपेंतील कांहीं गोष्टी अगदीं स्पष्टपणें माझ्या स्मृतींत आहेत. हिंवाळ्यांत एके दिवशीं टर्नब्रिजवेल्समधील एका रस्त्यांतून मी जात असतां रस्त्याच्या वाजूला उभा असलेला एक मनुष्य मी पाहिला. त्याच्या फाटच्या वुटांतून त्याचीं वोटें वाहेर दिसत होती. त्याची छाती निम्मे उघडीच होती. तो मला कांहींच बोलला नाही. भिक्षा मागणें कायद्यानें बंद केलें होतें हें कदाचित् त्याच्या मूकतेचें कारण असेल. फक्त त्यानें एक क्षणभरच माझ्या पायांकडे पाहिलें. मी एक नाणें खिशांतून काढून त्याला दिलें. आपल्या अजमासापेक्षां फार मौल्यवान् भिक्षा आपणाला मिळाली अशा समजुतींत मी चार पावलें पुढें जातो तोंच तो माझ्यामागून आला आणि ह्मणाला “ महाराज आपण मला चुकून सोन्याचें नाणें दिलेंत ! ” मुद्दाम ही गोष्ट मी लक्ष्यांत ठेविली नसती, पण दुसऱ्या एके प्रसंगां अदलीच आणखी एक गोष्ट घडल्यामुळें साहाजिकच दोन्ही गोष्टी माझ्या चांगल्या लक्ष्यांत राहिल्या

आहेत. टॉर्के स्टेशनवर मी प्रथम उतरलों तेव्हां एक हमाल तेथें आला व त्यानें माझे सामान फाटकाच्या वाहेर उभ्या असलेल्या गाडींत नेऊन ठेविलें. पैशाच्या पाकिटांत चिल्हर आहे का ह्मणून मी पाहिलें, पण त्यांत चिल्हर न आढल्यामुळे मी त्याला अर्धा काऊन देऊन टाकिला. गाडी चालू झाली. थोड्या वेळानें गाडीवानाला गाडी थांबविण्याविषयीं ओरडून सांगत तो आमच्या मागून धांवत आला. माझ्या मनाला वाटलें, कीं, मी अगदीं भावडा आहे असें पाहून माझ्याकडून कांहीं जास्ती लुबाडण्याची त्यानें युक्ति शोधून काढिली असावी. गाडी थांबली तेव्हां तो ह्मणाला, “महाराज ! पेनीच्या ऐवजीं तुझीं चुकून हा अर्धा काऊन दिला!”

विलायतेंत असतां मीं कधींच फसलों नाहीं असें मला ह्मणतां येणारें नाहीं. मी फसलों असेन, परंतु तें आठवणींत ठेवण्याजोगें नाहीं. उलट-पक्षां अनुभवानें माझी जी समजूत झाली ती अशी आहे, कीं, विश्वासास जे लोक पात्र असतात त्यांनां दुसऱ्यावर विश्वास कसा टाकावा हें चांगलें कळतें. मी एक अपरिचित अनोळखी परका मनुष्य होतो आणि खुशाल निर्भयपणें पैसे देण्याचें मला सहज टाळतां आलें असतें. पण लंडन-मधल्या कोणच्याहि दुकानदारानें माझ्यावर गैरविश्वास टाकला नाहीं.

विलायतेंतील माझ्या समग्र मुक्कामांत अथवासून इतिपर्यंत माझ्या कालक्रमणेंत कांहीं मौजेचे हास्यकारक प्रकार घडून आले त्यांपैकीं एक प्रामुख्यानें माझ्या स्मृतींत आहे:—कोणा एका स्वर्गवासी वज्या अँग्लो-इंडियन् कामगाराच्या वायकोवरोवर माझी एकदां सहज ओळख झाली. ती मला ‘रवी’ या आवडत्या नांवानें हाक मारी. तिच्या एका हिंदी कविमित्रानें इंग्रजीमध्ये तिच्या मृतपतीच्या स्मरणार्थ एक करुणरसपर कविता लिहिली होती. तींतील गुणदोष अगर मोहक भाषापद्धति यांचें विस्तृत विवेचन करण्याचें हें स्थळ नव्हे.

माझ्या दुर्दैवानें तें शोकगीत ‘विहाग’ रागांत ह्मणावयाचें असें कवीनें लिहून ठेविलें होतें, ह्मणून एके दिवशीं विहाग रागांत तें आपल्याला गाऊन दाखविण्यावद्दल त्या बाईनीं माझी पुष्कळ विनवणी केली. मी भोळसर, सालस असल्यानें तिचें ह्मणणें मान्य केलें. त्या कवितेवर विहाग राग कसा तरी लादला होता. हा हास्यास्पद आणि आचरट

प्रकार ओळखणाला तेथे दुसरें कोणी नव्हतें हें माझे दुदैवच ह्मणावयाचें ! आपल्या नवऱ्याच्या मृत्यूचें हिंदी मनुष्यानें रचलेलें शोकगीत हिंदी रागदारींत हाटलेलें ऐकून त्या वाईचें मन शोकानें भडन गेलें. त्या वाईच्या इच्छेनुरूप तें गीत तिला ऐकावयास मिळालें तेव्हां मला वाटलें, कीं, ही गोष्ट आतां एवढ्यावरच आटपेल. पण छे ! एवढ्यानें थोडीच तिची पूर्तता होणार होती ?

पुष्कळ वेळां निरनिराळ्या समाजांत त्या वाईची भेट होत असे, आणि जेवणें झाल्यानंतर दिवाणखान्यांत स्त्रियांच्या समुदायांत मी गेलों ह्मणजे तो विहाग राग गाऊन दाखविण्यास ती वाई मला सांगे. तेथे जमलेल्या स्त्रियांना आपल्याला हिंदी संगीताचा उत्कृष्ट मासला ऐकावयास मिळणार असें वाटून प्रत्येक जण त्या वाईच्या आग्रहांत भर टाकी. लगेच त्या शोकगीताच्या छापलेल्या प्रतीचें पुडकें त्या वाईच्या खिशांतून बाहेर पडे. शेवटीं खालीं मान घालून कंपित स्वरानें मी गायनास प्रारंभ करीं. माझ्या मनाची पक्की खात्री असे, कीं, त्या ठिकाणीं माझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचेंहि त्या गाण्यानें हृदयविदारण होणारें नव्हतें. सरते-शेवटीं सगळी मंडळी गालांतल्यागालांत हसत असतां “वाहवा! शाबास! वहादर !” अशा शब्दांचा एकच ध्वनि होत असे ! त्या वेळीं कडाक्याची थंडी असतांहि माझ्या सर्वांगाला घाम सुटे. त्या बड्या अँग्लो इंडिअन अधिकाऱ्याचें मृत्युगीत माझ्यावर एवढा भयंकर आघात करील याचें भविष्य माझ्या जन्मकाळीं अगर त्याच्या मृत्युसमयीं कोणाला वर्तवितां आलें असतें ?

मध्यंतरीं कांहीं दिवस मी डॉ. स्कॉटच्या येथें राहून युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये अभ्यास करीत असतां या वाईचा व माझा संबंध येईनासा झाला. लंडनमधून कांहीं अंतरावर एका उपनगरांत ती वाई राहात असे. आपल्याकडे येण्यावद्दल वरचेवर तिच्याकडून मला पत्रेहि येत; परंतु त्या मृत्युगीताच्या भीतीनें या आमंत्रणाचा मला स्वीकार करतां येत नसे. सरते शेवटीं तिच्याकडून तारेनें मोठ्या आग्रहाचें मला बोलावणें आलें. मी कॉलेजला जात असतां रस्त्यांतच ही तार मला मिळाली. विलायतंतला माझा मुक्कामहि लवकरच संपणार होता. आपण विलाय-

तेंतून निघण्यापूर्वी एकचार त्या वाईला भेटलेंच पाहिजे असें वाटून तिची अग्रहानी विनंति मी मान्य करण्याचें ठरविलें.

मी कॉलेजांत गेलों. तेथलें काम आटोपल्यावर घरीं परत न येतां त्या वाईच्याकडे जाण्याकरितां परस्परच मीं स्टेशनचा मार्ग सुधारला, तो मोठा भद्रंकर दिवस होता.- कडाक्याची थंडी पडली होती; वर्ष पडत होतें; वातावरण धुक्यानें भरून गेलें होतें. ज्या स्टेशनला मला जावयाचें होतें तें त्या वाजूचें कडेचेंच स्टेशन होतें. यामुळें मला कांहींच काळजी न वाटून गाडीच्या पोंचण्याच्या वेळेची चौकशी करण्याचेंहि मला प्रयोजन वाटलें नाहीं.

वाटेतील स्टेशनांचे प्लॅटफॉर्म सगळे उजव्या वाजूकडे येत होते. यामुळें उजव्या वाजूकडील एका कोपऱ्यांतील जागेवर वसून मी एक पुस्तक वाचण्यांत अगदीं गहन गेलों होतो. वाहेर इतका अंधार पडला होता, कीं, वाहेरचें कांहींहि दिसण्याजोगें नव्हतें. एकामागून एक उतारु आपापल्या जागीं उतरून गेले. शेवटच्या स्टेशनच्या अलिकडल्या स्टेशनला आम्ही पोचलों, व कांहीं वेळानें तेथून आमची गाडी सुटली. पुनः थोड्या वेळानें गाडी थांबली; परंतु जवळपास कोणीच दिसेना. उतारु नाहींत; दिवे नाहींत; प्लॅटफॉर्म नाहीं. कधीं कधीं भलत्याच वेळीं आणि भलत्याच ठिकाणीं गाड्यांनीं कां थांबावें हें शोधून काढण्याचें कोणचेंच साधन उताऱुजवळ नसतें. यामुळें प्रयत्न करून तरी काय उपयोग, असा विचार करून मी आपलें वाचन पुढें चालू केलें. नंतर कांहीं वेळानें पाहतों तों गाडी आपली मागें जात आहे! रेल्वेच्या तऱ्हेवाईकपणावद्दल कोणीच जबाबदार नसतो, असें मला वाटून पुनः मी आपल्या वाचनाकडे वळलों, परंतु पुनः आम्ही मागच्या स्टेशनला जे-हां सरळ परत आलों तेव्हां मात्र मला औदासीन्य सोडावेंच लागलें. '.....' स्टेशनला आमची गाडी के-हां पोचेल' असा मी स्टेशनमध्ये तपास केला तेव्हां " त्याच स्टेशनहून ही गाडी आली आहे " असा मला जबाब मिळला. गोंधळून जाऊन मी पुनः विचारलें " तर मग आतां आम्ही कोणीकडे चाललों आहोंत ? " " लंडनकडे गाडी जात आहे " असें मला उत्तर मिळालें. '.....स्टेशनला जाण्यास आणखी गाडी आहे का ?'

असा मी यावर प्रश्न विचारिला. त्यावर मला उत्तर मिळाले, कीं, 'आतां रात्रीं तिकडे जाणारी गाडीच नाही.' मी फिहन प्रश्न विचारिला त्याच्या उत्तरावरून पांच मैलांच्या टापूंत वसंतिगृह नाही वगैरे माहिती मला मिळाली. सकाळीं दहा वाजतां फराळ करून मी घरून निघालों होतो, व त्यानंतर अद्यापशावेतो तोंडांत पाणीहि घातलें नव्हतें. भोगपरित्यागा-शिवाय दुसरा मार्गच जेव्हां मोकळा नसतो तेव्हां मनाची संन्यस्तवृत्ति होण्यास फारशी अडचण पडत नाही ! ओव्हरकोटाच्या गुंज्या घालून हॅटफॉर्मवरील एका कंदिलाखालीं मी बसलों आणि वाचन चालू केले. माझ्याजवळचें पुस्तक नुकतेंच प्रसिद्ध झालेलें 'स्पेन्सरचे नीतिसिद्धांत' हें होतें. असल्या विषयावर मनाची एकाग्रता करण्यास आपणांस असली दुसरी संधि मिळणार नाही असा विचार करून मी माझ्या मनाचें समाधान करून घेतलें !

थोड्याच वेळानें एक हमाल मजकडे आला व थोड्याशा वेळानें एक जादा गाडी जावयाची आहे व येथें ती अर्ध्या तासानें येईल असें लानें मला सांगितलें. ही बातमी ऐकून मला इतका हर्षातिशय झाला, कीं, तें नीतिसिद्धांताचें पुस्तक माझ्याच्यानें पुढें वाचवेना. जेथें सात वाजतां पोंचावयाचा तेथें अखेर मी नऊ वाजतां जाऊन पोचलों. त्या वाईनें मला विचारलें "रवी, हें कोय ? तुला इतका कां उशीर झाला ? तूं इतका वेळ कशांत गुंतला होतास ?" माझ्या साहसावद्दल मला विशेषसा अभिमान वाटत नव्हता तरी, मोकळ्या मनानें मीं ती सर्व हकीगत तिला सांगून टाकिली ! मी पांचग्यापूर्वीच त्याचें जेवणखाण आटोगलें होतें हें दुर्दैव माझ्या चुकीनेंच मजवर ओटवलें असं नसल्यामुळें त्या अपराधाला योग्य अशी शिक्षा मिळेलसें मला वाटलें नाही ! याचें दुसरेंहि एक कारण होतें; तें हें कीं, शिक्षा करावी कीं न करावी हें ठरविणारी स्त्री होती ! पण तसें मला वाटून उपयोग काय ?

थोड्याच वेळानें त्या बड्या अँग्लोइंडियन वाई मला ह्मणतात "रवी, चहा घे" !

मी चहा कधींच घेत नसें; परंतु या वेळीं भुकेनें माझा जीव व्याकुळ झाल्यामुळें चहानें काहीं तरी दुपारी वाटेल अशा समजुतीनें वाळलेलीं

दोन विस्किटें व उकळविलेल्या कडक चहाचा पेला मीं कसा तरी घशा-
खालीं उतरविला ! कांहीं वेळानें मला दिवाणखान्यांत नेलें. तेथें उतार
वयाच्या बऱ्याच स्त्रिया जमलेल्या होत्या. त्यांच्यामध्ये एक अमेरिकन
तरुण मुलगी होती. आमचें आतिथ्य करणाऱ्या यजमानिणीच्या पुत-
ण्याशीं तिचें लग्न ठरलें असून लग्नापूर्वीच्या प्रेमाच्या सोहाळ्यांत तीं
मग्न झाल्यासारखी दिसत होती. यजमानीणवाई ह्मणाल्या 'चला आपण
थोडें नाचूया.' हा व्यायाम घेण्याच्या मनःस्थितींत मी नव्हतो; शिवाय
माझ्या शरीराची स्थितीहि नर्तनानुकूल नव्हती. पण ह्मणतात ना, कीं, जे
लोक अत्यंत गरीब स्वभावाचे असतात त्यांच्याच हातून या जगांतील
अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी पारू पडत असतात ! चहा आणि वाळलेलीं
विस्किटें एवढ्यावरच उपासमारीपासून माझे रक्षण करण्याचा भार सोंप-
वून वधूवरांच्या मनोरंजनार्थ होणाऱ्या त्या नाचांत माझ्याहून पुष्कळच
अधिक वयस्क स्त्रियांच्यावरोबर मला नाचावें लागलें !

माझ्या संकटपरंपरेचा शेवट येथेंहि झाला नाहीं ! सगळ्यावर कळस
ह्मणूनच कीं काय आमच्या यजमानिणीनें मला विचारिलें " रात्रीं
तूं राहाणार कोठें ? " रात्रीं आपण कोठें राहाणार, हा प्रश्न माझ्या
डोक्यांत आलेला नसल्यानें त्यावद्दलचा विचार मीं केलेला नव्हता.
अकस्मात् वरील प्रश्न मला विचारिल्यानें तोंडांतून एकहि शब्द बाहेर
न पडतां मी जेव्हां यजमानिणीकडे पाहूं लागलों, तेव्हां तिनें या प्रश्नाचा
खुलासा केला. ती ह्मणाली " येथें जवळच एक 'पथिकश्रम' आहे तो
वारा वाजतां बंद होईल; याकरितां विलंब न लावतां तूं तिकडे लगेच
गेलास तरच तेथें तुझी राहाण्याची सोय होईल. "

मला निघणें भागच होतें. वारा वाजतां 'आश्रम' बंद झाला तर
मग निजावयाचें कोठें ? ह्मणून मी लगेच जाण्यास निघालों. आतिथ्याचा
अगदींच कांहीं अभाव झालेला नव्हता ! कारण मला एकट्याला आश्रम
सांपडणार नाहीं याची कीं व येऊन आमच्या आतिथ्यदेवतेनें एक कंदील
देऊन मला मार्ग दाखविण्याकरितां एक नोकर बरोबर दिला ! पहिल्या-
श्रम मला असें वाटलें, कीं, आपल्याला 'आश्रमांत' पाठविलें ही एक
सोठी झांकली मेहेरवानीच झाली ह्मणावयाची ! तेथें पोचतांच मीं जेव-

णाची चौकशी केली. मांस, मासे, गव्हांचे जिन्नस, कोणचेंहि पेय, काय असेल तें वाढण्याबद्दल मीं फर्माविलें. व्यवस्थापकांनीं सांगितलें, कीं, कोणचेंहि पेय तयार आहे, पण खाण्याचा कोणचाहि जिन्नस मिळूं शकणार नाही ! निजावयाला एक जागा दाखविली, पण तेथची दगडाची जमीन बर्फासारखी थंडगार झालेली ! एक जुना पलंग व मोडकेतोडके एक तोंड धुण्याचें तस्त एवढाच तेथला सरंजाम होता !

त्या बाईंनीं सकाळीं फराळाकरितां मला बोलावणें पाठविलें. फराळाचा थाट तर कांहीं पुसूंच नका ! सगळे जिन्नस थंडगार ! आदल्या रात्रीच्या जेवणापैकीं शिल्लक उरलेले ! या पदार्थापैकीं थोडेसेच—मग ते कोमट असोत अगार गारगोट्या झालेल्या असोत—जर आदल्या रात्रीं मला वाढले असते तर त्यांत कोणाचेंच नुकसान झालें नसतें आणि पाण्यांतून बाहेर आलेल्या माशाच्या तडफडाटाप्रमाणें माझा नाच तरी झाला नसता !

फराळ आटोपल्यावर घरमालकिणीनें मला सांगितलें, कीं, ज्या बाईच्या-करितां तें गाणें गाऊन दाखविण्याकरितां मला बोलाविलें होतें त्या बाई आजारी असून अंथरुणावर पडून आहेत. यामुळें त्यांच्या खोलीच्या दारांत बसून तें गाणें मीं गाऊन दाखवावें. जिण्याच्या तळाशीं मला उभें राहाण्यास सांगितलें. “त्या खोलींत त्या बाई निजलेल्या आहेत,” असें एका लाविलेल्या दाराकडे बोट दाखवून त्या बाई ह्मणाल्या. पलीकडच्या बाजूला असलेल्या गूढ अज्ञेयाकडे तोंड करून मीं तो विहाग-राग गाऊन दाखविला. माझ्या गायनाचा आजान्यावर काय परिणाम झाला याची अद्याप मला खबर लागलेली नाही !

मी लंडनहून परत आल्यानंतर माझ्या कमकुवत सौजन्याचें प्रायश्चित्त मला आजारी पडून भोगावें लागलें ! डॉक्टर स्कॉटच्या मुलींनां मी सर्व हकीगत सांगितल्यावर त्यांनीं मला बजावून सांगितलें, कीं, इंग्रजी पाहुणचाराचा हा मासला आहे असें पूर्ण विचारांतीं तुझांस खास वाटणार नाही ! हिंदुस्तानांतल्या अन्नाचा हा परिणाम आहे असें त्यां निषेधपूर्वक ह्मणाल्या !

प्रकरण सव्विसावें.

लोकन् पालित.

युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये इंग्रजी वाङ्मयावरील व्याख्यानांना मी जात असें; त्या वेळीं लोकन् पालित हा माझा वर्गमित्र होता. तो सुमारे चार वर्षांनीं माझ्यापेक्षां लहान होता. या जीवनस्मृति मी लिहित आहे, त्या वयांत चार वर्षांचें अंतर कांहीं फार नव्हे. परंतु १७ आणि १३ या वयांमधील अंतर ओलांडून जाणें हें त्या वयांतील मैत्रीला फार कठीण असतें ! प्रौढ वयांतील गंभीर वृत्तीचा अभाव असल्यामुळे आपल्या वडीलपणाचा मोठेपणा राखून ठेवण्याविषयीं त्या वयांतील मुलें आतुर झालेलीं असतात ! परंतु लोकनपेक्षां मी वयानें मोठा असूनहि वडीलपणानें लोकन आणि मी यांमध्ये कांहींच दुजा भाव उपस्थित केल्या नाही ! कारण कोणच्याहि वावतींत तो मजपेक्षां कनिष्ठ होता असें मला वाटत नसे !

कॉलेजच्या पुस्तकालयांत अभ्यासाकरितां विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी एकत्र बसत असत. आपापल्यांत बोलण्याची आमची ही जागा होती. आपापसांतील आमचें भाषण बेताबातानें, विशेषशी गडवड न करतहें चाललें असतें तर मग कोणालाच कुरकुर करावयाला जागा उरली नसती. परंतु माझा मित्र उत्साहभरानें इतका भरून गेलेला असे, कीं, थोडेसें चालन मिळण्यावरोबर हास्याप्रमाणेंच तो उत्साहभर बाहेर पडत असे ! सगळ्याच देशांत अभ्यासाकडे मुलींचें लक्ष्य कांहीं निराळ्या प्रकारचें असतें. अभ्यास करण्यासंबंधीं त्या जरा हेकेखोर असतात ! वेखातरपणें आमचा हास्यविनोद चाले तेव्हां नापसंतीचा वर्षाव करणारे डोळे तिरस्कारानें आमच्याकडे लागत. तो प्रसंग डोळ्यांपुढें आला ह्मणजे आतां मला पश्चात्ताप होतो. परंतु त्या वेळीं कोणाच्या अभ्यासांत व्यत्यय आल्यामुळे झालेल्या त्रासावद्दल मला विलकुल सहानुभूति वाटत नसे. माझ्या शाळेंतील अभ्यासांत व्यत्यय आल्यावद्दल माझ्या संबंध आयुष्यांत परमेश्वरकृपेनें मला कधीं कपाळशूळ उठला नाही, कीं, कधीं माझ्याद्व मनाला हुरहूर लागली नाही !

आमच्या हास्यरस सतत चालूच राही. त्यांतच कधीं कधीं आह्मी वाङ्मयविषयक वादविवाद काढीत असूं; आणि माझ्यापेक्षां लोकनर्चा वंगाली वाङ्मयाचा व्यासंग कमी होता तरी तो आपल्या तीक्ष्णबुद्धि-सामर्थ्यानें हा कमीपणा भरून काढीत असे. आमच्या वादविषयक विषयांत वंगाली शुद्धलेखनपद्धति हा एक विषय असे.

हा वाद निघण्याचें कारण असें झालें:—

डाक्टर स्कॉटच्या एका मुलीनें आपल्याला वंगाली शिकविण्यास मला सांगितलें. मी तिला अक्षरओळख करून देत असतां वंगाली लेखन पद्धतीला सद्सद्विवेक बुद्धि असून पावलापावलाला ठरलेले नियम ओडण्यांत तिला फुशारकी वाटत नाहीं, अशा प्रकारचा माझा अभिमान मी एकदां वोलून दाखविला. परीक्षेकरितां इंग्रजी वर्णरचना आह्मांला योकून पाठ करावी लागते ही दुःखकारक सक्ति जर नसती तर इंग्रजी वर्णरचनेच्या स्वच्छंदीपणाची मजल कोणच्या हास्योत्पादक थराला पोंचली असती ही गोष्ट मी तिला अगदीं विशद करून सांगितली; परंतु माझ्या गर्वाची इमारत टांसळली. इंग्रजी वर्णरचनेइतकीच वंगाली वर्णरचना अंधनमुक्त होण्याला अधीर असते ही गोष्ट त्यामुळें बाहेर फुटली. वंगाली वर्णरचनाहि नियमांचें उल्लंघन करते, परंतु संवयीमुळें ह्या गोष्टीकडे माझा काणाडोळा झालेला होता !

यानंतर वंगाली वर्णरचनेच्या वेकायदेशीरपणांतील नियमवद्धता हुडकून काढण्याच्या प्रयत्नास मी लागलों. या वावतींत लोकनची जी मला कल्पनातीत बहुमोल मदत झाली तिचें मला फार आश्चर्य वाटलें.

विलायतेंत असतां युनिव्हर्सिटिकॉलेजच्या पुस्तकालयांत हास्यविनोदाच्या खळखळाटांत ज्या कार्याचा उगम झाला, त्याचा पुढें लोकन हिंदुस्तानच्या मुलकी खात्यांत शिहन हिंदुस्तानांत परत आल्यावर वेस्तीर्ण प्रवाह वाहूं लागला. लोकनचा उत्साहभरानें ओथंबलेला वाङ्मय-विषयक आनंद वाङ्मयांतील माझ्या साहसाच्या शिडांनां चलन देणारा वायुच होता! आणि ताहण्याच्या ऐन भरांत मी गद्यपद्याची गाडी भरवेगानें सोडली असतां लोकांच्या अवास्तव स्तुतीनें माझा उत्साह कायम राखला. एक पळभरहि तो ओसहं दिला नाहीं! लोकन असेल तेथें जाऊन

त्याच्या बंगल्यांत राहून गद्य आणि पद्य यांच्या कित्येक कल्पनातीत भेराच्या मी मारल्या असतील! कित्येक प्रसंगीं शुक्राची चांदणी मावळे-पर्यंत वाङ्मयविषयक व संगीत शास्त्राचा ऊहापोह करणारीं आमचीं सम्मेलनें भरत असत.

सरस्वतीच्या पाउलाशीं असलेल्या अनेक कमलपुष्पांपैकीं मैत्रीचें पुष्प हेंच तिचें अत्यंत आवडतें असलें पाहिजे. कमलपुष्पांनीं भरून गेलेल्या शिच्या तीरावरील सुवर्णपराग मला कांहीं पुष्कळसे आढळले नाहींत; परंतु प्रेमळ मैत्रीच्या मधुर सुवासाच्या विपुलतेबद्दल कुरकुर करण्यास मात्र मला विलंकुल जगा उरलेली नाहीं!

प्रकरण सत्ताविसावें.

भग्नहृदय.

विलायतेंत असतांनाच मीं एका दुसऱ्या काव्याला प्रारंभ केला होता. हिंदुस्तानांत परत येत असतां प्रवासांत तें रचण्याचें काम चालू असून मी हिंदुस्तानांत पोचल्यावर तें पुरें झालें. प्रसिद्ध करतांना 'भग्नहृदय' असें त्याचें मीं नामाभिधान केलें. तें लिहिलें तेव्हां तें फार चांगलें साधलें आहे, असें मला वाटलें. आपली कृति सरस उतरली आहे असें लेखकाला वाटणें यांत आश्चर्य करण्याजोगें कांहींच नाहीं. त्याविषयीं माझे मत चांगलें झालें इतकेंच नव्हे, पण त्या वेळच्या वाचकांकडूनहि त्याची वाहवा झाली. तें प्रसिद्ध झाल्यानंतर 'आपल्याला तें काव्य फारफार आवडलें, त्याची प्रशंसा करावी तेवढी थोडीच आहे, आणि लेखक पुढें-मागे नाणावलेला लेखक होईल अशी आपल्याला खात्री वाटते,' अशा अर्थाचा आपल्या राजेसाहेबांचा निरोप सांगण्याकरितां टिपराच्या माजी राजेसाहेबांच्या दिवाणांनीं मला मुद्दाम भेट दिली, ही गोष्ट माझ्या स्मृतींत जशीच्या तशी आहे.

माझ्या वयाच्या अठराव्या वर्षीं लिहिलेल्या या काव्यासंबंधीं माझ्या वयाच्या तिसाव्या वर्षीं एका पत्रांत मीं जें कांहीं लिहिलें होतें तें पृथें नमूद करावेंसें मला वाटतें.

“ ‘ भग्नहृदय ’ हें काव्य लिहावयास मीं प्रारंभ केला, तेव्हां मीं अठरा वर्षांचा असून तो काळ ह्यणजे धड बालपणांतहि सोडत नाहीं, तारुण्यांतहि त्याची गणना करतां येणार नाहीं. बालपण व तारुण्य यांच्या सीमेवरचें हें वय, सत्याच्या प्रत्यक्ष किरणांनीं प्रकाशित झालेलें नसतें. सत्याचें अस्तित्व प्रत्यक्ष नसून क्वचित् कोठें तरी त्याचें प्रतिबिंब दिसून येऊन बाकी सर्वत्र निव्वळ अंधुक छाया. संधिप्रकाशाच्या सावलीप्रमाणें या वयांतील कल्पना दूरवर गेलेल्या आणि अस्पष्ट असून त्या खऱ्या-खऱ्या जगाला काल्पनिक जगाप्रमाणें भासवितात.

“ विशेष चमत्काराची गोष्ट ही, कीं, मीच फक्त अठरा वर्षांचा होतों असें नव्हे, तर माझ्या सभोवतालची प्रत्येक व्यक्ति माझ्याप्रमाणेंच अठरा वर्षांची आहे असें मला वाटे. आम्ही सर्वच लोक एकाच आधारशून्य, सत्वरहित काल्पनिक जगांत इतस्ततः भटकत होतो. त्या ठिकाणीं अत्यानंद आणि अतिदुःख हीं दोन्ही स्वप्नभूमीमधील आनंद आणि दुःख यांच्याहून भिन्न दिसत नसत ! त्यांच्याशीं तुलना करण्यास प्रत्यक्ष कांहींच नसल्यामुळे मोठ्या गोष्टीचें काम थुल्लक गोष्टींवर भागत असे. ”

माझ्या वयाच्या पंधरासोळा वर्षांपासून तो वावीसतेवीसपर्यंतच सर्व काळ निव्वळ अव्यवस्थितपणांत गेला !

पृथ्वीच्या बाल्यावस्थेंत जल आणि भूमि हीं परस्परांपासून पूर्णपणें भिन्न झालेलीं नव्हतीं तेव्हां दलदलीच्या बालुकामय अरण्यांतील खोड-रहित वृक्षांमधून वोजड आकाराचे जलचर आणि स्थलचर दोन्ही प्रकारचे अगडवंव प्राणी इतस्ततः संचार करीत फिरत असत. त्याचप्रमाणें प्रमाणशून्य, व विलक्षण आकारचे असे अप्रगल्भ, आत्म्याच्या अस्पष्ट बाल्यावस्थेंतील मनोविकार त्या उभयगतिक प्राण्यांप्रमाणें आत्म्याच्या मार्गरहित, संसाररहित अटवीच्या दूरवर पसरलेल्या छायांमधून भटकत राहतात. या मनोविकारांनां स्वतःची ओळख झालेली नसून, आपण कां भटकतो आहोंत याचाहि त्यांनां पत्ता लागलेला नसतो ! अज्ञातपणें, मूढपणें ते भटकत असतात. स्वतःच्या कार्याची ओळख झाली नसल्यामुळे, स्वतःच्याशिवाय इतर कोणच्याहि गोष्टीचें अनुकरण करण्याची त्यांनां सहजिक प्रवृत्ति होते. अर्थशून्य, ध्येयरहित कार्यचपलतेच्या युग

वयांत स्वतःच्या ध्येयाशीं अपरिचित असलेल्या व ह्यणून तें ध्येय साधण्यास असमर्थ असलेल्या माझ्या अविकसित शक्ति वाहेर पडण्याकरितां एकमेकांनां रेंटीत होत्या; प्रत्येक शक्तीनें अतिशयोक्तीच्या बळावर आपलें प्रभुत्व प्रस्थापित करण्याचा जोराचा प्रयत्न केला !

दुधाचे दांत वाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत असतां मुलांनां ताप येतो. दांत वाहेर येऊन अन्नपचनाच्या कार्यां ल्यांचा उपयोग होऊं लागेपर्यंत या क्षुब्धतेचें समर्थन करतां येत नाहीं. अशाच प्रकारें अप्रगल्भ वयांतील मनोविकार, बाह्य जगाशीं आपला वास्तविक काय संबंध आहे याची जाणीव होईपर्यंत, एखाद्या व्याधीप्रमाणें यनाला पीडा देत असतात ! त्या वयांत स्वानुभवानें मी ज्या गोष्टी शिकलों त्या सर्व कोणत्याहि नैतिक शिक्षणाच्या पुस्तकांत सांपडतील, पण यामुळें त्यांची किंमत मात्र कमी मानतां येणार नाहीं. आमच्या वासनांनां आंतल्याआंत कांडून ठेवून, बाह्य जगांत त्यांनां मोकळ्या मनानें वावरून देणाऱ्या ज्या गोष्टी असतात त्या आमच्या आयुष्यांत विष कालवितात. स्वार्थबुद्धि ही त्यांतलीच एक होय. ती आमच्या इच्छांनां मोकळेपणानें संचार करूं देत नाहीं. त्यांच्या वास्तविक ध्येयाकडे त्यांनां जाऊं देत नाहीं, आणि ह्यणूनच स्वार्थाचा विव्हा उतून त्यांतून असत्य, अप्रामाणिकपणा आणि सर्व प्रकारचे अत्याचार चिघळूं लागतात ! परंतु याच्या उलट, आमच्या वासनांनां जेव्हां सत्कार्य करण्याचें अमर्याद स्वातंत्र्य मिळतें, तेव्हां त्या आपल्याला जडलेली विकृति झाडून टाकतात, आणि त्यांची मूळची स्थिति त्यांनां प्राप्त होत. हेंच त्यांचें खरें जीवनध्येय, हीच त्यांच्या अस्तित्वाची खरी-खुरी आनंददायक स्थिति होय !

माझ्या अपरिपक्व मनाच्या वर वर्णिलेल्या स्थितीचें त्या काळांतील उदाहरणांनीं आणि नीतितत्त्वांनीं पोषण केलें होतें. अजूनहि त्यांच्या परिणामाचा अवशेष शिल्लक उरलेला नाही, असें माझ्यानें खात्रीलायक ह्यणवत नाहीं. ज्या काळाबद्दल मी लिहित आहे त्या काळाकडे नजर फेंकली असतां, इंग्रजी वाङ्मयानें आमच्या प्रतिभेचें पोषण करण्याऐवजी तिला उद्दीपित केलें, या गोष्टीची सत्यता पटत आहे. त्या वेळीं शेक्सपीअर, मिल्टन, आणि वायरन हीं आमचीं वाङ्मयांतील अधिष्ठात्री

दैवते होतीं. आमचीं मनें हालवून सोडणारा असा त्यांच्यांतील गुण झटला ह्मणजे मनोविकारांचा जोर हा होय. इंग्रज लोकांच्या सामाजिक व्यवहारांत मनोविकारांच्या उसळ्यांना खेचून धरलेलें असतें; मनोविकार कितीहि प्रबल होवोत त्यांचें बाह्य आविष्करण न होऊं देण्याची खबरदारी घेतली जाते. ह्मणूनच कदाचित् त्यांचा इंग्रजी वाङ्मयावर इतका पगडा बसलेला आहे, कीं, अतिशय जाज्वल्य मनोवृत्ति अनिवार होऊन त्या भडकून त्यांतून भयंकर ज्वाला निघूं लागणें हा त्या वाङ्मयाचा मुख्य गुणच होऊन बसलेला आहे. मनोवृत्तींचा हा निरंकुश क्षोभ हा इंग्रजीवाङ्मयाचा आत्माच आहे अशी निदान आमची समजूत होऊन अशा दृष्टीनें इंग्रजी वाङ्मयाकडे पहाण्याला आम्ही शिकलों होतो.

इंग्रजी वाङ्मयाचीं दूरें आह्मांस खुलीं करून देणारे अक्षय चौधरी यांच्या इंग्रजी काव्याच्या उत्साहपूर्ण, रसभरित वर्णनांत भयंकर जादू होती. बेहोष करून सोडण्याचें त्यांत सामर्थ्य होतें. *रोमिओ आणि ज्युलियेट यांचा प्रेमावेश, लीअर राजाचा दुर्वळ शोकभर, सर्व जगाला गिळून टाकणारा अथेल्लोचा असूयामि इत्यादि गोष्टी आह्मांला इंग्रजी वाङ्मयाचें मनसुराद कौतुक करावयास लावीत; आमचा सामाजिक आयुष्यक्रम आणि त्याचें संकुचित कार्यक्षेत्र, यांना नीरस सातत्याची अशी तटबंदी झालेली असते, कीं, तटबंदीच्या आंत जाज्वल्य मनोविकारांचा प्रवेश होणें शक्यच नसतें. जिकडेतिकडे शांततेचें कल्पनातीत साम्राज्य पसरलेलें होतें, याच कारणानें इंग्रजी वाङ्मयांतील विकारवश भावनांची जाज्वल्यता आह्मांला कधीं प्राप्त होईल अशी साहाजिकपणें आमच्या हृदयाला तळमळ लागलेली असे. इंग्रजी वाङ्मयानें आमच्यावर पसरलेली ही मोहिनी, वाङ्मयकलेच्या सौंदर्याचें आम्ही मनसोक्त सेवन करित होतो ह्मणून नसून, गंजत पडलेल्या आमच्या मनाला कांहीं तरी विषय पाहिजे ह्मणून होती. मनुष्याला दडपून दावून टाकण्याच्या प्रकाराविरुद्ध जोराचा

*शेक्सपीअरच्या वन्याच नाटकांचें मराठींत भाषांतर अगर रूपांतर झालेले आहे. 'रोमिओ ज्युलियेट'चें भाषांतर श्रीयुत छापखानेकृत 'मोहनतारा' हें होय. किंगलिअरचें भाषांतर 'कन्यापरीक्षण' असें श्रीयुत गोरेकृत आहे. 'अथेल्लोचें' झुंझारराव हें रूपांतर सर्व श्रुतच आहे. तें प.वा. देवल वान्नीं केलेलें आहे.

प्रत्याघात करणारी विद्या व कला यांच्या पुनरुज्जीवनाची चळवळ युरोपांत सुरु झाली त्या कालाच्या युद्धनृत्याचें शेक्सपीअरच्या वेळचें इंग्रजी वाङ्मय हें द्योतक आहे. आपल्या जीविताच्या अगदीं आंतल्या पुण्य स्थानाचा लाभ होण्याच्या मार्गातील प्रतिबंधनाची फळी मोडून टाकण्याच्या फिकीरींत आपल्या प्रखर वासनेची अंतिम प्रतिमा शोधून काढण्याच्या विचारांत त्या कालीं मनुष्यप्राणी चूर होऊन गेलेला दिसे. चांगलें काय, वाईट काय, सौन्दर्य कोणतें कुरुप्ता कोणती यांची शहाजिशा करणें हा त्याचा प्रधान हेतु नसे. त्या कालाच्या इंग्रजी वाङ्मयांत अशा प्रकारच्या उपरोधिक, बेलगामी उद्गारांची रेलचेल झालेली आहे याचें तरी कारण हेंच !

युरोपांतल्या अशा तऱ्हेच्या विकारवश धुमाकुळीनें, वेगडी शिस्तींत रूढ होऊन गेलेल्या आमच्या सामाजिक व्यवहारांत आपला प्रवेश करून घेऊन आह्माला जागृत करून नवजीवन दिलें. त्यामुळें चालीरीतींच्या निर्वंधाखालीं दडपून गेलेल्या आणि आपलें स्वरूप व्यक्त करण्याची संधि मिळण्याकरितां झुरणीस लागलेल्या आमच्या अंतःकरणावर स्वैर जीवितक्रमाचा भपकेदार प्रकाश येऊन पडला, व त्या योगें आमचे नेत्र दिपून गेले !

इंग्रजी वाङ्मयाच्या इतिहासांत अशाच प्रकारचा आणखी एक दिवस उगवला होता. त्या वेळीं पोप कवीची गंभीर, व्यवस्थित अशी रचनापद्धति मार्गें पडून तिच्या जागीं फ्रेंच राज्यक्रांतिकारकांच्या नृत्याप्रमाणें धडधडीत, जोमाची अशी रचना सुरु झाली. अशा रचनेचा आद्यप्रवर्तक वायर्न हा होता. त्याच्या काव्यांतील उत्तान विकारांच्या धडपडीनें बुरखा पांघरून घसलेल्या आमच्या मनोरूपी वधूचेंहि अंतःकरण खळवळलें !

अशा रीतीनें हात धुवून इंग्रजी वाङ्मयाच्या पाठीस लागल्यामुळें जी खळवळ उडाली त्या खळवळीनें आमच्या वेळच्या तहणांच्या अंतःकरणावर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित केलें आणि माझ्यावर तर या खळवळींचा चोहोकडूनच मारा चालू होता. मूढस्थितींतून जागृदवस्थेंत मनुष्य प्रथम येतो तेव्हां उत्साहाला भरती येणें हेंच साहजिक होय. उत्साह खुरदून जाणें हें साहजिक नव्हे.

असें होतें तरी यूरोपाहून आमची स्थिति अगदींच भिन्न होती. तेथें असा प्रकार होता, कीं, दास्यत्वाच्या जाणीवेचा क्षोभ व त्यांतून मुक्त होण्याचा अधीरपणा या गोष्टी यूरोपच्या इतिहासांतून यूरोपच्या वाङ्मयावर प्रतिबिंबित झाल्या होत्या. वाङ्मयाला जी ही वाचा फुटली होती तिचें मनोभावनांशीं साहचर्य होतें. तुफान खरोखरीच झालें होतें म्हणूनच तुफानाचा गडगडाट ऐकूं येत होता. त्या तुफानाच्या वारीकशा झुळुकीनें आमचें लहानसें जग क्षुब्ध करून सोडिलें. त्या झुळुकेमधून तोच नाद येत होता; पण त्याचा आवाज मात्र गुणगुणण्याइतका वारीक होता. यामुळें त्यानें आमच्या मनाचें समाधान झालें नाहीं. याचा परिणाम असा झाला, कीं, झंझावाताच्या झोताचें अनुकरण करण्याच्या आमच्या प्रयत्नांचें साहजिकपणेंच अतिशयोक्तींत पर्यवसान झालें. हा मनाचा कल अद्यापहि आह्मांला खिळून बसला असून त्यांतून मुक्त होणें ही गोष्ट चुटकीसरशी होण्याजोगी नाहीं.

पूर्णत्वाला पोचलेल्या कलेच्या अंगीं दिसणारा सुगंधपणा, इंग्रज वाङ्मयांत अद्याप दिसून येत नाहीं हीच गोष्ट वरील विधानाची साक्ष देईल. वाङ्मयाच्या अनेकविध साधनसामुग्रीपैकींच, मानवी भावना हें एक साधन असून वाङ्मयाचें तें अंतिम साध्य नव्हे, हा सिद्धांत त्या वाङ्मयाला अद्याप पूर्णपणें मान्य झालेला नाहीं.

बालपणापासून तां वृद्धपणार्थत आमचीं मनें या इंग्रजी वाङ्मयाच्या वळणांत वाढत असतात. इंग्रजी वाङ्मयाचेंच खत, इंग्रजी वाङ्मयाचेंच पाणी. ज्यांच्या स्वरूपाकडे पाहिलें असतां त्यांची वाढ योग्य तऱ्हेनें झालेली आहे असें आपणांस आढळून येईल, अशा यूरोपांतील ग्रीक, लॅटिन वगैरे श्रेष्ठ दर्जाच्या प्राचीन भाषा, अगर फ्रेंच वगैरे अर्वाचीन भाषा, यांचा आह्मी अभ्यास करीत नाहीं; म्हणून माझे तर असें मत झालें आहे, कीं, साहित्याचें खरें ध्येय आणि त्याची योग्य कार्यपद्धति यांसंबंधानें वास्तविक ज्ञान करून घेण्याची पात्रता अजून आमच्यांत आलेली नाहीं.

आमच्या मनामध्ये इंग्रजी वाङ्मयाची ज्यांनीं अभिहित उत्पन्न केली व जें वाचण्याची लालसा वाढविली ते अक्षयवावू खतः विकारवश

जीविताचे भक्त होते. एखादी मनोभावना मनांत उत्पन्न होण्यापेक्षां, त्या भावनेची सत्यता प्रत्यक्ष अनुभवाला येणें, ही गोष्ट त्यांना कमी महत्त्वाची वाटे. धर्मावहल त्यांना बौद्धिक आदर वाटत नसे; परंतु 'श्यामे'ची (कालीमातेची) गाणी ऐकून त्यांचे डोळे अश्रूंनी भरून येत. तिच्या सत्यस्वरूपाचा शोध करण्याची आवश्यकता त्यांना कधीच भासत नसे. खरी स्थिति अशी होती, कीं, त्यांच्या मनाला ज्या ज्या गोष्टी विकार-वश करून सोडीत, त्या त्या तेवढ्या वेळेपुरत्या त्यांना अगदीं सत्य भासत. अगदीं उघडउघड दिसणारी एखादी चुकीची गोष्ट असली तरी देखील त्यांच्यावर उलट परिणाम होत नसे !

नास्तिक्य हें त्या वेळच्या इंग्रजी गद्यवाङ्मयाचें प्रधानलक्षण होतें. वॅथम, मिल, कोम्ट हे त्या वेळच्या लोकांचे विशेष आवडते ग्रंथकार होते. आमच्या तरुणांचा त्यांच्या विचारसरणीवर सगळा भर असे ! त्यांचा क्रोटिक्रम घेऊन त्यांच्या साहाय्यानें आमच्या तरुणांनीं वाद-विवाद करावा ! मिलचें युग हा इंग्रजी इतिहासांतील अगदीं स्वतंत्र व साहजिक पडणारा कालखंड होय. राज्यघटनेच्या प्रतिक्रियेचा तो काल होता. वर्षानुवर्षे सांठत आलेल्या गचाळ विचारांना हद्दपार करण्या-करितांच मिल, वॅथम, कोम्ट इत्यादि साहित्यवीरांचा जन्म झालेला होता. त्यांच्या ग्रंथांच्या ठिकाणीं विध्वंसनशक्ति चांगली वावरत होती. आमच्या देशांत या विध्वंसनशक्तींचा आह्मी पुस्तकी ज्ञानासारखा उपयोग करून घेतला; त्यांचा व्यवहारांत कांहीं उपयोग करून घेण्याचा आह्मीं मुळींच प्रयत्न केला नाहीं. आमच्या नीतितत्त्वांचें जड जूं झुगारून देण्याचा आवेश उत्पन्न करण्यासाठीं उत्तेजक औपध या नात्यानेंच, आह्मी त्यांचा उपयोग करून घेत असूं. अशा रीतीनें उन्माद उत्पन्न करण्याच्या कामींच नास्तिक्यभावनेचा आह्मांला उपयोग झाला.

या कारणसमुच्चयामुळे त्या वेळच्या बहुतेक सुशिक्षित लोकांचे दोन वर्ग पडत. एका वर्गांतले लोक ईश्वरावरील श्रद्धा आमूलाग्र खोडून काढण्या-साठीं वादविवादांतील शस्त्रास्त्रांनीं नेहमीं सज्ज होऊन बसलेले असत. पारध्याप्रमाणें यांची स्थिति होती. वृक्षाच्या शिखरावर अगर पायथ्याशीं सावज दृष्टीस पडतांक्षणींच मी त्याला केव्हां मारीन अशी ज्या-

प्रमाणें पारध्यांच्या हातांनां खुमखुमी येते, त्याप्रमाणें हे लोक ईश्वरावर विश्वास ठेवणारा माणूस भेटला-त्यांच्या समजुतीनें तो विश्वास पोंचटच असावयाचा-कीं, अस्तन्या सारून पुढें येत; अशा प्रकारच्या खोव्या समजुती खोडून काढणें हें आपलें कर्तव्यच आहे असें ते मानीत. अशी संधि प्राप्त झाली, कीं, आमच्या या वावडूकानां अगदीं स्फुरण चढे ! व वादभर माजविण्याची त्यांनां हुरहुर लागून राहिली. कांहीं दिवस आह्मांला घरीं शिकवावयाला एक शिक्षक येत, त्यांचा हा अगदीं आवडता विषय असे. वास्तविक मी त्या वेळीं अगदीं लहान होतो तरीहि त्यांच्या तावडींतून मी कांहीं सुटलों नाहीं. त्यांच्या ठिकाणीं तशी कांहीं विद्वत्ता होती अगर सत्यशोधनाचा मोठ्या उत्साहानें प्रयत्न करून कित्येक वर्षांच्या अनुभवानें व श्रमानें त्यांनां ही गोष्ट (ईश्वराच्या नास्तित्वाविषयीं खात्री) प्राप्त झाली होती असें नसून, ते केवळ दुसऱ्या लोकांच्या मतांचा अनुवाद करीत. आमच्या वयांत फार मोठें अंतर असल्यामुळे आम्ही समतोल प्रतिस्पर्धी नसूनहि माझ्या सर्व शक्ति एकवटून मी त्यांच्यावरोवर जोराचा सामना तर करींच; पण त्यांत मी अगदीं चीत होऊन जाई. कधीं कधीं तर मला पराभूत झाल्यानें इतकी मानहानि वाटे, कीं, मी रडतसुद्धां असें.

दुसऱ्या वर्गांतले लोक परमेश्वराचें अस्तित्व मानणारे होते असें नसून-ते धार्मिक गोष्टींत मजा मारणारे, चैन करणारे लोक होते. एकत्र जमून आल्हादकारक दर्शनीय वस्तु, कर्णमनोहर ध्वनि, अत्तरांचे सुवास इत्यादि गोष्टींमध्ये धार्मिक कृत्यांच्या पांघरणाखालीं मग्न होऊन जाणारे असे ते लोक होते. त्यांच्या पूजेच्या साहित्याला ऊत यावा; पूजेचें साहित्य ह्याणजेच सर्वस्व अशा समजुतीनें, साहित्य जमविण्यांत व त्यांत मजा मारण्यांत ते दंग असावयाचे. या दोन्ही पक्षांतील लोकांनां ईश्वराच्या अस्तित्वाचा वाटणारा संदेह परिश्रमपूर्वक तत्त्वशोधन करून नंतर उत्पन्न झालेला नव्हता; पण अनायासें दुसऱ्यांच्या मतांचा केलेला हा अनुवाद होता हें उघड आहे.

अशा प्रकारें धार्मिक हद्दींचा अवमान होत असलेला पाहून मी मनांत कष्टी होई; तथापि, त्यांचा माझ्यावर मुळींच परिणाम झाला नाहीं.

असें माझ्यानें ह्मणवत नाहीं. तारुण्याच्या प्रथमागमाशीं संलग्न असलेल्या बौद्धिक उन्मत्तपणावरोवरच, हठ गोष्ठी झुगाहन देण्याची प्रेरणा माझ्यांत उत्पन्न झाली. आमच्या घरीं ज्या उपासना चालत, त्यांच्याशीं मला कांहींच कर्तव्य नसे. माझ्या उपयोगाकरितां मीं त्यांचा स्वीकार केलेला नव्हता. माझ्या मनोविकारांच्या भात्यानें उंच ज्वाळा उत्पन्न करण्यांत मी अगदीं गहून गेलों होतो. अग्नीची पूजा, ज्वाळा वाढण्याकरितां आहुति देणें, याशिवाय दुसरें कोणचेंच ध्येय माझ्यापुढें नव्हतें. माझ्या या परिश्रमांपुढें कांहीं उद्दिष्ट ध्येय नसल्यानें त्या परिश्रमांनां कांहीं मापहि नव्हतें; ठराविक मर्यादेचा नेहमीं अतिक्रम व्हावयाचाच !

धर्मासंबंधीं जी स्थिति तीच अवस्था माझ्या अंतःकरणवृत्तीची होती. धर्माचें अस्तित्व अगर नास्तित्व यांची इमारत उभी करण्याला सत्य तत्त्वांच्या पायाची मला जहूरी भासत नसे. तद्वत्च अंतःकरणवृत्ती-संबंधींहि सत्य तत्त्वांचा त्यांनां आधार असावा अशी मला आवश्यकता वाटत नसे. भावनांचा क्षोभ होणें, त्या प्रज्वलित होणें, हेंच माझें अंतिम ध्येय होतें. त्या कालच्या एका कवीची एक उक्ति मला आठवते:—

प३. राग-मुलतानी.

ममचि हृदय हें माझें । विकिलें न कुणातें ॥ ध्रु० ॥

छिन्नभिन्न होवो कीं । झिजुनी जावो तें !

ममचि हृदय हें माझें । विकिलें न कुणातें ॥ १ ॥

* * *

खरें पाहिलें तर हृदयाला अशी हुरहुर लागण्याचें कांहींच कारण नाहीं; कारण झिजून झिजून चिंधच्या उडण्याची त्यावर कोणीच सक्ति करीत नाहीं; दुःख प्राप्त व्हावें अशी कोणी मुद्दाम इच्छा करणार नाहीं हें खरें, तरी पण त्यांतला तिखटपणा काहून घेतल्यास तें रुचकर वाटणार नाहीं असें नाहीं. ज्या परमेश्वराच्या उपासनेंत आमचे कवि निमग्न झालेले होते, त्या देवाला बाजूला ठेवून दुःखांतल्या या स्वादिष्टपणाचेंच त्यांनीं पुष्कळ वेळां फार देव्हारें माजविलें आहे. ह्या पोरकटपणापासून आमच्या देशाची अद्यापि मुक्तता झालेली नाही. ह्मणून आजदेखील धर्माचें तत्त्व हुडकून काढण्यांत जेव्हां आझांस यश मिळत नाही, तेव्हां

धर्मसंबंधीं आचारांवरच आम्ही आमची तहान भागवून घेतो. मातृभूमीची सेवा ही गोष्टहि धर्मावरच्या आमच्या श्रद्धेप्रमाणेच आहे. वन्याचशा आमच्या देशाभिमानाला मातृभूमीची सेवा हें नांव देतां येणार नाही. त्याला मातृभूमीची सेवा असें न ह्याणतां तिच्यासंबंधीं मनाचा इष्ट कल करण्यास स्वतःला प्रवृत्त करणें असें गोड नांव देतां येईल.

प्रकरण अठ्ठाविसावें.

यूरोपिअन संगीत.

मी ब्रायटन् येथें असतां एकदां एका संगीत नाटकांतील नायिकेचें गाणें ऐकावयास गेलों होतो. तिचें नांव मला बरोबर आठवत नाही; यण बहुतेक तें मॅडम वेलसन् अगर अल्बनी असावें. आवाजावर अशा प्रकारचें प्रभुत्व संपादन केलेलें या पूर्वी मीं कधींच पाहिलेलें नव्हतें. आमच्यांतील सर्वोत्कृष्ट गवयी घेतले, तरी त्यांनांहि आलाप घेतांना होणारे श्रम झांकतां येत नाहीत. त्यांचे आलाप सहज, श्रम न करितां निघाले आहेत असें कधींच दिसत नाहीत. ठरलेल्या क्रमापलीकडे उच्च स्वर अगर कनिष्ठ स्वर काढण्यांत त्यांनां कांहींच दिक्कत वाटत नाही. आपल्या स्वतःच्या कल्पनासामर्थ्यानें ठराविक मर्यादेंत गायन आहे असें समजण्यांत आमच्या देशांतील श्रोतृवर्गातील तज्ज्ञ लोकांनां कांहीं विघाड वाटत नाही. याच कारणानें बरोबर रागदारींत बसविलेली चीज गात असतां आवाज फुटला अगर हावभावांत कमी जास्त झालें तर त्या गोष्टींनां ते मुळींच महत्त्व देत नाहीत. उलट पक्षीं त्यांचें कधीं कधीं असें मत असावेसें वाटतें, कीं, असले वाह्य क्षुल्लक दोष असल्यानें त्या चीजेतील अंतरंगाची रचना जास्त खुलून दिसते. दिगंबर वृत्तीमुळेच चैराग्यांचा राजा महादेव याचा अंतर्गत मोठेपणा खुलून दिसतो !

यूरोपांत अशा प्रकारची समजूत विलकूल नाही. बाह्य धाटमाटांत एवढेहि न्यून दिसतां कामा नये, अशी त्यांची प्रवृत्ति असते. अगदीं अल्लक चुकी झाल्यास देखील दयामाया होणें नाही. श्रोतृसमुदायानें त्याची हुर्या उडविलीच. मग गाणाऱ्याची कोण त्रेधा ! आमच्याकडील गाण्याच्या वेष्टकींत तंवोऱ्याच्या तारा लावण्यांत, तत्रला अगर मृदंग यांनां हातो-

डीनें वडवून पाहिजे ते सूर त्यांतून निघतीलसें करण्यांत श्रोत्यांच्या संमोर अर्धातास घालविला तरी कोणाला त्यावद्दल कांहींच वाटत नाही. युरोपांत असलीं कामें आगळ करून ठेवितात; प्रेक्षकांसमोर त्यांपैकीं कांहींहि व्हावयाचें नाही. सगळें पडदा पडला असतांना व्हावयाचें. याचें कारण असें आहे, कीं, प्रेक्षकांसमोर जें व्हावयाचें तें अगदीं निर्दोष असावयास पाहिजे, अशी त्यांची समजूत आहे. आमच्या देशांत राग, ताल सांभाळून बरोबर गाणें ह्मणणें हें मुख्य ध्येय समजलें जातें. युरोपांत आवाजी कमावण्याकडे सर्व लक्ष असतें. तिकडे आवाजी अशी बनवितात, कीं, कधीं कधीं अशक्य प्रकारचे आवाज देखील ते लोक काढूं शकतात. आमच्या देशांत गायन एकावयाला आम्ही जातो. बरोबर, रागदारींत गाणें गाइलें ह्मणजे गायनाचार्य खूष होतात. युरोपांत लोक आवाजी एकावयाला जातात. तिकडे रागदारीला महत्त्व नसून कमाविलेल्या आवाजीला आहे.

त्रायटन येथें मीं हीच गोष्ट पाहिली. गाण्यांत आणि सर्कशींत मला कांहींच फरक दिसेना! गाण्याची जरी मीं खूप वाहवा केली, तरी त्यांतली गोडी माझ्या ध्यानांत आली नाही. कांहींकांहीं आलाप तर कानाला थेट पक्ष्यांच्या लकेरीसारखे लागत; तेव्हां मात्र मला हंसूं आवरत नसे. हा मानवी आवाजाचा दुरुपयोग होय, असें मला सारखें वाटत होतें. नंतर पुढें एक गवयी गाऊं लागले तेव्हां मात्र मला जरा सुटका झाल्यासारखें वाटूं लागलें. त्या सगळ्या गाण्यांत मध्य सप्तकांतील सूर मला विशेष आवडले; कारण तेच जरा माणसांनीं काढल्यासारखे वाटत !

यानंतर जसजसें मी युरोपीअन संगीत ऐकूं लागलों तसतसें त्यांतलें मर्म मला कळूं लागलें; पण अजूनहि मला असें वाटतें, कीं, आमचें संगीत आणि त्यांचें संगीत हीं परस्परांपासून अगदीं भिन्न असून एकाच मार्गानें त्यांनां हृदयाशीं जाऊन भिडतां येणार नाही.

यूरोपिअन लोकांच्या आधिभौतिक व्यवहाराशीं त्यांचें संगीत अगदीं एकजीव होऊन गेलेलें दिसतें. त्यांच्या नानाविध जीवितव्यवहारांप्रमाणें त्यांच्या गाण्यांचे विषय नानाविध असतात. वाटेल त्या विषयावर जर आम्हां पद्यं रचिलीं, व तीं आमच्या रागदारींत गाऊं लागलों तर त्या

रागांनां अर्थ रहाणार नाही; व हा सर्व प्रकार हास्यास्पद होईल. याचें कारण असें आहे, कीं, आमचे राग रोजच्या व्यवहाराच्या मर्यादांच्यो पलीकडे गेलेले आहेत. रोजचे व्यवहाराचे विषय त्यांना मिळमिळीत वाटतात. या कारणानेंच कारुण्य अगर विरक्ति यांच्यासारख्या उदात्त भावनांना त्यांना जन्म देतां येतो. आमच्या आत्म्याच्या अव्यक्त, अज्ञेय व दुर्मेघ गूढांचें चित्र रंगविणें हें त्यांचें काम होय. राग गात असतांना मन इतकें तल्लीन होऊन जावें, कीं, उपासकाला आपला आश्रम तयार आहे असें वाटावें. संकटांत सांपडलेल्या माणसाला आपल्या आळविण्यानें परमेश्वराला करुणा येऊन, आपल्याला तो पावला असें वाटावें. इतक्या उदात्त विषयांचे आलाप त्या रागांतून निघत असतात. आमच्या रागांत या सर्वांची सोय केलेली आहे, पण त्यांत कामकाजांत गहन गेलेल्या सांसारिक मनुष्याला मात्र जागा नाही.

यूरोपिअन संगीताच्या हृद्गतार्शीं माझा परिचय झाला असें मला ह्मणतां येणार नाही. माझा अंतर्दामीं प्रवेश झाला नाही तरी वाहेरूनच त्याविषयीं मला जें ज्ञान करून घेतां आलें, त्यानें एका वावतींत माझ्यावर चांगलीच मोहिनी पसरली. यूरोपिअन संगीत मला 'अद्भुतरसप्रचुर' वाटलें. ज्या अर्थानें या शब्दाचा मी उपयोग केलेला आहे त्याचें स्पष्टीकरण करणें हें कठीण आहे. मला येवढेंच ह्मणतां येईल, कीं, यूरोपिअन संगीताचीं अमुक अंगें असतात—बहुविधत्व, विपुलता, संसारसागरावरील लहरी व अखंड आंदोलन पावणाऱ्या लाटांवर पसरलेला सतत बदल पावणारा प्रकाश व छाया ! हें एक अंग तर दुसरें बरोबर याच्या उलट—अफाट पसरलेलें आकाश, त्याचा निळा रंग, दूर क्षितिजाशीं पसरलेल्या वर्तुलानें गुग्धपणें खुणावलेला विश्वाचा अमर्यादपणा ! असो. तें कांहीं का असेना ? संदिग्धपणाचा दोष पत्करूनहि मला पुनः हेंच सांगणें जरूर आहे, कीं, जेव्हांजेव्हां यूरोपिअन संगीतानें माझ्या मनोवृत्ति उचंबळून जात तेव्हांतेव्हां मी आपल्याशींच ह्मणें, " हें अद्भुतरसप्रचुर आहे. जीविताचें क्षणभंगुरत्व हें रागांत वसवीत आहे. "

आमच्या संगीतांत अशा प्रकारचा प्रयत्न मुळींच सांपडावयाचा नाही, असा याचा आशय नाही. आमच्या संगीताच्या कांहीं प्रकारांत

थोड्यावहुत अंशानें अशाच प्रकारचा प्रयत्न झालेला आढळेल. फेरक इतकाच, कीं, यूरोपिअन संगीताप्रमाणें आमच्या संगीतांत या गोष्टीनां विशेषसें महत्त्व दिलेलें नाहीं. असल्या गोष्टींचा उल्लेख त्यांत फार थोड्या प्रमाणांत केलेला आहे, व जो केलेला आहे तोहि यशस्वी झालेला नाहीं. तान्यांनीं चक्राकणाऱ्या रात्रीं व आरक्त झालेल्या उषःकाळीं आमचे राग गाइले जातात. मेघाच्या कृष्णछायेंत विलीन होणाऱ्या व आकाशभर पसरलेल्या दुःखाचें आणि रानावनांतून शब्द करीत वाहणाऱ्या निर्झराचें निःशब्द, वेडावून टाकणारें माधुर्य यांचे कर्णमधुर आलाप त्यामधून निघत असतात.

प्रकरण एकोणतिसावें.

वाल्मिकी-प्रतिभा. *

मूरच्या आयरिश रागांचें एक सचित्र पुस्तक आमच्याकडे होतें. आनंदानें बेहोष होऊन, अक्षयवावू ते राग छेडीत तेव्हां मी पुष्कळदां ऐकत वसें. त्यांतल्या कवितांनां चित्रांची जोड मिळाली होती. त्यांच्या साहाय्यानें जादूनें भारल्याप्रमाणें मी माझ्या मनापुढें प्राचीन आयर्लंडचें स्वप्नचित्र पहात असें. त्या वेळीं मी मूळचे राग ऐकलेले नव्हते, पण चित्रांतील सारंगीच्या साहाय्यानें, हे सर्व राग मी माझ्याशींच झटले होते. खरे आयरिश राग ऐकावेत, ते शिकावेत व अक्षयवावूनां ह्मणून दाखवावेत अशी मला उत्कट इच्छा होती. आयुष्यांत कांहीं इच्छा

* 'वाल्मिकी-प्रतिभा' हें नाटक कवीनें वयाच्या १४व्या वर्षी लिहिलें. त्याचें कथानकरामायणाचा कर्ता वाल्मिकि याच्या आधारे रचलेलें आहे. हा प्रथम वाल्या कोळी असून, लुटारूचा धंदा करीत असे. पुढें त्यास उररति झाली. एकदां क्रींच पक्ष्याच्या जोडीपैकीं नराला एका व्याधानें ठार केलेलें पाहून त्याला फार दुःख झालें, व तो शोक करूं लागला. शोकानें तो इतका विव्हल होऊन गेला, कीं, त्याच्या तोंडून गद्याच्या ऐवजीं शोकभरांत पद्यच बाहेर पडूं लागलें. तें पद्य अनुष्टुप् छंदांत असून त्यांत त्यानें रामायण रचिलें, अशी रामायणांत कथा आहे.

आपल्या दुर्दैवाने पुन्या होतात व पुन्या होत असतांनाच निर्जीव होतात. मी विलायतेला गेल्या वेळीं कांहीं आयरिश राग ऐकण्याची मला संधि मिळाली, व ते मी स्वतः शिकलों. याचा परिणाम असा झाला, कीं, आणखी कांहीं राग शिकण्याचा उत्साह माझ्यामध्ये राहिला नाही. मी ऐकलेले सर्व राग साधे, प्रेमळ, गोड, आणि करुणरस उत्पन्न करणारे होते हें खरें; पण माझ्या स्वप्नसृष्टींत पुरातन आयर्लंडमधील दिवाणखान्यांतून गाइलेल्या मुग्ध रागांशीं त्यांचा मेळ वसला नाही एवढें खरें.

हिंदुस्तानांत परत आल्यावर मी शिकलेले आयरिश राग आमच्या मंडळींनां ह्मणून दाखविले. ते ऐकून ते ह्मणूं लागले “ रवीच्या आवाजाला काय झालें आहे ? आज त्याचा आवाज किती चमत्कारिक आणि परकी लागतो आहे ! ” माझ्या बोलण्याचा स्वर बदललेला आहे असेंहि त्यांनां वाटलें.

अशा रीतीनें परकीय व एतद्देशीय रागांचें बीज माझ्यामध्ये रुजलें. “ वाल्मिकी-प्रतिभा ” ही नाटिका त्याचेंच दृश्यफल होय. या संगीत नाटिकेंतील बहुतेक राग एतद्देशीय आहेत; परंतु अनादिकालापासून चालत आलेला उदात्त रस त्यांत नाही. गगनांत उंचउंच भरान्या मारणाऱ्या वस्तूंनां पृथ्वीतलावर दवडत जावयाला लावलें आहे. ज्यांनीं ती नाटिका पाहिली असेल व तींतील पद्य ऐकिलीं असतील त्यांनां नाट्याच्या कार्मां एतद्देशीय रागरागिण्यांचा उपयोग करणें हें हिंदी संगीताला कमीपणा आणणारें आहे, अगर निरुपयोगी आहे असें खास वाटणार नाही, असा मला भरंवसा आहे. परकीय व एतद्देशीय रागांचें मिश्रण हाच एक “ वाल्मिकी-प्रतिभा ” चा विशेष गुण होय. रागरागिण्यांच्या शृंखला सैल करून त्यांचा वाटेल तसा उपयोग करून घेण्याच्या उत्साहजनक कार्यानें मला अगदीं वेडे करून सोडलें. वाल्मिकी-प्रतिभेंतील कित्येक पद्ये प्रथमतः अगदीं शुद्ध हिंदी रागांत वसविलीं होतीं. त्यांपैकी कांहीं पद्ये माझे बंधु ज्योतिरिंद्र यांनीं तयार केलेलीं होतीं. कांहीं थोडीं पद्ये यूरोपिअन रागांत वसविलेलीं होतीं. आपल्याकडच्या तिलाणा रागाचा विशेषतः नाटकांत चांगला उपयोग होतो, ह्मणून या नाटिकेंत त्याचा सडळ हातानें उपयोग केलेला आहे. लुटासुंच्या टोळीचीं दाहूच्या निशेंत ह्मण-

ण्याचीं दोन पद्ये आहेत, त्यांना इंग्रजी राग चांगले उपयोगी वाटले. वनदेवतांच्या शोकाकरितां एका आयरिश रागाचा चांगला उपयोग झाला.

चुसतें वाचून मर्म समजून येणाऱ्या नाटकांपैकीं “वाल्मीकी-प्रतिभा” हें नाटक नव्हे. त्यांतलीं पद्ये गाईलेलीं ऐकिलीं नाहीत, अगर रंगभूमीवर त्याचा खेळ पाहिला नाही, तर त्यांतलें स्वारस्य नाहीसें होतें. यूरोपिअन लोक ज्याला ऑपेरा ह्मणतात तें हें नसून तें एक लहानसें पद्यमय नाटक आहे. याचा अर्थ असा, कीं, तें कांहीं निव्वळ काव्य नव्हे. निव्वळ काव्य या दृष्टीनें विचार केला असतां त्यांतल्या पद्यांपैकीं फारच थोडीं पद्ये महत्त्वाचीं अगर रमणीय आहेत, असें ह्मणावें लागेल. नाटकांतील संगीताचें काम भागविणें एवढाच त्यांचा उपयोग आहे.

मी विलायतेला जाण्यापूर्वीं आमच्या घरीं मधुनमधून वाङ्मयाभिरुचि असलेल्या लोकांचीं आम्ही सम्मेलनें भरवित असूं. तेथेच कार्यक्रम गाणें व जावणें, भाषणें करणें व नंतर उवाहार असा असे. मी विलायतेहून परत आल्यावर अशा प्रकारचें एकच सम्मेलन झालें व तें शेवटचेंच. झालें अशाच एका सम्मेलनप्रसंगीं करून दाखविण्याकरितां मी ‘वाल्मीकी-प्रतिभा’ हें नाटक रचिलें. मीं वाल्मीकीची भूमिका घेतली होती, व माझी पुतणी प्रतिभा हिनें सरस्वतीची भूमिका घेतली होती. अशा प्रकारें नाटकाच्या नांवाशीं तिचें नांव संलग्न झालेलें आहे. हर्बट स्पेन्सरच्या एका ग्रंथांत मीं असें वाचलें होतें, कीं, भाषणावर मनोविकाराचा पगडा वसला ह्मणजे भाषणांत ताल सूर उत्पन्न होतात. बोलावयाच्या शब्दाइतकेच स्वर अगर ताल हे महत्त्वाचे आहेत ही गोष्ट खरी आहे; कारण राग, दुःख, आनंद, आश्चर्य इत्यादि विकार व्यक्त करण्याकरितां स्वर अगर ताल चांचा उपयोग होतो. मनोविकार व्यक्त करण्याकरितां मनुष्याला आवाजांत फरक करावा लागतो, व या कलेची वाढ करितांकरितांच मनुष्यानें संगीतशास्त्र शोधून काढलें. या स्पेन्सरच्या कल्पनेचा माझ्यावर परिणाम झाला. या कल्पनेप्रमाणें गद्यभाषण व पद्यभाषण असा प्रकार घालून एखादें नाटक कां करतां येऊं नये असा मीं माझ्याशीं विचार केला आनचे हरिदास अशा प्रकारचा प्रयत्न थोड्याफार अंशानें करित असतात. निह-

घण करितांकरितां मध्येच ते गाण्याच्या आवाजांत बोलं लागतात. या गाण्यास पद्यमय भाषण असें ह्मणतां येईल. त्यांत राग, रागिणी, ताल इगैरे कांहीं नसतात. फक्त स्वर बदलत असतो, व ताला 'ता'माला मा' अशा-
अकारचीं यमकेंहि साधलेलीं असतात. निर्यमक कविता यमक असलेल्या कवितेपेक्षां अधिक लवचीक असते; त्याचप्रमाणें असल्या प्रकारच्या गाण्यांत यमक साधलेलें असलें तरी कथाप्रसंगानें उद्दीपित झालेले मनो-
विकार व्यक्त करून दाखवावयाचे असल्यामुळें या गाण्याला मोकळेपणानें चावरतां येतें. याचें कारण उघडच आहे, कीं, अगदीं वरोवर रागांत वसवि-
ण्याचे 'ताल' आणि 'स्वर' यावद्दलचे जे कडक नियम असतात ते पाळण्याचा हें गाणें कधींच यत्न करित नाहीं. अशा ठिकाणीं मनोभावना प्रगट करणें हाच उद्देश असल्यामुळें बाह्यरूपांत पडणाऱ्या या कमीपणानें श्रोत्यांच्या अंगावर कधींच शहारे येत नाहींत.

'वाल्मिकी-प्रतिभें'त अशा तऱ्हेचा नवीन उपक्रम केला व त्यास थोडें-
कार यशहि आलें, असें पाहून त्याच जातीची मीं दुसरी एक नाटिका लिहिली. तिचें नांव 'कालमृगया' असें ठेविलें होतें. दशधरराजा मृग-
येला गेला असतां चुकून एका अंधऋषीच्या एकुलत्या एका मुलाला त्यानें डार मारिलें अशी रामायणांत कथा आहे. तिच्या आधारेणें ही नाटिका रचलेली होती. आमच्या गच्चीवर एक स्टेज बांधून त्यावर तो खेळ केला. तेव्हां त्यांत कर्णरसानें श्रोतृवृंद अगदीं गद्गदित होऊन गेल्या चारखा दिसला. मागाहून थोडकेसे फेरबदल करून त्यांतला वराचसा भाग वाल्मिकी-प्रतिभेत समाविष्ट करण्यांत आला. त्यामुळें, त्यापुढें माझ्या लेखांत ही नाटिका स्वतंत्रपणें छापण्याचें वंद केलें आहे.

पुढें पुष्कळ काळानंतर मी 'मायेचा खेळ' या नांवाची तिसरी नाटिका लिहिली. ती वरील दोन्हीपेक्षां थोडीशी निराळी होती. तिच्यामध्ये पद्यांनां महत्त्व असून नाटिकेला महत्त्व नव्हतें. पूर्वीच्या दोन्हीत रागांच्या वाग्यांत नाट्यप्रसंगांची माला गुंफलेली होती, व आतांची नाटिका संविधानकांत गुंफलेली पद्यसुमनमाला होती. अभिनय हें तिचें प्रमुख अंग नसून भावना हें होतें. खरें बोलावयाचें ह्मणजे ती नाटिका लिहित असतां माझे मन संगीतमय होऊन गेलेलें होतें.

‘वाल्मिकी-प्रतिभा’ आणि ‘कालमृगया’ ह्या नाटिका ज्या उत्साहानें मी लिहिल्या, तितका उत्साह आतांपर्यंत कोणचेंहि पुस्तक लिहितानां मला वाटला नाहीं. या दोन्ही नाटिका त्या वेळच्या, संगीत उत्पन्न करावें, या प्रेरणेचें दृश्य फ़ल होत असेंच ह्यटलें पाहिजे.

नवीन गोष्टींचा प्रघात पाडण्याच्या आनंदभरांत त्या दोन्ही नाटिका लिहिल्या गेल्या. साप्रशयशुद्ध पद्यें असोत वा नसोत, एतदेशीय राग असोत किंवा परकीय असोत, त्याकडे लक्ष्य न देतां मोठ्या झपाट्यानें व उल्हासानें मीं त्या नाटिका लिहिल्या.

असे पुष्कळ प्रसंग मीं पाहिलेले आहेत, कीं, माझे कांहीं लेख अंगेर माझीं कांहीं मते यांनीं बंगाली वाचकवर्गाच्या मनाला व्याकुल करून सोडिलें आहे; परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही, कीं, संगीताखंड सर्वमान्य कल्पना मीं धैर्यानें पार झुगारून दिल्या या गोष्टीनें त्यांनां मुळींच राग आला नाहीं; पण उलटपक्षीं माझे नवीन प्रकारचें गायन ऐकण्यास येणारे लोक खुष होऊन परत जात. ‘वाल्मिकी-प्रतिभा’तील सर्वच पद्यें माझीं स्वतःची नाहींत. त्यांतलीं थोडीं अक्षय बावूंनीं तयार केलेलीं आहेत; व कांहीं विहारी चक्रवर्तीच्या ‘शरदमंगल’ मालेंतील पद्यांचें रूपांतर करून घातलेलीं आहेत.

या पद्यमय नाटिका करून दाखविण्यांत माझे प्रमुख अंग असे. अगदीं लहान वयापासूनच मला अभिनयाची अभिरुचि होती, व अभिनयाकडे माझा विशेष कल आहे असा माझा वळकट समज होता. माझा तो समज निष्कारण नव्हता असें मीं प्रत्यक्ष पुराव्यानें सिद्ध करून दाखविलें आहे, असें मला वाटतें. मीं पूर्वीं फक्त एकदांच माझे वंधु ज्योतिरिंद्र यांनीं लिहिलेल्या एका फार्सांत अलीलयावूंची भूमिका घेतलेली होती. यामुळे अभिनयांतील हा माझा जवळजवळ पहिलाच प्रयत्न होता असें ह्यणावयास हरकत नाहीं. तेव्हां मी फारच लहान होतो व यामुळे माझ्या गळयारा श्रम होण्यास अगर मला त्रास होण्यास कांहींच कारण नव्हतें.

त्या काळीं आमच्या घरीं दिवसांमागून दिवस, तासांभाठीभागें तास, सारखा संगीत भावनेचा धबधबा वाहत होता. त्याचे सभोंवार उडणारे

तुषार इंद्रधनुष्याच्या रंगाप्रमाणे आमच्या अंतर्दुर्गांनी सप्तस्वर प्रतिविंबित करीत होते. पुढे आम्हीं तारुण्यांत प्रवेश केल्यावर आमच्यामध्ये नवीन उत्साह उत्पन्न झाला व त्यांत जिज्ञासेची भर पडून, त्यांनी आमच्या करितां दाही दिशांनां नवीननवीन मार्गांची आंखणी केली. आह्मांला वाटे, आम्ही प्रयत्न करून प्रत्येक गोष्टीचा अनुभव घ्यावा; आह्मांस अशक्य असे कांहींच वाटत नसे. जें हातीं घ्यावें त्यांत जय ठेवलेलाच अशी आह्मांस हिम्मत वाटे. आम्हीं लिहावें, गावें, अभिनय करावा; चोहों-वाजूंला आमच्या उत्साहाचा पूर वाहायला लावावा. अशा रीतीनें मीं विसाव्या वर्षांत प्रवेश केला.

आमच्या आयुष्याचा रथ इतक्या यशस्वीरीतीनें दौडत नेणाऱ्या या शक्तिरुपी अश्वानांचा माझा भाऊ ज्योतिरिंद्र हा सारथी होता. त्याला कशाचीहि भीति वाटत नसे. भीति हा शब्दच त्याच्या कौशांत नव्हता ह्याटलें तरी चालेल. माझ्या लहानपणीं मी तोंपर्यंत घोड्यावर कधींच बसलों नसतांना एकदां त्यानें मला आपल्या पुढें घोड्यावर बसविलें, व घोडा चारी पायांवर भरधांव चालविला. मला मुळींच भीति वाटली नाहीं. त्याच वयांत एकदां आमच्या इस्टेटीच्या मुख्य ठिकाणीं ह्यणजे शेलिडा येथें आह्मी असतां जवळपास बाघ आल्याचें वर्तमान येऊन पोचलें. असें कांहीं असलें, कीं, मग त्याचा उत्साह काय विचारावा ! त्यानें लगेच शिकारीला जावयाची तयारी केली, व मला आपल्यावरोवर घेऊन तो निघाला. माझ्यापार्शीं बंदूक नव्हती, आणि नव्हती हें एका अर्थानें वरेंच होतें; कारण, ती बाघापेक्षां मलाच अधिक भीतिप्रद झाली असती. जंगलांतल्या बाहेरच्या वाजूस पायांतले जोडे काढून ठेवून उबड्या पायांनें आह्मी जंगलांत शिरलों. शेवटीं वाजूंच्या एका जळींत आह्मी शिरलों. तींत मधल्या कांहीं कांटेरी फांद्या नाहींशा झाल्या होत्या. त्यामुळें आह्मांस उभे रहावयास जागा होती. माझ्या भावाच्या मार्गे मी उभा राहिलों होतो. त्या हिंस्र पशूनें आपले प्राणघातक पंजे मजवर टाकले असते तर त्याला मारावयाला मजपार्शीं माझे जोडेमुद्धां नव्हते !

अशा रीतीनें माझ्या भावानें मला आंतली आणि बाहेरची सगळीच स्वतंत्रता दिलेली होती. कांहींहि भीतिप्रद गोष्ट असली तरी तो मला

आवहून धरीत नसे. काय वाटेल तें करावयास मी मोकळा होतो. कोण-
चीहि रूढि त्याला बांधूं शकत नसे. अशा रीतीनें तो स्वतः मोठ्या छातीचा
मनुष्य असल्यामुळें माझा भिन्नेपणा घालविण्यास, व स्वतः विषयांचा
अविश्वास दूर करण्यास, तो अगदीं समर्थ होता.

प्रकरण तिसावें.

संध्यासंगीत.

ज्या कालाची मी हल्लीं हकीकत सांगत आहे त्या कालीं मी स्वतः
मध्येच गुरफटून गेलों असतां मीं पुष्कळशा कविता लिहिल्या. मोहित-
बाबूंनीं माझीं जीं स्फुट काव्यें प्रसिद्ध केलेलीं आहेत त्यांच्या आवृत्तींत
'हृदयवन' या नांवानें त्या कविता एकत्र केलेल्या आहेत. त्यानंतर
'प्रभात संगीत' या नांवानें प्रसिद्ध झालेल्या पद्यसमुच्चयांत अशी
एक कविता आहे:—

पद. चाल—'योग्य न वणिज युवाही.'
चुकली माझी वाट ।
हृदयवनीं त्या गहन अफाट ॥ ध्रु०॥
शाखावाला कर गुंतवुनी ।
त्या आंदोलीं तमा निजवुनी ।
शिशुसम त्याला झोंके देउनि ।
अंगाईचीं गाणीं ।
गाती विपिनीं ज्या घनदाट ॥ १ ॥

* * *

यावरूनच या कवितांचें 'हृदयवन' असें नामाभिधान करण्यांत
आलें होतें.

अशा रीतीनें वाह्य जगताशीं माझा कांहीं संबंध न येऊन त्याशीं मी
पूर्णपणें अपरिचित असतां, स्वतःच्या हृदयाच्या चिंतनांत मी निमग्न
असतां, व कारणरहित मनोविकार आणि ध्येयरहित मनीषा यांमधून
विविध रूपांनीं माझी कल्पना संचार करीत असतां मीं जें काय लिहिलें

त्यापैकी पुष्कळसे त्या आवृत्तीत छापलेले नाही. मुळांत 'संध्यासंगीत' या मथळ्याखाली छापलेल्या कवितांपैकी फक्त थोड्याशा कविता 'हृदयवन' या नांवाखाली या पुस्तकांत घेतलेल्या आहेत.

माझे बंधु ज्योतिरिंद्र आणि त्यांच्या पत्नी उभयतां दूरच्या प्रवासाला गेल्यामुळे पुढच्या वाजूला गच्ची असलेल्या त्यांच्या तिसऱ्या मजल्यावरील खोल्या मोकळ्या होत्या. या खोल्या व पुढची विस्तीर्ण गच्ची ही माझ्या ताव्यांत घेऊन मी एकांतांत दिवस घालवू लागलों. अशा रीतीने स्वतःशी सहवास करावयास स्वतःच आपण अशी स्थिति असतां काव्यरचनेच्या परंपरागत चालत आलेल्या व मी आजपर्यंत पाळलेल्या सांप्रदायापासून मी कसा निसटलों हे मला सांगतां येत नाही. कदाचित् असेंहि असेल की, ज्यांना खूप करण्याचा मी प्रयत्न करीत असें, व माझे विचार ज्या रूपांत मी मांडणार होतो ते खूप ज्यांच्या काव्याभिरुचीला अनुसरून बनविलेले होते त्यांच्यापासून मी दूर झाल्यामुळे त्यांनीं मजवर लादलेल्या रचनाप्रकारापासून मी मोकळा झालेला होतो.

कविता लिहिण्याकरितां मी स्लेटपाटीचा उपयोग करीत असें. बंधु-मुक्त होण्यास या गोष्टीचीहि मला चांगली मदत झाली. मी पूर्वी ज्या चोपड्यांत कविता लिहित असें त्यांना कवीच्या भरांच्या हव्या असत असें दिसे. याचा परिणाम असा होत असे, कीं, इतरांबरोबर आपली तुलना करून मला मार्ग काढावा लागे. परंतु या वेळच्या माझ्या मनःस्थितीला स्लेट पाटी हीच योग्य होती यांत शंका नाही. ती मला असें ह्मणते आहे असा मला भास होई, " भिळं नकोस. तुला काय वाटेल तें लिही; एकदा हात फिरविला, कीं, सगळे पुसून जाईल; तूं असा भितोस कां ? "

अशा रीतीने बंधनमुक्त झाल्यावर मोकळेपणाने मी एकदोन कविता लिहिल्या तेव्हां मला अंतर्गामी फार समाधान वाटले. माझे हृदय ह्मणूं लागलें, "शेवटीं मी जें काय लिहितों तें माझे आहे." यांत गर्वोक्ति आहे, असा कोणी आपला चुकीचा समज करून घेऊं नये. खरें बोलावयाचें तर मला पूर्वीच्या कृतींचाच अभिमान वाटत असे. कारण त्यांचे उतराई व्हावयाला त्यांच्यावद्दलचा अभिमान एवढेंच काय

तें माझ्याजवळ होतें. स्वतःची ओळख होणें ह्यणजे कृतकृत्य होणें असें मात्र मला वाटत नाहीं. पहिल्या मुलाचा आनंद आईबापांनां होतो. तो त्याच्या जन्माबद्दल वाटणाऱ्या अभिमानानें नसून तें मूल त्यांच्यांच हाडामासाचें असतें ह्यणून होतो. तेंच मूल जर अलौकिक झालें तर त्याबद्दलहि त्यांनां धन्यधन्य वाटतें, पण ती गोष्ट निराळी आहे.

त्या आनंदाच्या भरांत, यमकाकडे मी मुळींच लक्ष देत नसें. ज्या प्रमाणें एखादा प्रवाह सरळ वहात न जातां नागमोडीनं वाटेल तिकडे वाहात जातो तीच स्थिति माझ्या कवित्वाची होती. या पूर्वीं निर्यमक कविता रचणें हा गुन्हा आहे असें मी समजलों असतां; पण आतां त्याची मला मुळींच क्षिति वाटत नसे. स्वातंत्र्य, प्रथम नियमांची पाय-मल्ली करून त्यांनां झुगारून देतें, व नंतर नवीन नियम करतें; हे नवे नियम मात्र स्वातंत्र्याला खऱ्या स्वराज्याखालीं आणतात.

वृत्तांचे नियम झुगारून देऊन मी मनाला वाटेल तसें कवित्व करीत असें. अशा प्रकारच्या तऱ्हेवाईक कविता ऐकावयास मला एकच श्रोतें मिळाले होते; ते अक्षय वावू होत. त्यांनीं माझ्या कविता प्रथमच ऐकिल्या तेव्हां त्यांनां जितका आनंद वाटला तितकेंच आश्चर्य वाटलें; त्यांनीं माझ्या कवितांची स्तुति केल्यानें मला दुष्पट उत्साह वाटूं लागला; आणि स्वातंत्र्याकडे जागारा पूर्वींचा अकुंचित मार्ग आतां मला मोठा झाला.

विहारी चक्रवर्तीच्या कविता त्रितालांत रचलेल्या होत्या. द्विताला-पेक्षां या त्रितालाचा कांहीं निराळाच परिणाम होतो. सहज लीलेनें तें झटलें जातें. मला एके काळीं हें वृत्त फार आवडत असे. आपण पायानें रखडत जात नसून दुखाकी गाडीवर आरोहण करून द्रुतगतीनें चाललों आहों असा तें वृत्त ऐकतांना भास होई. याच चालीची मला संवय जडलेली होती. पण काय झालें कोण जाणे संध्यासंगीतांत ही संवय मीं सोडून दिली. या वृत्ताचें बंधन सोडून देऊन त्याच्या ऐवजीं दुसरें एखादें बंधन मीं लावून घेतलें असा यामुळें कोणाचा समज होईल पण असा प्रकार मुळींच झाला नाहीं; दुसरें 'कोणचेंहि विवक्षित वृत्त मीं पत्करलें नाहीं. संध्यासंगीत रचीत असतां मला अगदीं मोकळें झाल्या-सारखें व वेखातर वाटे. संप्रदाय सोडून आपणहि भलत्याच मार्गानें जात

आहोंत यावद्दल आपणावर कोणी टीका करील याची मला कल्पनाहि कधीं शिवली नाहीं, व त्यावद्दल भीतिहि कधीं वाटली नाहीं.

रुढींच्या बंधनापासून मुक्त होऊन मीं रचिलेल्या काव्यानें जें सामर्थ्य माझ्यामध्ये उत्पन्न झालें त्या सामर्थ्यामुळे मला एक गोष्ट पटली ती ही कीं, वास्तविक जें माझ्यामध्ये सांठून राहिलें होतें त्याचा मी भलत्याच ठिकाणीं शोध करीत होतो. माझे स्वत्व प्राप्त करून घेण्याच्या मार्गांत स्वसामर्थ्या-विषयांच्या अविश्वासाशिवाय दुसरी कोणतीच गोष्ट आड आलेली नव्हती. माझा आत्मा शृंखलारहित झालेला पाहून मला गुलामगिरीच्या स्वप्नांतून आपण जागे झालों आहों. असेंच वाटलें. स्वैरसंचाराला आपण आतां खरोखरच मोकळे झालों या गोष्टीची खात्री करून घेण्याकरितांच मीं उंचउंच व लांबलांब उड्याहि माराव्या.

माझ्या काव्यरचना काळांतील हा भाग अत्यंत संस्मरणीय होता असें मला वाटतें. काव्य या दृष्टीनें पाहूं लागलों असतां माझीं संध्या-संगीतें ऋदाचित् गचाळ ठरलीं असतील; व वास्तविक पहातां त्यांचें स्वरूप ओवडधोवडच आहे. त्यांचें वृत्त, त्यांची भाषा, अगर त्यांतील विचार यांपैकीं कोणालाच ठराविक स्वरूप आलेलें नाहीं. त्यांचा मुख्य व एकच गुण ह्मटला ह्मणजे माझ्या खरोखर जें मनांत होतें तें मला वाटेला त्याप्रमाणें लिहावयास त्यांमधूनच मीं प्रथम प्रारंभ केला, हा होय. त्या कवितांची वास्तविक कांहींच किंमत नसली तरी खरोखर माझ्या मनाला जें कांहीं वाटत होतें त्याला माझ्या इच्छेप्रमाणें मीं शाब्दिक स्वरूप दिलें. हा तर माझा आनंद कोठें गेला नाहीं ?

प्रकरण एकतिसावें.

संगीतावरचा निबंध.

विलायतेंत असतांना वॅरिस्टरीचा अभ्यास करण्याचा माझा विचार चालला होता; इतक्यांत माझ्या वडिलांनीं मला हिंदुस्थानांत परत बोलावले. मी परत आलों. विचारपूर्वक आंखलेला आयुष्यक्रम मध्येंच सोडून दिल्यामुळे आमच्या कांहीं स्नेह्यांना फार वाईट वाटलें, व मला पुनः

एकवार विलायतेला पाठविण्याचा त्यांनीं माझ्या वडिलांनां आग्रह चालविला. त्यांच्या आग्रहाचा त्यांच्यावर परिणाम होऊन माझ्या एका नातेवाईकाच्या बरोबर मला विलायतेला पाठवावयाचें ठरलें, व त्याप्रमाणें आह्मी निघालों. माझे नशीब वकील होण्याच्या इतक्या विरुद्ध होतें, कीं, पहिल्या खेपेस मी विलायतेला जाऊन तेथें कांहीं दिवस राहिलों. पण या खेपेस विलायतेला पांचावयाचेंसुद्धां माझ्या नशीबीं नव्हतें. कांहीं कारणानें आह्मांला मद्रासेसच बोट सोडून देऊन कलकत्याला परत यावें लागलें. घडून आलेल्या कार्याइतकें तें कारण कांहीं महत्त्वाचें नव्हतें, यांत मुळींच शंका नाही. तथापि आमच्या परत येण्यानें मला कोणी हंसलें नाही. त्यामुळें तें कारण येथें देण्याचें मी रहित करतां. लक्ष्मीच्या मूर्तीचें दर्शन घेण्याचा मीं दोनदां प्रयत्न केला, पण दोन्हीं वेळां तिचें दर्शन न होतांच मला अशा रीतीनें परत यावें लागलें. तथापि मला असा भरंवसा वाटतो, कीं, लोकांनीं कांहींहि ह्मटलें तरी न्यायदेवता मजवर रुष्ट न होतां 'मी वकील होऊन वकिलांच्या लायब्ररींत' माझी निष्कारण भर तरी पडली, नाही या विचारानें ती माझीच वाजू घेईल, व मजकडे कृपालु दृष्टीनेंच पाहील !

त्या वेळीं माझे वडील मसूरीच्या डोंगरावर गेलेले होते. मी त्यांचा कडे भीतीनें कांपतकांपत गेलों, पण रागावल्याचें कांहींच चिन्ह त्यांनीं दाखविलें नाही; उलट त्यांनां थोडेंसें बरें वाटलें असावें असें दिसलें. या माझ्या परत येण्यांत जगन्नियंत्र्याचा चांगला हेतु असावा असें त्यांनां वाटलें असलें पाहिजे.

'वेथ्युन सोसायटी'च्या विनंतिवरून मेडिकल कॉलेज हॉलमध्ये विलायतच्या सफरीला निघण्याच्या आदले दिवशीं मी एक निबंध वाचला. अशा प्रकारचा हा माझा पहिलाच प्रयत्न होता. रेव्हरंड के. एम्. वानर्जी हे अध्यक्ष होते. निबंधाचा विषय 'संगीत' हा होता. वादनाचा त्यांत विचार केलेला नव्हता. शब्दांचा खरा अर्थ उत्तम प्रकारें व्यक्त करणें हें गायनाचें अंतिम ध्येय आहे, असें सिद्ध करण्याचा त्यांत मी प्रयत्न केलेला होता. माझ्या निबंधांत विषयप्रतिपादन फारच थोडक्यांत केलेलें होतें. माझा विषय विशद करण्याकरितां प्रारंभापासून शेवटपर्यंत

मीं अभिनययुक्त पद्यें ह्यणून दाखविलीं. माझ्या गोड आवाजानें झालेला धरिणाम, विषय प्रतिपादन व रम्यांत दिसून आलेली माझी उत्सुकता, व त्याकरितां नानाविध पद्यें लिबडग्यांत मीं घेतलेले श्रम या सर्वांचा मिलाफ हेंच, अध्यक्षांनीं आपल्या भाषणांत शेवटीं माझी ओतप्रोत स्तुति केली याचें कारण असलें पाहिजे. पण आज मला ही गोष्ट प्रांजलपणें कबूल करणें भाग आहे, कीं, त्या दिवशीं इतक्या उत्साहानें जें मत मीं प्रतिपादिलें, तें चुकीचें होतें !

गायनकलेचें कार्य व स्वरूप हीं कांहीं विशिष्ट प्रकारचीं आहेत. जेव्हां गायन शब्दांत वसविलेलें असतें तेव्हां शब्दांनीं आपली मर्यादा सोडून देऊन स्वतःला भलतेंच महत्त्व घेतां कामा नये. तसेंच आपलें वास्तविक कार्य ओळखून, आपण माधुर्य उत्पन्न करण्याचें निव्वळ साधन असून गायनाचें आपण साध्य नाहीं, याकरितां गायनाचें महत्त्व आपण कमी करतां कामा नये हें शब्दांनां समजलें पाहिजे. गायनांत कितीतरी माधुर्य सांठविलें आहे. त्यानें शब्दावर अवलंबून रहाण्याचें कारण काय ? वास्तविक पाहिलें तर, जेथें शब्दांचें कांहीं चालेनासें होतें, त्या ठिकाणींच गायनाच्या कार्याला प्रारंभ होतो. अज्ञेय अशा गोष्टी विशद करून दाखविण्याचें गायनांत सामर्थ्य आहे. शब्दांनां आह्मांस जें व्यक्त करून दाखवितां येत, नाहीं तें गायन आह्मांस विशद करून सांगतें.

ह्यणून गायनावर शब्दांच्य़ भार जितका कमी पडेल तितकें चांगलें. हिंदुस्तानी गायनांत शब्दांनां मुळींच महत्त्व नसून रागरागिणींनां वाटेल तशी आपली कैफियत गुजरण्याची सदर परवानगी ठेविलेली असते. जेव्हां मोकळेपणानें वाढ होण्याला रागरागिण्यांनां सवड ठेविलेली असते तेव्हांच त्या आपल्या चमत्कृतिजन्य प्रांतांत आमच्या आत्म्याला गुंगवून दाकतात आणि गायनाला पूर्णत्वाला पोचवितात. बंगाली संगीताचा यांच्या उलट प्रकार झाला आहे. आमच्या गायनांत शब्दांनां अधिक महत्त्व देण्यांत येतें; त्यामुळें आमच्या संगीताला आपल्या सर्व शक्तीचा विकास करतां येत नाहीं; अर्थात्च आमचें संगीत आपली वहीण श्री-कवितादेवी हिचें दास्य पत्करून स्वस्थ वसलें आहे. अनर्दी जुन्या वैष्णव श्रुतितांपासून तों तहत 'निधूवावूंच्या' कवनापर्यंत, आमच्या संगीतानें

शब्दांभाङ्गनच आपलें सौन्दर्य व्यक्त केलें आहे. असें आहे तरी ज्या-
प्रमाणें आमच्या समाजांत नवऱ्याचें स्वामित्व कवूल करून वायको-
नवऱ्यावर प्रभुत्व गाजविते त्याप्रमाणें आमच्या संगीतानें उघडउघड
काव्याचें दास्यत्व पत्करिलें आहे-तरी 'शेवटीं तें काव्यावर आपलें-
वर्चस्व स्थापन करतेंच. माझ्या कविता रचतांना नेहमीं ही गोष्ट माझ्या
प्रचीतीस येत असे. मी माझ्याशींच गुणगुणत

पद.

आपुलीं रहस्यें ठेविन अपुल्याजवळी ।

प्रियतमे गुप्त हृदयतळीं ॥

हळुच तीं कथीं मज सगळीं ।

मातेंचा कांते । कुजबुजूनि आगळीं ॥ १ ॥

या ओळी लिहिल्या तेव्हां, ज्या अज्ञातस्थलीं रागाच्या मदतीनें
शब्दांनां जातां येतें तेथें निव्वळ शब्दांनां स्वसामर्थ्याच्या जोरावर पोंचतां
येत नाहीं, असें मला आढळून आलें. रागाच्या योगानें मला कळून
चुकलें, कीं, जें गूढ ऐकण्याविषयीं मी इतका उताविळ झालों होतो-तें
गूढ, अरण्यांतील मैदानांच्या हिरव्यागार गूढाशीं मिसळून गेलेलें होतें,
चांदण्या रात्रीच्या निःस्तब्ध शुभ्रतेशीं विलीन झालेलें होतें, अफाट
पसरलेल्या निळ्या आकाशाच्या बुरख्यांतून तें क्षितिजापलीकडे डोका-
वून पहात होतें, आणि पृथ्वी, आप व आकाश, यांशीं तें एकमेव
पूर्ण परिचित होतें !

माझ्या वालपणीं एका पदाचा एक चरण मी ऐकिला होता:—

पद्य—राग कानडा.

प्रीतिदेवते, परक्याचा हा वेध तुला चढविला कुणीं ।

* * * * *

या एकाच चरणानें माझ्या मनांत इतकीं चमत्कारिक चित्रें रंगवून
टाकिलीं, कीं, अद्याप तो चरण माझ्या मनांत सारखा घोळत असतो;
चरणानें मन भरून गेलेलें असतां एके दिवशीं मी एक पद तयार करित
बसलों होतो; त्याचे स्वर आपल्याशींच गुणगुणत असतां मीं त्याच चरणाची
अशी समस्यापूर्ति केली:—

पद.

प्रीतिदेवते परक्याचा हा वेष तुला चढविला कुणीं
ओळखितों मी तुजला, आलिस परदेशाहुनि तूं रमणी ।
महासागरा पलीकडे तव वसतिस्थान असे तरुणी ॥ १ ॥

* * *

त्या मूळच्या पद्याच्या सुराची साथ नसती तर वाकीच्या कवितेला फोणचें स्वरूप प्राप्त झालें असतें हें मला सांगतां येत नाहीं. पण एवढें खरें, कीं, त्यांच्या तालसुरांच्या जादूनें सौंदर्याच्या प्रभावळींत वसलेल्या त्या परक्या व्यक्तीचें मला दर्शन करून दिलें. माझा आत्मा मला सांगूं लागला: “ गहन-गूढाच्या सागराच्या पैलतीराकडून या जगावर येऊन यातमी पोंचविणारी ती (रमणी) आहे, ती येते व जाते, दंव पडलेल्या शारदीय प्रभातकाळीं, वसंताच्या गंधयुक्त रात्रीं, आमच्या हृदयाच्या अगदीं आंतल्या दालनांत जी कधीं कधीं आमच्या ओझरती श्ठीस पडते ती ती व्यक्ति होय. त्या सुंदर स्त्रीचें गाणें ऐकावयास कधीं कधीं आम्ही आकाशाकडे भरान्या मारीत असतो. ” या परकीय भुवन-गोहिनीच्या द्वारापर्यंत तालसुरांनीं मला भरान्या मारीत नेळें, व त्यामुळें वाकीचे शब्दहि तिलाच उद्देशून संबोधले गेले.

यानंतर कित्येक वर्षांनीं बोलपूर येथील एका रस्त्यांत एक भिकारी रस्त्यानें गातगात चालला होता.

पद: राग कलंगडा, ताल त्रिताल. [चाल: 'निजरूप इला मी दावूं का. ?']

अज्ञात विहंगम हा खेले ।

पंजारिं जाई, येइ कसा तो वाहेरी कवण्या वेळें ॥ ध्रु० ॥

अहाहा करीं सांपडतां मम हा केव्हांतरि दैववळें ।

अडकवितों मी तत्पदिं माझ्या प्रेमाचे धुंगुरवाळे ॥ १ ॥

* * *

तो भिकारीहि याच गोष्टीचा पुनरुच्चार करीत आहे असें मला वाटलें. कधीं कधीं असा प्रकार घडतो, कीं, एखादा अपरिचित पक्षी पोलादी पिंजऱ्याच्या आंत सांपडतो, आणि दूरवर असलेल्या अमर्यादित अज्ञेयाच्या गोष्टी गुणगुणतो. अशा पक्ष्याला हृदयानें कायमचें आपल्या संनिध मोठ्या

आनंदानें ठेविलें असतें. पण तसें करण्याचें त्याच्यांत सामर्थ्य कोठें आहे ? त्या अज्ञात पक्ष्यांच्या येण्याजाण्याची वार्ता पद्याच्या तालसुरा-खेरीज दुसरें कोण वरें सांगू शकेल ?

निव्वळ शब्दखचित संगीताचीं पुस्तकें प्रसिद्ध करण्याचें माझ्या मोठें जिवावर येतें याचें तरी कारण हेंच. तसल्या पद्यांत स्वारस्य येणें शक्यच नसतें !

प्रकरण वात्तसावें.

नदीकिनारा.

दुसऱ्यांदा मी विलायतला जात असतां वाटेंतूनच परत आलों त्या वेळीं माझे वंधु जोतिरिंद्र व त्यांच्या पत्नी चंद्रनगर येथें नदीकांठच्या एका उद्यानगृहांत राहत असत. परत आल्यावर मी त्यांच्याकडेच राहावयास गेलों.

अहाहा ! पुनश्च गंगानदी ! दोन्ही तीरांनीं असलेल्या वृक्षराजींच्या थंडगार छायेतून वाहणाऱ्या नदीच्या खळखळाटाशीं सूर लागलेल्या, इष्टप्राप्ति न झाल्यानें कष्टी झालेल्या, पण आनंददायक वस्तूंच्या उपभोगानें श्रमलेल्या अनिर्वचनीय अशा पुनः त्याच दिवशीं रात्रीं ! वंगाल्यांतील हें प्रकाशानें भरलेलें आकाश, हा दक्षिणानिल, हा नदीचा प्रवाह, राजाला शोभणारा हा सुस्तपणा, एका बाजूच्या क्षितिजापासून दुसऱ्या बाजूच्या क्षितिजापर्यंत आणि हिरव्यागार भूमीपासून तो निळ्या आकाशापर्यंत विस्तीर्ण पसरलेलें रिकामपण; या सर्व गोष्टी, भुकेलेल्या अगर तहानेनें व्याकुळ झालेल्या माणसाला जसें अन्न अगर पाणी, त्याप्रमाणें मला होत्या. या ठिकाणीं खरोखर मला स्वगृहासारखें वाटत होतें, व या सर्व गोष्टींमुळे मला मातृप्रेमाचा लाभ झाल्यासारखें वाटलें.

या गोष्टीला कांहीं फार वेंपें झालेलीं नाहींत. तथापि कालानें कित्येक फेरफार घडवून आणिले आहेत. भोंवतालच्या वृक्षांच्या गार छायेखालीं असलेल्या नदीकांठच्या आमच्या लहानलहान झोंपड्या जाऊन त्यांच्या जागीं आतां गिरण्या उभ्या आहेत. त्या अक्राळविक्राळ राक्षसाप्रमाणें

सूं सूं करणारीं आपलीं डोकीं उंच उचलून धरीत आहेत ! अर्वाचीन राहणीच्या दोन प्रहरच्या झगझगाटांत मानसिक विश्रांतीचे तासदेखील किमान मर्यादेला जाऊन पोचले आहेत; व त्या जागीं अनंत तोंडें असलेल्या अशांततेनें जीविताच्या सर्व बाजूंवर हल्ला चढविलेला आहे. कोणी ह्मणतील, कीं, ही आमच्या कल्याणाची गोष्ट आहे; पण माझे स्वतःचें मत असें आहे, कीं, हें सर्वस्वी कल्याणकारक नाही ! लोक कांहींहि ह्मणोत; मला असें वाटतें खरें !

गंगानदीच्या पवित्र पात्रांतून वाहात जाणाऱ्या कमलपुष्पांच्या निर्माल्याप्रमाणें, नदीकांठीं माझे दिवस भराभर निघून गेले; मला असें वाटलें, कीं, गंगानदीच्या पवित्र पात्रांतून कमलपुष्पांच्या निर्माल्याचे ढीगच वाहात जात आहेत ! पावसाळ्यांत दुपारीं जुनीं वैष्णव पद्यें माझ्या स्वतःच्या तालसुरांत ह्मणत, व त्याबरोबर वाजाच्या पेटीचे सूर काढीत एकाद्या भ्रमिष्ठाप्रमाणें मी कांहीं दिवस घालविले. केव्हांकेव्हां दोन प्रहरांनंतर आह्मी नावेतून नदीवर फिरून येत असूं. त्या वेळीं मीं गावें, ज्योतिरिंद्र यांनीं सारंगीनें साथ करावी, असें चाले. पूर्वीं रागांत आम्हीं सुरवात करावी; व नंतर वृद्ध होत जाणाऱ्या दिवसाबरोबर राग बदलत बदलत 'विहाग' राग आम्ही गाऊं लागलों ह्मणजे पश्चिमदिशा आपल्या सोनेरी खेळांच्या दुकानाचे दरवाजे बंद करीत आहे व पूर्वेकडे वृक्षराजींच्यावर चंद्र उगवून आलेला आहे असा देखावा आमच्या दृष्टीस पडे.

नंतर आम्ही परत येऊन उद्यानगृहाच्या घाटाला लागावें. तेथून गच्चीवर जाजम पसरून नदीकडे तोंड करून आम्हीं पहात वसावें. त्या वेळीं जल आणि भू यांवर सर्वत्र सुपेरी शांतता पसरलेली दिसे; एखादीच नाव क्वचित् कोठेंतरी दिसे. तीरावरील वृक्षराजींच्या खालीं कृष्णच्छाया पडलेल्या असत; आणि संध्य वाहणाऱ्या प्रवाहावर चांदणें चकाकत असे.

आम्ही रहात असलेल्या उद्यानगृहाला 'मोरेनची' वाग असें नांव होतें. पाण्यापासून तो उद्यानगृहाच्या लांबलचक व रुंद व्हरांच्यापर्यंत पायऱ्या बांधलेल्या होत्या.

उद्यानगृहांतील खोल्या सारख्या सारख्या नसून त्यांची रचनाहि पद्धतशीर नव्हती. सगळीं दालनें एका उंचीवर नव्हतीं. कांहीं उंच कांहीं

सखल अशीं तीं असल्यानें कांहीं दालनांत जिने चहून जावें लागे दिवाण-खाना भव्य असून त्याचें तोंड घाटाकडे होतें. त्याला कांचेच्या खिडक्या असून त्यांवर रंगीवेरंगी चित्रें काढलेलीं होतीं.

गर्दछायेंत अर्धवट झांकून गेलेल्या एका फांदीवर एक झोंपाळा टांगलेला असून, कोठें उजेड आहे तर कोठें नाहीं अशा त्या कुंजांत दोन माणसें या झोंपाळ्यावर बसून झोंके घेत आहेत, असें एक चित्र होतें; दुसऱ्या एका चित्रांत पायऱ्या पायऱ्या आहेत, त्या किल्लेवजा एका राजभवनापर्यंत गेलेल्या आहेत; सणावारांचे पोषाख अंगावर घालून स्त्रीपुरुषांच्या झुंडीच्याझुंडी इकडूनतिकडे वावरताहेत, असें दाखविलें होतें. खिडक्यांवर उजेड पडला असतां हीं चित्रें चकाकत असत व त्यामुळें फार सुंदर दिसत; इतकीं कीं, नदीच्या बाजूचें वातावरण तीं उत्सव-संगीतानें भरून टाकताहेत असें वाटे !

फार प्राचीन काळीं होऊन गेलेल्या मेजवानीचा थाटमाट मुग्ध प्रकाशांत दिसत आहे असें वाटे. झोंपाळ्यावरचें प्रणयसंगीत नदीतीरावरील रानावनांनां आपल्या कथानकांनें जीवंत करित आहे असा भास होई ! घरांतील सर्वांत वरची खोली एका वाटोळ्या मनोऱ्यावर होती. तिला चोडों वाजूंनीं खिडक्या होत्या. कविता लिहिण्याकरितां मी या खोलींत बसत असें-भोंवतालचे वृक्ष आणि निरभ्र आकाश यांच्याखेरीज तेथून दुसरें कांहीं दिसत नसे. त्या वेळीं मी संध्यासंगीतांत गुंतून गेलों होतो; त्यांत त्या खोलीविषयीं मी खालीलप्रमाणें लिहिलें:—

(राग-कर्नाटकी; चाल “ कांते फार तुला मजसाठीं.)

कविते, हे सखये, तुजसाठीं मम मंदिर रचिलें ।

महाकाश हृदयावरी निरवधी भेष जिथें सुख-निद्रित झाले ॥ १ ॥

प्रकरण तेहतिसावें.

संध्यासंगीत (पुढें चालू.)

या वेळीं वाङ्मयाच्या टीकाकारांत “ रूढ तालसुरांनां वाजूस ठेऊन नवीन तालसुर प्रचारांत आणणारा आणि वोवडे बोल गाणारा ” अशी

माझी कीर्ति पसरलेली होती. माझे लेख स्पष्ट नसतात असा आरोप केला जात असे. त्या वेळीं ही गोष्ट मला कितीहि रुचली नसली, तरी तो आरोप निराधार तर खास नव्हता. त्यांत थोडे तरी सत्य होतेंच. माझ्या कवित्वाला संसारांत खरोखर घडून येणाऱ्या अनुभवाचें पाठबळ नव्हतें. लहानपणीं मला एकांतवासांत वंदींत ठेविलेंलें असतां जगाची माहिती व अनुभव मला कसा मिळावा बरें ?

माझ्यावर केलेला आरोप सर्वस्वी निराधार नसला तरी एक गोष्ट मी कधींच कबूल करणार नाहीं. या अस्पष्टपणाच्या आरोपाखालीं आणखी एक गोष्ट झांकून ठेविलेली होती. ती हीः—लोकांच्या मनावर जोराचा परिणाम होण्याकरितां मी मुद्दामच अशा गूढ पद्धतीचा अवलंब करितों, असा ध्वनि त्या आरोपांतून निघे त्याचें मला फार वाईट वाटे ! सुदैवानें निर्दोष दृष्टि असलेल्या लोकांनां एखादा तरुण निव्वळ शोभेसाठीं चष्मा घालतो असें वाटून त्यांनीं त्याच्याकडे पाहून डोळे मिचकविणें हें अगदीं शक्य आहे; व्यवहारांत या गोष्टी नेहमीं चालत असतात ! त्या विचाराच्या माणसाच्या व्यंगावद्दल बोलण्याला कोणालाहि पूर्ण मुभा असेल पण 'आपल्याला दिसत नाहीं असें तो ढोंग करितो' असा त्यावर वृथा आरोप करणें हें मात्र अत्यंत निंद्य होय ! धूममय स्थिति ही सृष्टीच्या उत्क्रांतीची एक पायरी आहे. तिच्यावर विशिष्ट हेतूचा आरोप करणें बरोबर नाहीं.

ज्या कवित्वांत निश्चितपणा आलेला नाहीं अशा कवित्वाला कांहीं किंमत नाहीं असें समजलें तर, आपल्याला वाङ्मयांतील खऱ्या तत्त्वाची कधींच प्राप्ति व्हावयाची नाहीं. मनुष्यस्वभावाची एखादी जरी खरी बाजू त्या कवित्वांत दाखविलेली असेल, तरी तें कवित्व संग्राह्य आहे असें ह्मणावयास हरकत नाहीं. मनुष्यस्वभावाचें जसेंच्या तसेंच चित्र त्यांत रंगविलेंलें नसेल तरच तें कवित्व दूर सारतां येईल ! मनुष्याच्या आयुष्यांत असा एक काल असतो, कीं, त्या वेळीं अनिर्वचनीयासंबंधीं करुणावृत्ति, अस्पष्टतेची चिंता, याच त्याच्या मनोभावना असतात. कांहीं तरी मनोभावना व्यक्त करण्याचा ज्या कवितांत प्रयत्न केलेला असतो त्या निष्प्रयोजन आहेत, असें ह्मणतां येणार नाहीं. फारच झालें तर

त्यांना कांहीं किंमत नाही असें ह्मणतां येईल. परंतु खात्रीनें तसेंहि ह्मणतां येणार नाही. ज्या गोष्टींनां व्यक्तरूप मिळालें त्यांचा तो दोष नसून त्यांनां सुस्पष्ट उद्गार देतां आला नाही या अपयशाचा तो दोष होय.

मनुष्याच्या ठिकाणीं द्वित्व असतें. एक आंत व एक बाहेर. विचार, आचार आणि भावना यांच्या प्रवाहाच्या मागच्या वाजूस असलेल्या अंतरात्म्याचें फारसें ज्ञान मिळत नाही, ह्मणून जीविताची वाढ होण्याचें तें एक साधन आहे या दृष्टीनें त्याला वगळून भागावयाचें नाही. बाह्य व्यवहाराशीं आंतल्या व्यवहाराचें जुळेनासें झालें ह्मणजे अंतरात्मा घायाळ होतो; त्याच्या वेदना बाहेर दिसतात. त्यांनां नांव देणें अगर त्यांचें वर्णन करणें हें कठीण आहे. ठराविक अर्थाच्या शब्दांप्रमाणें त्यांचा उच्चार करून दाखवितां येत नसून त्या वेदना अस्पष्ट आर्तस्वराप्रमाणें असतात !

संध्यासंगीतांत स्फुट झालेलें दुःख व खेद हे विकार माझ्या अगदीं आंतल्याआंत उत्पन्न झालेले होते. आंतल्याआंत दावून टाकलेला अंतरात्मा बंधमुक्त होऊन मोकळ्या जागीं येण्याची धडपड करीत असतो. हीं गाणीं ह्मणजे अशा प्रकारच्या धडपडीचा इतिहास होय; सृष्टपदार्थाप्रमाणें काव्यांतहि निरनिराळ्या शक्ति एकमेकांच्या विरुद्ध असतात. त्यांचा मिलाफ झालेला नसतो. एक शक्ति एका वाजूला ओढते तर दुसरी विरुद्ध वाजूला खेंचते! परस्परविरुद्ध शक्तींमध्ये अत्यंत वैरभाव उत्पन्न झाला, अगर त्यांचें अत्यंत निकट सांनिध्य झालें ह्मणजे त्या एकजीव झाल्या तर, सला वाटतें तशा परिस्थितींत काव्याला जन्म मिळणें अशक्य आहे ! वैमनस्यानें उद्भूत झालेलें दुःख नाहीसें होऊन या शक्तींचा मिलाफ झाला तर अशा ठिकाणीं सारंगींतून सुखध्वनि निघावा त्याप्रमाणें काव्यांतून संगीताला जन्म मिळतो !

‘संध्यासंगीत’ प्रथम जन्मास आलें तेव्हां जयांचीं शिंगे फुंकून त्याचें कोणीं स्वागत केलें नाही; तरी त्याला रसिकांची वाण पडली नाही. दुसऱ्या एका ठिकाणीं मी एक हकीकत सांगितलीच आहे, कीं, रमेशचंद्र दत्तांच्या वडील मुलीघा लग्नसमारंभ होता. बंकिमवावू दरवाजांत उभे होते व रमेशचंद्र रिवाजाप्रमाणें त्यांच्या गळ्यांत हार घालून त्यांचें स्वागत करीत होते. इतक्यांत मी तेथें गेलों तों बंकिमवावूंनीं आपल्या गळ्यांतून हार काढला व तो माझ्या गळ्यांत घालतांघालतां ते ह्मणाले

“रमेश, यांनां अगोदर हार घातला पाहिजे. तुम्हीं त्यांचें संध्यासंगीत वाचलें नाहीं काय ?” “आपण अद्यापि तें वाचलें नाहीं” असें रमेशचंद्रांनीं सांगितल्यावर त्यांपैकी कांहीं पद्यासंबंधानें बंकिमचावूंनीं जो अभिप्राय व्यक्त केला त्या अभिप्रायानें मला माझ्या श्रमांचें सार्थक झाल्यासारखें वाटलें !

संध्यासंगीतानें मला एक उत्साही स्नेही मिळवून दिले. सूर्यकिरणा-प्रमाणें, त्यांच्या स्तुतीनें नवीन उद्भूत झालेल्या माझ्या परिश्रमांत नव-जीवनाचा संचार करून मला योग्य मार्ग दाखविला. हे गृहस्थ कोण ह्यणाल तर बाबू प्रियानाथ सेन हे होत. संध्यासंगीताच्या पूर्वीच ‘भग्नहृदया’नें त्यांनां माझ्याविषयीं अगदीं नाउमेद व निराश करून टाकिल्लें होतें; तथापि संध्यासंगीतानें मीं पुनश्च त्यांचा लोभ संपादन केला. त्यांच्याशीं परिचित असलेल्यांनां माहितच आहे, कीं, वाङ्मयाच्या सप्त-समुद्रांतून सुरक्षितपणें जाणारे ते एक हुषार नावाडी होते. बहुतेक सर्व हिंदी भाषा, तथाच अनेक परकी भाषा यांच्यांतून ते सतत भ्रमण करीत असत ! त्यांच्याशीं संभाषण करूं लागलें ह्यणजे विचारसृष्टीतील अगदीं कोपऱ्यांतील देखाव्यांचीं सुद्धां चित्रे पहावयाला मिळत. या गृहस्था-वरोवरचा माझा स्नेह बहुमोल ठरला ! मला त्याचा कल्पनातीत उपयोग झाला.

पराकाष्ठेच्या आत्मविश्वासानें ते आपलीं वाङ्मयविषयक मते प्रति-पादन करूं शकत असत. अधिकारयुक्त वाणीनें व आत्मविश्वासानें त्यांनीं केलेल्या वाङ्मयटीकेची मला पराकाष्ठेची मदत झाली. ती मला शब्दांनीं वर्णन करून सांगतां येत नाहीं. त्या वेळीं मी जें जें कांहीं लिहीं तें सर्व त्यांनां वाचून दाखवीं. योग्य वेळीं त्यांनीं जे प्रशंसोद्गार काढून माझ्यांत उत्साह उत्पन्न केला ते प्रशंसोद्गार त्यांनीं जर काढले नसते व वेळोवेळीं माझी पाठ थोपटली नसती तर त्या वयांत मीं केलेल्या जमीनमशा-गतीला जो हंगाम प्राप्त झाला आहे, जें फळ मिळालें आहे, तें मिळालें असतें कीं नाहीं हें सांगणें कठीण आहे !

प्रकरण चौतिसावें.

प्रभातसंगीत.

गंगातटाकीं असतां मीं थोडेंसें गद्यहि लिहिलें. हें गद्य कांहीं विवक्षित विषयांवर अगर विशिष्ट हेतु मनांत धरून लिहिलेलें नसून मुलें पतंग धरतात त्याप्रमाणें सहजासहजी लिहिलें होतें. अंतरंगांत वसंताचें आगमन होतें त्या वेळीं नानाविध रंगांच्या व क्षणिक टिकणाऱ्या कल्पना उद्भूत होतात; व त्या मनांत इतस्ततः उडत असतात. विशिष्ट प्रकार असल्याविना त्यांच्याकडे आपलें लक्ष्यहि जात नाहीं. या माझ्या फुरसतीच्या कार्ली माझ्याकडे येईल तें गोळा करण्याची मला कदाचित् लहर आली असावी. अगर ज्या माझ्या मुक्त झालेल्या आत्म्यानें आपलें वेष्टन झुगारून देऊन आपल्याला वाटेल तसें लिहिण्याचें निश्चित केलें होतें, त्या आत्म्याचीच ही एक निराळी वाजू असेल इतकेंच ! जें मी लिहित असें तें माझ्या लिहिण्याचें साध्य नसल्यानें लिहिणारा 'मी' आहे एवढीच गोष्ट लिहिण्याचा उत्साहभर कायम रहाण्यास पुरेशी होती. पुढें हे सर्व गद्यलेख 'विविध प्रबंध' या नांवाखालीं प्रसिद्ध झाले. पहिल्या आवृत्तींतच त्यांचा अंत होऊन पुनरावृत्तीनें त्यांना पुनर्जन्म दिला नाहीं !

मला वाटतें, याच वेळीं मीं माझी पहिली कादंबरी 'बौठाकूराणी रहाट' ही लिहिण्यासहि प्रारंभ केला.

नदीकांठीं कांहीं दिवस राहिल्यावर माझे बंधु ज्योतिरिंद्र कलकत्यांत म्युझिअमजवळ 'सदर रस्त्यावर' एक घर घेऊन तेथें राहावयास गेले. मी त्यांच्या जवळच राहिलों. या ठिकाणीं राहून 'संध्या-संगीत' व ही कादंबरी लिहावयाचें काम चालू असतां माझ्या अंतर्गामीं कांहीं तरी महत्त्वाची कांति घडून आली !

एके दिवशीं सायंकाळीं आमच्या 'जोडासाफो' घराच्या गच्चीवरून मी येरझारा घालीत फिरत होतो. मावळणाऱ्या सूर्याचा प्रकाश संधि-प्रकाशाशीं अशा रीतीनें मिसळून गेलेला होता, कीं, सर्वत्र पसरणारें संध्या-समन मला विशेष चित्ताकर्षक वाटलें. त्यानें मला अगदीं मोहून टाकलें.

सौंदर्यातिशयानें माझे मन इतकें भरून गेलें, कीं, शेजारच्या घराच्या भिंतीदेखील अधिकाधिक सुंदर होताहेत असें मला वाटूं लागलें. आश्चर्य वाटून मी स्वतःलाच प्रश्न विचारूं लागलों: 'रोजच्या परिचित जगापासून क्षणभंगुरवाचें आच्छादन दूर होण्याचें आज कारण काय? या सायंप्रकाशांतील कांहीं जादू तर नसेल ना? छे; असें होणें नाहीं !'

माझ्या अंतरंगांत प्राप्त झालेल्या सायंकाळचा हा परिणाम आहे असें माझ्या ताबडतोव लक्ष्यांत आलें ! सायंकाळच्या कृष्णच्छायांनीं माझ्या आत्म्याला वेढून टाकिलें होतें ! दिवसाच्या झगझगीत प्रकाशांत माझा आत्मा वावरत असतांना मी जें जें पाहीं तें तें सर्व ल्याशीं मिसळून जाई, व त्यांत विलीन होऊन दिसेनासें होई. आतां आत्म्याला पार्श्वभूमींत सोडिल्यानें जगाकडे त्याच्या खऱ्या रूपांत मला पाहतां आलें, आणि त्या रूपांत झुळकतेचा अंशहि नसून तें रूप सौंदर्यानें आणि आनंदानें ओतप्रोत भरून गेलेलें असतें अशा प्रकारचा अनुभव प्राप्त झाल्यानंतर माझ्या अहंकाराला मुद्दाम दाबून टाकून जगाकडे निव्वळ प्रेक्षक या नात्यानें पाहण्याचा मी प्रयत्न करूं लागलों, तेव्हां मला विशेष प्रकारचा आनंद वाटूं लागला ! जगाकडे त्याच्या खऱ्या स्वरूपांत कसें पाहावें, व अशा रीतीनें पाहिल्यावर स्वतःच्या मनावरचें ओझें कसें हलकें झाल्यासारखें वाटूं लागतें, या गोष्टी माझ्या एका आप्ताला समजावून सांगण्याचा मीं एकदा प्रयत्न केल्याचें मला चांगलें आठवतें. माझ्या प्रयत्नांनां यश मात्र आलें नसावें असें मला वाटतें.

यानंतर या गूढ गोष्टींत माझी आणखी प्रगति झाली; व ती आयुष्य भर टिकून राहिली आहे.

सदर रस्त्याचें दुसरें टोंक व दुसऱ्या वाजूला असलेल्या 'फ्रीस्कूल'च्या क्रीडांगणांतले वृक्ष सदर रस्त्यावर असलेल्या आमच्या घरांतून दिसत असत. एके दिवशीं सकाळीं व्हरांज्यांत उभा राहून मी त्या वाजूकडे सहज पहात होतो. त्या वृक्षांच्या पानांनीं भरून गेलेल्या शिखरांतून सूर्यनारायणाची स्वारी नुकतीच वर येत होती. मी असा तेथें पहात उभा असतां एकाएकीं माझ्या नेत्रांवरचें पटल नाहींसें होऊन सर्व जग चमत्कृतिजन्य प्रकाशानें भरून गेलें आहे व चोहों वाजूंनीं सौंदर्य आणि

आनंद यांच्या लहरींवर लहरी उसळत आहेत असें मला आढळून आलें ! हृदयावर सांडून राहिलेल्या निराशा आणि खेद यांच्या थरांना एका क्षणांत ह्या प्रकाशानें पार भेदून टाकलें व आपल्या विश्वव्यापी तेजानें माझे हृदय भरून टाकलें !

त्याच दिवशीं 'जलपातजागृति' ही कविता माझ्या हृदयांतून बाहेर पडली, व धवधव्याप्रमाणें तिचा प्रवाह वाहूं लागला. कविता लिहून संपली, पण विश्वाच्या आनंदमय रूपावर काळोखाचें आच्छादन येऊन पडलें नाहीं! पुढेंपुढें तर ही कल्पना इतक्या थराला पांचली, कीं, जगांतील कोणीहि व्यक्ति अगर कोणचीहि वस्तु मला शुल्लक, कष्टप्रद, अगर आनंदरहित वाटेनाशी झाली! त्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं अगर तिसऱ्या दिवशीं एक गोष्ट घडून आली ती मात्र विशेष चमत्कारिक वाटली.

एक मोठा विचित्र मनुष्य होता, तो माझ्याकडे वारंवार येई व मला वेड्यासारखे प्रश्न करी. एके दिवशीं त्यानें मला विचारलें "आपण आपल्या डोळ्यांनीं परमेश्वराला कधीं पाहिलें आहे काय?" मीं परमेश्वराला पाहिलेलें नाहीं असें मला उत्तर द्यावेंच लागलें. तें ऐकून आपण परमेश्वर डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिल्याचें त्यानें मला सांगितलें. तुम्ही पाहिलेंत तें कसल्या प्रकारचें काय होतें असें त्यास विचारतां त्यानें उत्तर केलें "परमेश्वराची मूर्ति एकदम माझ्यापुढें उभी राहिली व दुसऱ्याच क्षणाला अदृश्य झाली."

अशा मनुष्यावरोवर अशा प्रकारचा वादविवाद करण्यांत कोणालाहि मुळींच मजा वाटणार नाहीं, शिवाय त्या वेळीं माझ्या स्वतःच्या लेखन-व्यवसायांत मी अगदीं दंग होऊन गेलों होतो. तथापि तो मनुष्य अगदीं निरुपद्रवी असल्यानें त्याच्या श्रद्धाळुपणाला दुखविणें ही गोष्ट मला आवडत नसे, ह्मणून शक्य तितकें शांतपणें त्याचें ह्मणणें मी ऐकून घेत असें.

पण मी ज्या वेळचें वर्णन करीत आहे त्या वेळीं मनु पालटलेला होता. तो एकदां संध्याकाळीं मजकडे आला. त्याच्या येण्यानें कष्टी होण्याऐवजीं या वेळीं त्याला पाहातांक्षणींच मला आनंद वाटला; व मीं त्याचें चांगलें आगतस्वागत केलें. त्याच्यावर पसरलेलें वेडेपणाचें व विक्षिप्तपणाचें आच्छादन या वेळीं गळून पडल्यासारखें मला वाटलें. ज्या माणसाचे

इतक्या आनंदानें मीं स्वागत केलें तो मनुष्य माझ्यापेक्षां कोणच्याहि दृष्टीनें कनिष्ठ दर्जाचा नाहीं, इतकेंच काय पण त्याचा माझा निकट संबंध आहे, असें मला वाटूं लागलें. तो दृष्टीला पडतांक्षणीं नेहमीप्रमाणें मला मुळींच त्रास न वाहून, त्याच्या येण्यानें आपला वेळ फुकट जातो आहे असें मुळींच मनांत न येतां उलट तें आनंदातिशयानें भरून गेलें, आणि माझ्या ठिकाणीं निष्कारण दुःख आणि कष्ट उत्पन्न करणाऱ्या असत्याच्या गुरफटून टाकणाऱ्या जाळ्यांमधून आपण अगदीं मुक्त झालों असें मला वाटूं लागलें !

व्हरांज्याच्या कठज्याशीं उभा राहून मी पाहीं तों रस्त्यानें जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकांपैकीं—मग ते कोणीहि असोत—प्रत्येकाची चालण्याची ढव, त्यांच्या शरीराची ठेवण व त्याचे नाकडोळे इत्यादि अवयव या सर्व गोष्टी माझ्या मनाला इतक्या थक करून सोडणाऱ्या वाटाव्या, कीं, विश्वाच्या सागरावरील लहरीनां त्या मार्गें टाकताहेत असें दिसे. वाल्यापासून मी फक्त माझ्या डोळ्यांनींच पाहात आलों आहे, पण आतां माझ्या ज्ञानशक्तीच्या साहाय्यानें तिला एकवटून मी पहावयास आरंभ केलेला होता. एकमेकांच्या खांद्यावर हात टाकून रस्त्यानें रमतगमत जाणारे दोन तरुण माझ्या दृष्टीस पडले, ह्मणजे आपण एखादी खुल्लक गोष्ट पहातां आहोंत असें मला आतां वाटत नसे. ज्यापासून सर्व जगभर व्हास्याचे अनंत तुपार पसरत आहेत अशा आनंदाच्या शाश्वत निर्झराचा अंत न सांपडणारा तळ मला त्यांतून दिसतो आहे असें मला वाटे.

मनुष्यानें यत्किंचित् हालचाल करतांच त्याचे अवयव व स्नायु यांचें कार्य सुरू होतें; त्यांचा खेळ यापूर्वीं मीं कधींच लक्ष्यपूर्वक पाहिलेला नव्हता. आतां प्रत्येक क्षणाला त्यांच्या लीलांच्या नाना तऱ्हा मला सर्वत्र आढळूं लागल्या; व मी त्यांच्या जादूनें भरून गेलों. तथापि त्यांचें स्वतंत्र अस्तित्व मला दिसलें नाहीं; तर या क्षणाला सर्वत्र मानवी दृष्टींत, प्रत्येक घरांत, त्यांच्या नानाविध व अनंत गरजा आणि कार्ये त्यांमधून निरंतर चालू असलेल्या आश्चर्यकारक सुंदर नृत्याचेच ते विभाग आहेत असें मला दिसून आलें.

एक मित्र दुसऱ्या मित्राच्या सुखदुःखाचा भागीदार होतो; आई प्रेमानें मुलाचे पापे घेते, त्याला अंगाखांद्यावर खेळविते; एक गाय दुसऱ्या गाईशीं

उभी राहते व तिचें अंग चाहूं लागते. आणि या सर्व प्रकारांच्या मागे असलेलें अनंतत्व माझ्या मनापुढें अगदीं स्पष्टपणें उभें राहातें; आणि त्याचा माझ्यावर असा कांहीं परिणाम होतो, कीं, मी घायळ होऊन जातो ! पुढें या कालाविषयी लिहित असतांना मीं असें लिहिलें:—“एकाएकीं माझ्या हृदयानें आपलीं दारें कशीं उघडलीं व अनंत सृष्टीनां हातांत हात घालून आंत कसें येऊं दिलें हें मला समजलें नाहीं.” ही कवीची अतिशयोक्ति नव्हती. जें माझ्या मनाला वाटलें—जें माझ्या अनुभवाला आलें—तें सगळें जसेंच्या तसें योग्य शब्दांत मला सांगतां आलें नाहीं एवढेंच.

‘स्वतः’चें विस्मरण झालेल्या या आनंदमय स्थितींत मीं कितीतरी दिवस घालविले ! कित्येक दिवस या स्थितीचा गोड अनुभव मी घेत होतां. नंतर पुढें दार्जिलिंगला जाण्याचें माझ्या वंधूनां ठरविलें. ‘अयं विशेषः’ असें वाटून मला पराकाष्ठेचा आनंद झाला. मला वाहूं लागलें, कीं, सदर रस्त्यावर रहात असतां ज्या गूड गोष्टीचें मला ज्ञान झालें ती गोष्ट हिमाचलाच्या उत्तुंग शिखरांवर मला अधिक चांगली पाहावयाला मिळून तिच्या गहन अंतरंगाचें मला अधिक ज्ञान होईल. कांहींहि झालें तरी हिमालयपर्वत माझ्या नूतन दृष्टीला कसा काय दिसतो हें तरी मला अनुभवावयाला मिलेल असा मीं विचार केला !

परंतु माझा तर्क चुकीचा ठरला. “सदर रस्त्यामधील त्या लहानशा गृहालाच विजयश्रीनें वरिलें होतें. पर्वतशिखरावर चढून गेल्यानंतर मी सभोंवताली पाहूं लागलों तों क्षणार्धांत, माझी नूतन दृष्टि नाहींशीं झाली, ही गोष्ट माझ्या तावडतोव लक्ष्यांत आली. बाह्य सृष्टीपासून आपल्याला ‘सत्या’ची अधिक प्राप्ति करून घेतां येईल, ही माझी कल्पनाच चुकीची असली पाहिजे. हें एक प्रकारचें पापच मीं केलें ह्याणावयाचें ! पर्वतराज आकाशाला कितीका भेदणारे असेनात, मला दिव्य दृष्टीची देणगी देण्याला त्यांच्यापाशीं कांहीं असणें शक्य नाहीं. जो दाता आहे त्याला कोणत्याहि ठिकाणीं—घाणेरज्या वोळांत देखील—क्षणाचा विलंब न लावतां, शाश्वत जगाची दिव्यदृष्टि बहाल करितां येते !

झाडाशुद्धपांतून मी भटकलों; धवधव्यांपाशीं मी बसलों; त्यांच्या पाण्यांत मी यथेच्छ डुबलों; निरभ्र आकाशांतून कांचनगंगेची शोभा मीं निरखून,

पाहिली, पण कोणच्याहि जागीं मला ती गोष्ट आढळली नाही. तिचे मला ज्ञान झालेलें होतें, पण ती आतां मला दिसत नव्हती. हिच्या सुंदर खड्याकडे मी कौतुकानें पहात आहे तोंच पेटीचें झांकण एकदम झांकलें गेलें; मी चित्रासारखा बंद होणाऱ्या पेटीकडे पहात राहिलों ! त्या पेटीचें काम कितीहि सुबक आणि चित्ताकर्षक असलें तरी ती निव्वळ रिकामी पेटी आहे असा माझा चुकीचा समज झाला तरी आतां त्यांत कांहीं विघडावयाचें नाही.

माझे ' प्रभात-संगीत ' पूर्ण झालें. दार्जिलिंग येथें मी लिहिलेली ' प्रतिध्वनि ' नांवाची कविता हीच त्यांतली शेवटची होय. हिच्यांत कांहींतरी गूढ अर्थ भरलेला आहे असें लोकांना वाटूं लागलें; इतकें, कीं, एकदां दोघां स्नेह्यांनीं या कवितेंतल्या खऱ्या अर्थाबद्दल पैज लाविली. मला समाधानाला एवढीच जागा होती, कीं, अर्थ समजावून घेण्याकरितां ते दोघेहि मजकडे आले असतांना त्यांतलें कोडें उकलावयाला त्यांच्या सारखाच मीहि असमर्थ ठरल्यानें त्या पैजेत दोघांपैकीं एकाचाहि तोग झाला नाही. अरेरे ! कमल आणि कमलाकर यांवर मी अगदीं साध्या सुगम कविता लिहित असें, ते दिवस आतां कोठें आहेत !

कांहीं गोष्टी समजून सांगण्याकरितां कां कोणी मनुष्य कविता लिहितो ? खरें पाहिलें तर मनुष्याला हृदयांत जें वाटतें तें कवितेच्या रूपानें बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करितें ! यामुळें एखादी कविता ऐकल्यावर ' आपल्याला बोवा दांतला कांहींच अर्थ समजत नाही ' असें जर कोणीं ह्मटलें तर माझी मति गुंग होऊन जाते. पुढाला ह्मणून जर कोणीं ह्मणूं लागला, कीं, मला कांहीं समजत नाही, तर त्याला उत्तर असें:—“ त्यांत समजण्यासारखें कांहीं नाही; त्यांत आहे काय ? तो निव्वळ भास आहे ! ” “ हो हो तें मला ठाऊक आहे; पण त्याचा अर्थ काय ? ” असें तेंच तेंच तो पुनः पुनः ह्मणूं लागला तर त्यांतून सुटण्याला दोन मार्ग आहेत. एक तर अशा वेळीं विषय वश्लणें अगर वास ह्मणजे फुलांत विश्वाच्या आनंदानें धारण केलेली आकृति होय असें ह्मणून ती गोष्ट अधिकच गहन करणें.

मुख्य अडचण ही आहे, कीं, शब्दांनां अर्थ असतो. ह्मणूनच कवि शब्दांनां यमक आणि वृत्त यांच्या सांच्यांतून ओ. न काढितो. उद्देश हा,

की, शब्दार्थ थोडेसे दाबांत रहावेत; त्यांचें वर्चस्व न होतां मनोभावनेला स्वतःचें स्वरूप व्यक्त करण्याला संधि मिळावी.

मनोभावना अशा रीतीनें व्यक्त करणें ह्यणजे कांहीं एखाद्या आद्य-तत्वाचें प्रतिपादन नव्हे, कीं शास्त्रीय गोष्टीची चर्चा नव्हे, कीं एखाद्या उपयुक्त नीतितत्वाची शिकवणूक नव्हे ! अश्रु अगर हास्य यांप्रमाणें अंत-रंगांत चाललेल्या गोष्टींचें तें बाह्य चित्र होय. शास्त्र अगर तत्त्वज्ञान यांनां काव्यापासून कांहीं फायदा करून घ्यावयाचा असेल तर त्यांनीं तसें खुशाल करावें; पण काव्यापासून त्यांनां फायदा झालाच पाहिजे असें नाहीं; तें कांहीं काव्याच्या अस्तित्वाचें कारण नव्हे. होडींत बसून जात असतांना तुझाला मासे सांपडले-पकडतां आले-तर तुमचें दैव चांगलें असें ह्यणावयाचें, पण या कारणानें त्या होडीला मासे पकडण्याची होडी असें ह्यणतां यावयाचें नाहीं; तसेच तो होडीवाला मासे पकडण्याचा धंदा करित नाहीं ह्यणून त्याला तुझी दोषहि लावतां कामा नये.

‘प्रतिध्वनि’ ही कविता लिहून इतकीं वर्षे होऊन गेलेली आहेत, कीं, ती आतां कोणाच्या लक्ष्यांतहि येत नाहीं; व तिच्यांतील गूढार्थ उकलून सांगण्यालाहि कोणी मला सांगत नाहीं. तथापि तिच्यांत दुसरे कोणतेहि गुणदोष असेनात, वाचकांनां मी इतकें खात्रीपूर्वक सांगूं शकतो, कीं, ती कविता लिहिण्यांत, एखादें कोडें प्रतिपादाचें, अंगर अगडबंब विद्वत्तेचें प्रदर्शन करावें हा माझा हेतु नव्हता. त्यांतली खरी स्थिति अशी होती, कीं, माझ्या हृदयाला कांहीं एक तळमळ लागलेली होती; व दुसरें कोण-तेंच नांव न आढळल्यामुळे जी गोष्ट मला हवी होती तिला मीं ‘प्रति-ध्वनि’ असें नांव दिलें.

विश्वाच्या मध्याशीं असलेल्या झऱ्यापासून रागाचे प्रवाह विश्वभर घसरले जातात तेव्हां त्यांचा प्रतिध्वनि, आमच्या प्रियजनापासून आणि आमच्या सभोंवतालच्या सुंदर वस्तूंपासून दूर अंतरावरील आमच्या हृदयांत परत येतो. मीं पूर्वी सुचविल्याप्रमाणें आम्ही प्रेम करितों तें ज्या वस्तूंपासून वर हा प्रतिध्वनि उत्पन्न होतो त्या वस्तूवर नसून या प्रतिध्वनी-वरच आम्ही तें करित असलों पाहिजे. याचें कारण असें आहे, कीं, एकदां जी गोष्ट आपल्या दृष्टीसमोरसुद्धां नको असते तीच गोष्ट दुसऱ्या एखाद्या

वेळीं आमच्या मनावर पूर्ण पगडा बसविते, आह्मी तिचे दास बनतो; ती आमची अधिप्रात्री देवता होते !

इतके दिवस मी जगाच्या बाह्य स्वरूपाकडेच पहात असं; व त्यामुळें त्याचें सर्वव्यापी, आनंदमय रूप मला दिसत नसे. पण नंतर, एकदां प्रकाशाचा एकच किरण एकाएकीं चमकला आणि त्यानें सर्व जग प्रकाशित करून सोडिलें; तेव्हां जग हें असंख्य वस्तूंचा एक ढीग आहे अगर त्यांत घडून येणाऱ्या कार्यांचा एक भला मोठा सांठा आहे असें मला न वाटतां, जग ही एक पूर्ण वस्तु आहे असें माझ्या डोळ्यांनां दिसूं लागलें. हा अनुभव मला असें सांगत आहे असें दिसलें, कीं, “ विश्वाच्या गहन-गूढांतून गानाचा प्रवाह उगम पावत आहे, व काल आणि स्थल यांवर पसरत आहे. आनंदलहरींप्रमाणें तेथून त्याचा प्रतिध्वनि उठत आहे. ”

हृदयांतल्या हृदयांतून एखादा निष्णात कवि गाण्याचे आलाप काढितो; त्यांतच खराखुरा आनंद असतो, आणि तेंच गाणें त्याला एकावयास मिळतें तेव्हां तो आनंद द्विगुणित होतो. आद्यकवींची कृति अशा रीतीनें आनंदाच्या पुरांत त्यांच्याकडे परत येते तेव्हां त्या आनंदाच्या पुरांत आह्मी स्वतःला खुशाल बुद्ध देतो; असें झालें ह्मणजे, वर्णन करून सांगतां न येण्याजोग्या रीतीनें या पुराच्या प्रवाहाच्या ध्येयाची तावडतोव आह्मांला ओळख होते. आह्मांला जसजशी जाणीव प्राप्त होऊं लागते तसतसा आह्मांला प्रेमाचा पूर लोटतो. आनंदाच्या प्रवाहावरोबर त्याच्या अपरिमित ध्येयाकडे आमच्या स्वतःचें दुःख, कष्ट, वाजूस ठेऊन आह्मी मोठ्या खुशीनें जातो. सुंदर वस्तु दृष्टीस पडतांक्षणीं आमच्या मनांत त्या इच्छित वस्तूच्या प्राप्तीची तळमळ लागते ती याच कारणानें होय !

अपरिमितापासून वाहात येऊन परिमिताकडे वाहात जाणारा जो प्रवाह त्यालाच ‘सत्य’ ‘सत्त्व’ अशी संज्ञा देतात. तें ठराविक स्वरूपाच्या कायद्यांनीं नियंत्रित झालेलें असतें. अपरिमिताकडे परत येणारा त्याचा प्रतिध्वनि ह्मणजे ‘सौंदर्य’ आणि ‘आनंद’ हा होय. सौंदर्य आणि आनंद यांनां स्पर्श करणें अगर घट्ट पकडून ठेवणें ही गोष्ट अत्यंत कठीण असल्यामुळें तीं आह्मांला वेडे करून सोडतात, ‘प्रतिध्वनीत’ कवितांच्या

साहाय्यानें हीच गोष्ट प्रतिपादण्याचा मी प्रयत्न केलेला आहे. माझ्या प्रयत्नाला यश आलें नाहीं, माझे ह्मणणें मला विशद करून मांडतां आलें नाहीं, या गोष्टीचें आश्चर्य वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कारण त्या वेळीं ही गोष्ट माझी मलाच स्पष्ट झालेली नव्हती !

पुढें कांहीं वर्षांनीं-वयानें मी मोठा झाल्यावर-प्रभातसंगीतावद्दल मी माझ्या एका पत्रांत कांहीं मजकूर लिहिला होता; त्याचा गोष्टवार वाचकांच्या परवानगीनें मी येथें देतोः—

“ ‘जगांत कांहीं नसून सर्व गोष्टी आपल्या हृदयांत आहेत ’ असें वाटणें ही मनाची स्थिति एका विशिष्ट वयांत होत असते. प्रथम आपलें हृदय जागृत होतें तेव्हां तें, प्रत्येक वस्तु आपल्या तोंडांत कोंवण्याकरितां आहे असें वाटणाऱ्या दांत येत असलेल्या बालकाप्रमाणें, सगळ्या जगाला कवटाळून धरण्याकरितां वाहु पुढें पसरत असते. आपल्याला खरोखर काय हवें आहे आणि काय नको आहे हें त्याला क्रमाक्रमानें समजू लागतें. हृदयावर पसरलेले ढग आकुंचन पावूं लागून त्याच्यांत उष्णता उत्पन्न होते; व मग साहजिकपणेंच ती उष्णता दुसऱ्यांनां तापवूं लागते !

“ सगळें जग आपणास हवें असें ह्मणून प्रारंभ केल्यास कांहींच प्राप्त होत नाहीं. आपल्या सर्व शक्ति एकवटून कोणच्या तरी एका वस्तूवर मग ती वस्तु कांहीं कां असेना-आपण आपली इच्छा केंद्रीभूत करितो; तेव्हां अपरिमिताकडे जाण्याचें द्वार आपणांस दिसूं लागतें. ‘ प्रभात-संगीता’नें माझ्या अंतरात्म्याला प्रथमतःच बाहेर आणिलें, व त्यामुळे अशा प्रकारचें केंद्रीभवन झाल्याचें त्यांत कांहींच चिन्ह दिसत नाहीं ! ”

या प्रथम परीवाहाचा हा सार्वत्रिक आनंद विशिष्ट वस्तूशीं आमचा परिचय करून देतो. एखादें सरोवर कांठोकांठ भरलें ह्मणजे नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें तें निर्गम शोधूं लागतें. नंतर एके ठिकाणीं कोंडून राहण्या-ऐवजीं चोहोंबाजूंनीं त्याचे प्रवाह वाहूं लागतात. याच अर्थानें, पुढें जडगारें शाश्वत प्रेम प्रथम प्रेमापेक्षां आकुंचित असतें असें ह्मणतां येईल. त्याच्या कार्यक्षेत्राकडे पाहिलें तर त्याला ठराविक स्वरूप प्राप्त झालें असून प्रत्येक भागाभागांतून समग्र अविच्छिन्न वस्तु हुडकून काढण्याची तें इच्छा करितें; व अशा रीतीनें अपरिमिताकडे तें प्रेम ओढून नेलें.

जातें. सरते शेवटीं त्याला प्राप्त होणारी वस्तु हृदयाचा पूर्वीचा तो अमर्याद आनंदहि नसून, आपल्यापासून दूर असलेल्या अपरिमिताच्या सत्यांत तें प्रेम विलीन होऊन जातें; व अशा रीतीने त्याच्या स्वतःच्या इच्छांमधील संपूर्ण सत्य त्याला प्राप्त होतें !

मोहितबावूनीं प्रसिद्ध केलेल्या आवृत्तींत 'प्रभातसंगीत', 'निष्क्रमण' या नांवाखालीं एकत्रित केलेल्या समुच्चयांत घातलेलें आहे. कारण मी निविड हृदयवनांतून मोकळ्या जगांत आल्याचें वर्तमान यांतच प्रथम दिलेलें होतें. त्यानंतर या यात्रेकन्यानें-हृदयानें-अनेक प्रकारांनीं आणि मनाच्या वेगवेगळ्या स्थितींत क्रमाक्रमानें त्या जगाशीं ओळख कळून स्नेह संपादिला. सतंत बदल पावणाऱ्या अशाश्वतीच्या असंख्य पायऱ्या चढून गेल्यानंतर सरतेशेवटीं तें अपरिमिताला जाऊन पोचेल-याला अनिश्चिताचा अस्पष्टपणा ह्मणतां येणार नाहीं; पण त्याला पूर्ण विकसित सत्याशीं मिळून जाणें अशी संज्ञा देतां येईल.

माझ्या अगदीं लहानपणापासून, अगदीं साधेपणानें पण मोठ्या प्रेमानें सृष्टीशीं मी हितगुज करीत वसत असें. सृष्टीशीं मीं मैत्री संपादलेली असून त्या मैत्रीच्या पुष्कळ मजा मीं अनुभविल्या. आमच्या बागेतल्या नारळीच्या झाडांपैकीं प्रत्येक झाड अगदीं वेगळी व्यक्ति आहे असें मला चाटे. अध्यापक शाळेम नून मी सायंकाळीं परत आल्यावर गच्चीवर जाई. गच्चीवरील आकाशाच्या मागच्या वाजुला, निळ्या आणि करड्या रंगांचे पाण्यानें ओथंबलेले ढग मी पाहिल्याबरोबर क्षणार्धांत मी आनंदानें कसा बेहोष होऊन जाई, ही गोष्ट अध्यापक मला चांगली आठवते. रोज सकाळीं झोंपेंतून जागा होऊन मी डोळे उघडावे तोंच प्रेमानें जागृत करणारें जग आपल्या खेळांत सवंगडी होण्याकरितां मला बोलावूं लागे ! दोनप्रहरचें तप्त आकाश, वामकुक्षीच्या प्रशांत वेळीं, उद्योगांत निमग्न झालेल्या जगापासून दूर कोठें तरी आपल्या तपोभूमींत मला घेऊन जाई. रात्रीचा अंधकार पिशाचभूमीच्या रस्त्यांचे दरवाजे खुले करी; आणि सात समुद्र आणि तेरा नद्या यांच्यावरून, सर्व शक्य गोष्टी तशाच अशक्य गोष्टी यांनां मागे टाकून थेट आपल्या आश्चर्यभूमींत तो मला घेऊन जाई.

पुढें एके दिवशीं, तारुण्याची प्रभात उगवली असतां, माझे तृपित हृदय भुकेनें व्याकुल होऊन रडूं लागलें तेव्हां ' आंत आणि बाहेर ' यांच्या या खेळांत मधेंच एक विघ्न उभें राहिलें. माझे जीवनसर्वस्व दुखावलेल्या हृदयाभोंवतीं सारखें गरगर फिरूं लागलें; त्याच्याभोंवतीं भोंवत्यावर भोंवरे उत्पन्न होऊन त्यांत जीवनसर्वस्वाचें ज्ञान गडप होऊन गेलें; कष्टी होऊन हृदय आपले हक्क पुढें मांडीत असतां उत्पन्न झालेली ' आंत आणि बाहेर ' यांतील विषमता, व आजपर्यंत मी अनुभविलेल्या सृष्टीशीं हितगुज करण्याच्या हक्काचें त्यामुळें झालेलें निर्मूलन यामुळें मला झालेल्या दुःखाचें ' संध्यासंगीतांत ' मीं वर्णन केलेलें होतें. मधेंच उपस्थित झालेल्या या अडचणीला-या तटबंदीला-' प्रभातसंगीतांत ' मीं एक खिंडार पाडिलें ! हें पाडावयास कशाचा आघात करावा लागला? हें मला माहीत नाहीं. तटबंदी फोडल्यानें माझी हरपलेली वस्तु मला पुनः प्राप्त झाली. मला पूर्ण पराचित अशा स्वरूपांत त्या वस्तूचा मला पुनः लाभ झाला इतकेंच नव्हे, तर मध्यंतरींच्या वियोगामुळें अधिक गंभीर व पूर्णपरिणत स्थितींत त्याचा मला लाभ झाला !

अशा रीतीनें माझ्या आयुष्याच्या पुस्तकाच्या पहिल्या भागाचा शेवट झाला. त्यांत, संयोग, वियोग, आणि पुनः संयोग असे तीन खंड आहेत. परंतु त्या पुस्तकाच्या पहिल्या भागाचा अद्याप शेवट झाला नाहीं हें ह्मणणेंच वस्तुस्थितीला अधिक धरून होईल. तोच विषय अद्याप पुढें चालू ठेवावा लागत आहे. त्यांतील अधिकाधिक गुंतागुंती सोडवाव्या लागत आहेत; व त्यांचा समाधानकारक शेवट करावा लागत आहे. मला वाटतें, प्रत्येक जण आपल्या आयुष्याच्या पुस्तकाचा एकच भाग पुरा करावयास येथें येतो.

' संध्यासंगीता ' च्या कालीं लिहिलेले गद्यलेख ' विविध प्रबंध ' या नांवानें प्रसिद्ध केले होते असें मी वर सांगितलेंच आहे. ' प्रभात संगीत ' लिहित असतां त्याच वेळीं लिहिलेले इतर गद्यलेख ' आलोचन ' या मथळ्याखालीं जगापुढें आले. ह्या दोन गद्यलेखमालांच्या विशिष्ट लक्षणा-मधील अंतर हें मध्यंतरींच्या कालांत माझ्यामध्ये झालेल्या बदलाचें बरोबर दर्शक होय !

प्रकरण पस्तिसावें.

राजेंद्रलाल मित्र.

प्रमाणान् आलेल्या सर्वे विद्वान् लोकांनां एकत्र जमवून एक विद्वत्-परिषद् स्थापन करावी अशी याच वेळेच्या सुमारास माझे वंधु ज्योति-रेंद्र यांच्या मनांत कल्पना आली. बंगाली भाषेत अधिकारवाणीनें सर्वमान्य पारिभाषिक शब्द ठरविणें व इतर मार्गांनीं तिची वाढ करणें हें या परिषदेचें मुख्य ध्येय होतें. सध्याची साहित्यपरिषद् ज्या दिशेनें काम करीत आहे त्यापेक्षां आमच्या विद्वत्परिषदेचा उद्देश किंचित् भिन्न होता.

अशा प्रकारची परिषद् स्थापन करावी अशी कल्पना डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांनां फार पसंत पडली व मोठ्या उत्साहानें त्यांनीं त्या कल्पनेचा अंगीकार केला. परिषदेच्या अल्पशा आयुष्यकालांत प्रारंभापासून तेच तिचे अध्यक्ष होते. आमच्या परिषदेचे सभासद होण्याची विनंती करण्या-करितां मी पंडित विद्यासागर यांच्याकडे गेलों व परिषदेचे उद्देश व मिळालेल्या सभासदांची नांवें यांचा खुलासा मी त्यांच्याजवळ केला; माझे सर्व वोलणें लक्ष्यपूर्वक ऐकून घेऊन ते ह्मणाले “ माझे जर काळ तर माझे तुझांला असें सांगणें आहे, कीं, तुम्ही आझांला वगळा. वज्या थंडांनां परिषदेत घेऊन तुझांला कांहींच कार्यसिद्धि करितां येणार नाही; याचें कारण असें, कीं, त्यांचें आपापसांत एकमत होणार नाही; त्यांचें कधींच जमावयाचें नाही.” असा उपदेश करून परिषदेचे सभा-सद होण्याचें त्यांनीं नाकारिलें. वंकिमवावू सभासद झाले; परंतु परिष-देच्या कामांत त्यांनीं विशेषसें लक्ष्य घातलें,—उत्साह दाखविला,—असें सांग्यानें ह्मणवत नाही.

अगदीं स्पष्ट बोलावयाचें ह्मणजे ही परिषद् चालू असेपर्यंत राजेंद्र-लाल मित्र यांनीं परिषदेसंबंधीं सर्व कामें एकट्यानेंच जबाबदारीनें आपल्या शिरावर घेऊन केलीं. भूगोलांतील पारिभाषिक शब्दांपासून आरंभीं आमच्या कार्याला प्रारंभ केला. शब्दांच्या यादीचा मसुदा डॉ. राजेंद्रलाल यांनीं स्वतःच तयार करून, तो मसुदा त्यांनीं छापवून, त्यांच्या प्रती सभासदांकडे विचाराकरितां पाठवून दिल्या. परकी देशांची

नांवे तेथील लोक जशीं उच्चारितात तशींच तीं बंगालींत लिहावींत अशीहि आमची एक कल्पना होती.

पंडित विद्यासागरांचें भाकित खरें ठरलें: बड्या धंडांचे हातून खरो-खरच कांहीं करून घेतां आलें नाहीं; आणि कोंब फुटून पालवी फुटून लागते तोंच परिषदेची वेळ करपून गेली ! परंतु राजेंद्रलाल मित्र सर्व गोष्टींत पारंगत होते, प्रत्येक गोष्टींत ते तज्ज्ञ होते. खरें बोलावयाचें ह्मणजे ते स्वतः एक परिषदच होते ! परिषदेमुळेच राजेंद्रलाल मित्र यांच्या भेटीचा मला अल्प लाभ झाला; व या लाभानें परिषदेच्या कामांत झालेल्या श्रमांचें मला कांहींच वाटलें नाहीं. माझ्या आयुष्यांत पुष्कळ बंगाली विद्वानांच्या भेटीचा मला योग आलेला आहे; परंतु राजेंद्रलालांच्या इतकी आपल्या अंगच्या हुशारीनें कोणीच मजवर छाप बसविली नाहीं !

माणिकतोळ्यांत कोर्ट ऑफ वार्ड्सच्या कचेरींत जाऊन मी त्यांची भेट घेत असें. माझी जाण्याची वेळ सकाळची असे. मी तेथें जाई तेव्हां ते आपल्या लेखनवाचनव्यवसायांत अगदीं गहून गेलेले नेहमीं मला आढळत; परंतु ताह्याच्या हूडपणामुळे त्यांनां भेटावयाला जाऊन त्यांचा अमोल वेळ घेण्यांत मला कांहींच हरकत वाटत नसे; परंतु मी गेलों आणि त्यामुळे ते कधीं यत्किंचित्हि त्रासले असें मला केहांहि आढळलें नाहीं. मी येतां आहे असें पाहतांक्षणींच ते आपलें काम बाजूस ठेवीत व मजबरोबर बोलूं लागत. त्यांनां ऐकावयाला थोडे कमी येत होतें, ही गोष्ट सर्वश्रुतच आहे; यामुळे ते मला प्रश्न विचारण्याची संधि क्वचित्च देत. ते एखादा मोठासा विषय घेत व त्याचा ऊहापोह करीत. त्यांच्या गोड व विद्वत्ताप्रचुर संभाषणाचे पाश हेच मला त्यांच्याकडे ओढून घेऊन जात. दुसऱ्या कोणत्याहि मनुष्याच्या संभाषणप्रसंगापासून इतक्या निरनिराळ्या विषयांवरील सूचक विचारांचा ठेवा मला प्राप्त झालेला नाहीं. मोहिनी घालून गुंगविल्याप्रमाणें अत्यंत आनंदित होऊन मी त्यांचें बोलणें ऐकत असें.

क्रमिक पुस्तक-निर्णायक मंडळाचे ते सदस्य होते असें मला आठवतें. पसंतीकरितां त्यांच्याकडे जीं पुस्तके येत तीं ते समग्र वाचीत व पेन्स-

लीनें त्यांवर टिपणें लिहीत. कांहींकांहीं प्रसंगीं या पुस्तकांपैकीं एखादें पुस्तक निवडून काढून त्यावर ते चर्चा करीत; या चर्चेचा विषय मुख्यतः बंगालीची रचना व सर्वसाधारणपणें भाषाशास्त्र हा असे. या विषयावरील त्यांच्या भाषणाचा मला अत्यंत फायदा झाला. त्यांनीं ज्यांवर परिश्रम घेतलेले नव्हते असे फारच थोडे विषय होते. आणि ते ज्या विषयांवर परिश्रम घेत, ते विषय विशद करण्याची कला त्यांनां उत्तम साध्य झालेली होती.

जी परिषद् आह्मी स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला त्या परिषदेच्या कामासंबंधीं इतर सभासदांवर अवलंबून न राहतां डॉ. राजेंद्रलाल यांच्याकडेच सर्व गोष्टी सोंपवून टाकल्या असल्या तर, ज्या गोष्टी हल्लींच्या साहित्यपरिषदेनें हातीं घेतलेल्या आहेत त्या गोष्टी त्या एकट्याच माणसाकडून कितीतरी पुढें गेलेल्या परिषदेला निःसंशय आढळल्या असत्या.

राजेंद्रलाल मित्र हे व्युत्पन्न पंडित होते. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या शरीराची ठेवण भव्य असून त्यांच्या चेहेऱ्यावर विलक्षण तेज होतें. सार्वजनिक व्यवहारांत ते अत्यंत प्रखर होते तरी विद्वत्तेच्या आढ्यतेचें चर्कित्वाहि प्रदर्शन न करतां माझ्यासारख्या पोरानीं मोठ्या गहन विषयावर चर्चा करण्यांतदेखील त्यांनां कांहींच कमीपणा वाटत नसे. आपला मोठेपणा बाजूस ठेवून ते माझ्याशीं वागत-या गोष्टीचा, त्यांच्याकडून भारतीला 'यमाचें श्वान' हा लेख लिहून घेऊन, उपयोग करून घेण्यासाठीं मी चुकलों नाहीं. त्यांच्या वेळचे त्यांच्याशीं समवयस्क मोठे लोक पुष्कळ होते, परंतु त्यांच्याशीं अशा प्रकारची सलगी करण्यास मला धीर झाला नसता. वरें कदाचित् मीं धीटपणा दाखविला असता तर राजेंद्रलाल मित्रांच्या सारखें मला त्यांच्याकडून प्रोत्साहन मिळतेंना.

परंतु सामन्याकरितां ते आखाड्यांत उतरत तेव्हां म्युनिसिपल कार्पोरेशनमधील अगर युनिव्हर्सिटी सीनेटमधील त्यांच्या प्रतिस्पर्धांची गाळण उडून जाई; मीतीनें त्यांची छाती धडधडू लागे. त्या काळीं क्रिस्तोदास पाल हे चतुर मुत्सद्दी असून राजेंद्रलाल मित्र हे रणशूर योद्धे होते.

एशियाटिक सोसायटीनें हातीं घेतलेल्या संशोधनाच्या आणि पुस्तकें प्रसिद्ध करण्याच्या कार्यासाठीं निव्वळ अंगमेहनतीचें काम करण्याकरितां

त्यांनां कित्येक संस्कृत पंडित नेमावे लागत. दास्तविक संशोधनाचें सर्व काम हे पंडित करीत असून राजेंद्रलाल लुचेगिरीनें त्याचें सर्व श्रेय आपल्याकडे घेतात अशा प्रकारचा अभिप्राय व्यक्त करण्यास कांहीं हलक्या मनाच्या व मत्सरग्रस्त निंदकांनां या गोष्टीमुळें कसें फावत असें हें मला चांगलें आठवतें. एखाद्या कामाच्या सिद्धीचें बहुतेक सर्व श्रेय आपणांकडे घेऊन खरोखर कामाची जबाबदारी ज्यानें शिरावर घेतली आहे त्याला निव्वळ देव्हान्यांतील पूजेचा देव समजणारीं माणसें आपल्या कैक वेळां दृष्टीस पडतात ! गरीब विद्याच्या लेखणीला वाचा असती तर तिलासुद्धां आपल्याला मात्र काळे डाग आणि लेखकाच्या वांटणीला कीर्तीची शुभ्र पताका हा अन्याय पाहून खेद वाटला असता.

मृत्यूनंतर देखील अशा असामान्य बुद्धिमत्तेच्या माणसाची त्याच्या देशवांधवांकडून चहा होऊं नये ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. अनेक कारणांपैकीच हेंहि एक कारण असणें शक्य आहे, कीं, राजेंद्रलालांच्या मृत्यूनंतर थोडक्याच दिवसांनीं विद्यासागरांच्या मृत्यूनें सर्व देश शोकसागरांत गटंगळ्या खाऊं लागला. त्यामुळें राजेंद्रलालांच्या निधनावद्दल दुःख प्रदर्शन करण्याची सवडच मिळाली नसावी ! आणखीहि एक असें कारण असेल, कीं, त्यांचे सर्व लेख बंगालीच्या बाहेरचे असल्यानें लोकगंगेशीं त्यांनां एकजीव होतां आले नसावें !

प्रकरण छत्तिसावें.

कारवार.

सदर रस्ता सोडून पुढें आह्मी सर्व जण पश्चिम किनाऱ्यावरील कारवार शहरीं गेलों. मुंबई इलाख्याच्या दक्षिण विभागांत कानडा जिल्ह्याचें कारवार हें मुख्य ठिकाण होय. संस्कृत वाङ्मयांत वरचेवर उल्लेखिलेल्या मलय पर्वतामधील प्रदेशाचा तो एक भाग असून त्यांत वेलदोज्यांच्या वेली व चंदनाचीं झाडे विपुल आहेत. त्या वेळीं माझे वडील बंधु तेथें न्यायाधीश होते.

त्या लहानशा बंदराला टेंकड्यांनीं वेढून टाकलेलें आहे. तें बंदर इतकें आडवाजूला व एकांतस्थलीं आहे, कीं, त्या ठिकाणीं बंदर असल्याचें

कांहींच चिन्ह दिसत नाही. त्याच्या अर्धचंद्राकृति किनाऱ्यानें खुल्या समुद्रांत आपले बाहु पसरलेले आहेत; अनंताला कवटाळण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या उत्सुक आकृतीप्रमाणें त्या वालुकामय विस्तीर्ण किनाऱ्याच्या भोंवतीं नारळी, ताडी यांचें अरण्य असून त्यांतूनच कालीनदी वाहत येऊन त्या किनाऱ्याशीं समुद्राला मिळते. समुद्राला मिळण्यापूर्वी दोन्ही तीरांनीं असलेल्या टेकड्यांच्या रांगांमधून चिंचोळ्या पात्रांतून ही नदी वाहत येते.

एकदा चांदण्या रात्रीं लहानशा होडींत बसून नदींतून वरच्या वाजूला आम्ही गेल्याचें मला आठवतें. आम्ही जात असतां वाटेत आम्हांला शिवाजीचा एक डोंगरी किल्ला दिसला; त्याच्या पायथ्याशीं आम्ही थांबलों. किनाऱ्यावर उतरून जरासे पुढें गेल्यावर आम्हांला एका शेतकऱ्याच्या घराचें साफसूफ करून स्वच्छ राखलेलें छोटेखानी अंगण लागलें. वसण्याकरितां एक जागा पसंत करून तेथें आम्हीं वसलों. त्या ठिकाणीं चंद्राचा शीतल प्रकाश पडला होता. तेथें बसून वरोवरच्या खाण्याच्या पदार्थांवर आम्ही थथेच्छ ताव मारला. आम्ही परत येत असतांना नदीच्या प्रवाहावर वरोवर आम्ही आमची होडी सोडून दिली. सर्वे अचल टेकड्या व अरण्यें, संथपणें वाहाणारा कालीनदीचा प्रवाह, या सर्वांवर, चंद्रप्रकाशाचें मोहिनी अन्न पसरून टाकून, रजनीनें आपला अंमल बसविला होता.

नदीचें मुख गांठावयाला आम्हांला फार वेळ लागला, ह्मणून तेथें पोहचल्यावर समुद्रांतून परत जाण्याऐवजीं आम्हीं तेथेंच होडींतून उतरलों आणि किनाऱ्यावरील वालुकामय प्रदेशांतून घरीं परत आलों. त्या वेळीं खूप रात्र झालेली होती; समुद्र इतका शांत होता, की, त्यावर एकही लाट येत नव्हती. इतकेंच काय पण नेहमीं वाऱ्यानें हालून आवाज उत्पन्न करणारे ताडाचे वृक्षहि अगदीं स्तब्ध होते. अफाट पसरलेल्या वालुकामय प्रदेशाच्या वाजूच्या वृक्षराजींची छाया अगदीं निःस्तब्ध होती; आणि क्षितिजाशीं असलेल्या निळसर करड्या रांगांच्या टेकड्या एका वर्तुलांत शांतपणें आकाशाखालीं निद्रा घेत होत्या,

सर्वत्र पसरलेल्या गाढ निःस्तब्धतेतून व अमर्यादित स्फटिकवत् पांढऱ्या शुभ्र चंद्रप्रकाशांतून आम्ही-मूठभर मानवप्राणी-तोडांतून एक शब्दहि

न काढतां मार्गक्रमण करीत होतीं. नाहीं ह्यणावयाला आमच्यावरोवर आमच्या छाया मात्र होत्या. आह्मीं घरीं पोंचलों व आंथरुणावर पडलों, पण मला झोंप येईना. आपल्यापेक्षां गहनगूढ अशा कोणच्या तरी गोष्टींत माझी निद्रा विलीन होऊन गेलेली होती. त्या वेळीं मीं एक कविता लिहिली. ती त्या अतिदूरच्या समुद्रकिनाऱ्यावरील त्या रात्रीशीं गुरफटून गेलेली आहे. ज्या स्मृतींनीं तें काव्य गुंफलेलें आहे त्या स्मृतींशीं अपरिचित अशा माझ्या वाचकांच्या हृदयांशीं तें काव्य कसें जाऊन भिडेल हें मला समजत नाहीं. मोहितबावुंनीं प्रसिद्ध केलेल्या माझ्या स्फुट काव्यांच्या पुस्तकांतून याच संशयानें त्या कवितेला गाळलें आहे. ती कविता मी या ठिकाणीं देत आहे. माझ्या जीवनस्मृतींत तिला जागा देणें हें गैरवाजवी समजलें जाणार नाहीं अशी मला उमेद आहे.

पदः—राग—कानडा. ताल—त्रिताल.

चाल—‘रजनिनाथ हा नभीं उगवला’

मध्यरात्रिच्या गांभीर्यगुणीं ।

लय होवो मम आत्मसमर्पणीं ॥ ध्रु० ॥

मजवरिचे निज, पाश आवरो

मृत्तिकेस या जड दूर करो

या विघ्नांतुनि मजला तारो

खतंत्रता भज देउनि धरणी ॥ १ ॥

ज्योत्स्नापानें मत्तहि असलां

दूरचि ठेवा निज विभवाला

तारांनों, अद्भुतीही मजला

क्षितिज धरो निज पक्षाऽदरणीं ॥ २ ॥

गीत नको, स्वर, शब्द नको वा

स्पर्शन, निद्रा, जागृति किंवा

मी कीं ज्योत्स्ना पुलकप्रभवा

हर्षोन्मादसमाधि नभोंगणिं ॥ ३ ॥

गुप्त गगननीलिमेंत झाली,

जेथुनि नाविकगीतें आलीं

अस्फुट कानीं, अशि ही भरली
 नौका वाटे, जग यात्रिकगणि ॥ ४ ॥
 अनंत या रजनीच्या हृदयीं ।
 टेंकुनि जंव मी विश्रम घेई ।
 अहंभाव तो विरलचि होई ।
 स्फुरे मूर्ति मम काव्यरूपिणी ॥ ५ ॥

* * *

येथें ही गोष्ट नमूद करून ठेवणें जरूर आहे, कीं, मनोभावनांनीं मन भरून गेल्यामुळे आपल्या लेखणींतून कांहीं तरी बाहेर पडतें. येवढ्यानें तें लेखन चांगलें असलेंच पाहिजे असें ह्यणतां येणार नाहीं. आपण जें जें लिहितों व उच्चारतां त्यावर मनोविकारांची पूर्ण छटा पसरलेली असते. व्यक्त करावयाच्या मनोभावनेपासून आपण अगदीं अलिप्त राहणें हें वरोवर होणार नाहीं. तद्वतच त्या मनोभावनेला अगदीं चिकटून राहणें हें खऱ्या कवित्वाला पोषक होणार नाहीं. कवित्वाला वास्तविक रंग चढविण्यास खरोखर जर कोणी समर्थ असेल तर स्मृतीचा कुंचला हाच होय. मनोभावनेशीं निकट सान्निध्य असल्यानें कल्पनाशक्ति जखडून टाकिली जाते; व तिच्यावर नसता दाब येऊन पडतो. मनोविकाराचें बंधन तोडून टाकून त्यांनां दूर ठेवल्याशिवाय कल्पनेला स्वैर संचार करितां येत नाहीं. ही गोष्ट कवित्वालाच लागून आहे असें नसून कोणत्याहि कलेसंबंधीं असंच ह्यणतां येईल, कीं, कलाकुशल मनुष्यानें प्रयत्न करून थोडा फार अलिप्तपणा साध्य करून घेणें अगदीं जरूर आहे. आपल्या कलेच्या सर्वधारण नियमांनां त्यानें चिकटून वसतां कामानये.

प्रकरण सदतिसावें.

प्रकृति-प्रतिशोध.

कारवारांत असतां “ प्रकृति-प्रतिशोध ” या नांवाची मी एक संगीत नाटिका लिहिली. त्यांतला नायक एक संन्यासी होता. सर्व कामना व प्रेमविषयक वस्तु यांचें बंधन तोडून टाकून प्रकृतीवर विजय संपादण्याचा

त्याचा प्रयत्न होता. अशा रीतीने मिथ्या जगाची बंधने तोडून टाकून आत्म्याच्या वास्तविक व गूढ स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त करून घेतां येईल अशी त्याची समजूत होती. त्या नाटिकेतली नायिका एक लहान वयाची कुमारी असून तिने या संन्याशाला पूर्वाश्रमाला परत आणले. अनंताशी असलेल्या व्यवहारापासून त्याला विमुख करून तिने त्याला पुनः मानवी प्रेमबंधनांत व या संसारांत आणून सोडले. अशा रीतीने पूर्वाश्रमांत परत आल्यानंतर अनुभवाने त्याला आढळून आले, की, “लहानांतच मोठे सांपडावयाचे. साकाराशी अनंताची निराकारता विलीन झालेली आढळावयाची. आत्म्याचे नित्य स्वातंत्र्य प्रेमांतच सांपडावयाचे.” आणि खरे पाहिले तर प्रेमाच्या प्रकाशांतच संसाराची बंधने अनंताशी विलीन होऊन जातात असे आपणांस दिसून येईल.

सृष्टीचे सौंदर्य हे कल्पनानिर्मित मृगजळ नसून, अनंताचा आनंद त्यांत प्रतिबिंबित झालेला असल्याने त्या आनंदांत पूर्णपणे गडून जाऊन मनुष्य आपणा स्वतःस कसे विसरून जातो, या गोष्टीचे प्रत्यंतर घेण्यास खरोखरीच कारवारचा समुद्र-किनारा योग्य ठिकाण आहे. आपल्या नियमनांच्या जादूच्या रूपाने सृष्टि स्वतःची ओळख करून देत असता तिचे आनंद आमच्या सृष्टिआड होणे हे अस्वाभाविक नसले तरी अत्यंत क्षुद्र वस्तूशी संबंध येतांच तिच्या सौंदर्याने आगले हृदय भारून जाऊ लागले तर त्यांत आश्चर्य ते कोणते ? परिमिताच्या सिंहासनावर विराजमान झालेल्या अनंताशी प्रकृतीने संन्याशाची प्रेममार्गाने ओळख करून दिली. प्रकृतिप्रतिशोधांत दोन प्रकारची एकमेकाशी अगदीं विरुद्ध चित्रे रेखाटलेली होती. एकीकडे मार्गक्रमण करणारे वाटसरू आणि खेड्यांतील लोक, तर दुसरीकडे आपला नायक संन्यासी. वाटेचे वाटसरू व खेड्यांतील लोक कसे होते झणाल तर ते स्वतःच्या कामांत-मग ते कितीहि कां क्षुल्लक असेना-गडून गेलेले आणि आपल्या गृहकार्याच्या पलीकडे कांहीं आहे याची मुळीच कल्पनाहि नसलेले. हे लोक देवाने प्राप्त झालेल्या स्थितीत समाधान वृत्तीने राहाणारे. आपली मुलेंबाळें, सुरेंढोरें, शेतमळे, उद्योगधंदे यांत पूर्णपणे रमणारे. एकीकडे सृष्टि पदार्थाशी स्नेहभाव धारण करून त्यांच्या ठिकाणी आपलेपणाची जाणीव असलेल्या

या लोकांचें चित्र, तर दुसरीकडे सर्वसंगपरित्याग करण्यांत अगदीं गहन गेलेल्या, आपलें सर्वस्व व आपण स्वतः यांना आपल्याच कल्पनेनें उत्पन्न केलेल्या, व स्वतःच पूर्णत्वाला पावलेल्या आनंद्याला समर्पण करण्याची हुरहुर लागून राहिलेल्या संन्याशाचें चित्र; अशीं अगदीं दोन विरुद्ध चित्रें त्यांत रंगविलीं होतीं. शेवटीं त्या वाटिकेंत असें दाखविलें आहे, कीं, परिमित व अनंत यांमध्ये असलेल्या दरीवर जेव्हां प्रेमाचा पूल बांधला गेला व त्यामुळें परिमित व अनंत यांचा वेमालूम मिलाफ झाला तेव्हां संन्यासाश्रमी व गृहस्थाश्रमी हे परस्परांनां कडकडून भेटले. आणि परिमिताचा वरवर दिसणारा पोंचटपणा व अनंताचा खोटा शुष्कपणा हे दोन्हीहि कोठें नाहींसे झाले.

माझ्या स्वतःच्या अनुभवांचीहि गोष्ट जवळजवळ अशीच आहे. फक्त तिच्या स्वरूपांत थोडासा फरक आहे इतकेंच. बाह्य जगताशीं संबंध तोडून टाकून खोल गुहंत जगापासून अतिदूर मी जाऊन वसलों असतां तेथें अशा प्रकाशाचा देहभाव नाहींसे करणारा किरण येऊन पोंचला व त्यानें मला पुनः सृष्टीशीं एकजीव करून टाकिलें. 'प्रकृतिप्रतिशोध' ही नाटिका माझ्या भविष्यकाळांतील वाङ्मयव्यवसायाची प्रस्तावनाच होती, असें ह्मणावयास कांहींच हरकत नाहीं—अगर यापुढील माझ्या सर्व लेखांतून याच विषयाची चर्चा केलेली आहे असें ह्मटलें तर अधिक खरें आहे. तो विषय ह्मटला ह्मणजे "परिमितांत आनंत्य हुडकून काढण्यांत आनंद मानणें हा होय."

कारवारहून परत येत असतांना वाटेंत बोटीवरच 'प्रकृतिप्रतिशोधां' करितां कांहीं पद्यें मीं तयार केलीं. पहिलेंच पद प्रथम मी गांइलें व नंतर तें लिहून काढिले, तेव्हां मला पराकाष्ठेचा आनंद झाला.

* पदः—राग सारंग. चालः—'वाळा जोजोरे'.

माते । दे आह्मां । तव वाळ आवडतें वेल्हाळ ॥

आझी नेउं तथा । फिरावया । कुरणामधि खेळाया ॥

* कृष्णाची माता यशोदा इला संबोधून त्याच्या सवंगड्यांनीं हें ह्मटलेलें आहे. रोज सकाळीं आपल्या लाडक्याला ती पिवळा पोशाख अंगावर घालून डोक्यावर तुरा खोवीत असे. लहान असल्यानें इतर गवळ्यांच्या पोरंबरोवर

चरति जिथें अमच्या । बहु गाई ।
करिती अंगाई ही ॥ १ ॥

*

*

*

सूर्यनारायण उगवला आहे, पुष्पें उमललीं आहेत, गुराख्यांचीं बालकें गाई चारावयाला कुरणाकडे नेत आहेत. सूर्य उगवला असून त्याचा प्रकाश त्यांनां मिळणार नाही. जिकडेतिकडे पुष्पें उमलून वनश्री खुलून गेलेली असली तरी त्यांनां त्या फुलांचा आस्वाद मिळणार नाही! आणि गाई चरायला सोडून देऊन खुशाल खेळत बसावें तर तेंहि त्यांच्या नशिबी नाही. तो सूर्यप्रकाश, तीं पुष्पें आणि ते खेळ यांपासून त्यांनां कांहींच आनंद होणार नाही! सर्वत्र त्यांनां ओंके ओंके वाटेल. असें होण्याचें कारण काय वरें? त्यांनां आपला शाम (कृष्ण) आपल्या बरोबर असावा असें वाटतें; त्याच्या संगतींत आपण असावें अशी त्यांनां तळमळ लागलेली असते. सूर्यप्रकाश, प्रफुल्लित पुष्पें, खेळण्याचीं हिरवींगार कुरणें यांच्यामध्ये काळजीपूर्वक विभूषित केलेल्या सौंदर्यांत त्यांनां अनंताला पहावयाचें असतें. इतक्या पहांटे उठून ते घराबाहेर पडले आहेत ते अनंताबरोबर या कुरणांत, या शेतांत आनंदमय खेळ खेळण्याच्या इच्छेनें उठलेले आहेत—दूर अंतरावरूनच अगर त्याच्या सामर्थ्याच्या प्रभावांत अनंताच्या गुणांचें कौतुक करण्यासाठीं नव्हे. त्यांचा जामानिमा तर कांहींच नाहीं झटलें तरी चालेल. एक साधें पीतवस्त्र आणि वनवासी पुष्पांची एक माला एवढ्याच शृंगाराची त्यांनां जहरी आहे. कारण उघडच आहे, कीं, सर्वत्र आनंदाचें साम्राज्य पसरलेलें असलें ह्याणजे परिश्रमपूर्वक त्याच्या मागे लागणें अगर मोठ्या डामडौलानें व समारंभानें त्याचा स्वीकार करण्याचा प्रयत्न करणें ह्याणजे त्या आनंदावर विरजण घालण्यासारखेंच आहे !

कारवाराहून परत आल्यावर थोड्याच दिवसांनीं माझे लग्न झालें. त्या वेळीं माझे वय २२ वर्षांचें होतें.

त्याला कुरणांत पाठविण्यास तीं भात असे. आपल्याबरोबर त्याला पोठविण्या करितां त्यांनां तिचीं पुष्कळ आर्जवें करावीं लागत. कृष्णानें जगताशी केलेल्या अनंत लीलांपैकीं वैष्णव कर्वाणें वर्णिलेला हा एक भाग होय.

प्रकरण अडतिसावें.

चित्रें व गाणीं.

या वेळीं मी ज्या कविता लिहिल्या त्यांच्या पुस्तकाचें नांव 'छवी ओ गान' (चित्रें व गाणीं) असें ठेविलें होतें. त्या वेळीं आम्ही लोअर-सर्क्युलर रोडवर राहात होतो. आम्ही राहात असलेल्या घरांत एक बाग होती. त्याला लागून दक्षिणेकडच्या बाजूस एक मोठी बस्ती* होती. या गजबजलेल्या बस्तीतील देखावे निरखून पहात पुष्कळ वेळां मी खिडकीशीं बसत असें. तेथें आपापल्या कामांत गुंतलेले लोक, त्यांचे खेळ, त्यांच्या करमणुकी व त्यांचें इकडून तिकडे सारखें येणेंजाणें हें सर्व पाहून मला फार मौज वाटे. तें पाहून एखाद्या चालत्या वोलत्या कथा-बक्याचा मला भास होई.

निरनिराळ्या दृष्टींनीं एखाद्या गोष्टीकडे पाहण्याची शक्ति या वेळीं माझ्यामध्ये विशेष तऱ्हेनें वास करित होती. माझ्या कल्पनेच्या प्रकाशानें च हृदयाच्या आनंदानें, प्रत्येक चिमुकलें चित्र मीं भरून काढिलें होतें. याशिवाय त्या चित्रांपैकी प्रत्येक चित्र आपापल्या विशिष्ट प्रकारच्या कृष्णरसानें एकमेकांपासून अगदीं निराळ्या अशा रंगांत रंगविलें गेलेलें होतेंच. अशा तऱ्हेनें प्रत्येक चित्र अगदीं वेगवेगळ्या तऱ्हेनें सजविणें ही गोष्ट तें चित्र रंगविण्याइतकीच आल्हाददायक होती. कारण दोन्ही कार्ये एकाच इच्छेमुळें घडून येतात. डोळ्यांनीं जें दिसतें तें मनानें पाहावयाचें; व मन जें कल्पितें तें डोळ्यांनीं पाहावयाचें. मी जर चित्तारी असतो तर त्या वेळीं माझ्या उत्साही मनानें बनविलेल्या सर्व

* गचाळ कौलें वर घातलेलीं अगर गवतानें शाकरलेलीं छप्परवजा घरें असलेल्या, मधुनमधून अरुंद वोक असून मुख्य रस्त्याला जोडलेल्या, खूप दाट वस्ती झालेल्या ठिकाणाला या ठिकाणीं 'वस्ती' असें ह्मटलें आहे. शहराच्या या भागांत मुख्यत्वेकरून मोलमजुरी करणारे लोक, गरीब कारागीर, वगैरे लोक राहतात. अशा प्रकारच्या 'वस्ती' पूर्वीं कलकत्यांत सर्व शहरभर पसरलेल्या होत्या. शहराच्या उत्तम वस्तींत देखील अशीं घरें होती; परंतु आतां छळुहळू चांगल्या भागांतून या 'वस्ती' नाहीशा होऊन स्वतंत्र ठिकाणीं त्या नव्या जात आहेत.

कृति व सर्वे देखावे कुंचल्यानें रंगवून टाकून त्यांचें कायमचें स्मारक करून ठेवण्याचा मीं निःसंशय प्रयत्न केला असता; परंतु तें साधन मला प्राप्त होण्याजोगें नव्हतें. माझ्याजवळ जी कांहीं साधनसामुग्री होती ती ह्याटली ह्याणजे ताल आणि सूर. या साधनांनीं हि कायमचे ठसे उमटविण्याला अव्याप मी शिकलों नव्हतों. ठराविक मर्यादेपलीकडे रंग पसरत असेत. तथापि लहान मुलें पहिल्याप्रथम चित्रकलेचा अभ्यास करूं लागलीं ह्याणजे आपल्या रंगाच्या पेटीचा जसा सारखा उपयोग करीत असतात त्याप्रमाणें मी माझ्या नूतन प्राप्त झालेल्या तारुण्याच्या विविध रंगांनीं सजविलेल्या कल्पनांचीं चित्रें रंगविण्यांत दिवसांचे दिवस घालवित असें. माझ्या वयाच्या त्या बाविसाव्या वर्षाच्या प्रकाशांत तीं चित्रें जर पाहिलीं तर ओवडधोवड चित्राकृतींत व पुसट रंगांत अव्यापिहि त्यांचे कांहीं भाग दृग्गोचर होतील.

मीं मागें एकदां सांगितलेंच आहे, कीं, माझ्या वाङ्मयात्मक आवुष्याचा पहिला भाग प्रभातसंगीतांत पुरा झाला. त्याच्या पुढील भागांत तोच विषय मी निराळ्या तऱ्हेनें चालू ठेविला. या भागाच्या प्रारंभीचीं कित्येक पृष्ठें अगदीं निरूपयोगी आहेत अशी माझी खात्री आहे. कोणत्याहि गोष्टीला नवीनच सुरुवात करीत असतांना सुरुवातीला जरूर नसलेल्या कांहीं गोष्टी उगीचच कराव्या लागतात. हींच जर वृक्षांचीं पानें असतीं तर तीं योग्य कालीं सुकून जाऊन गळून पडलीं असतीं. परंतु पुस्तकांचीं पानें कर्त्याच्या दुर्दैवानें त्यांची जरूरी राहिली नसतां हि पुस्तकाला घट्ट चिकटून बसतात ! या कवितांतील प्रमुख गुण ह्याटला ह्याणजे अगदीं क्षुल्लक गोष्टीकडेहि पूर्ण लक्ष्य पुरविलेलें होतें हा होय. अगदीं थेट हृदयांत उगम पावलेल्या भावनांचा या क्षुल्लक गोष्टींनां रंग देऊन त्यांनां महत्त्व आणण्याची 'छवी ओ गान' या पद्यसमुच्चयांत कोणचीहि संधि मीं वायां जाऊं दिली नाही. किंवा असें कशाला, ज्या वेळीं विश्वाशीं मनाच्या तारेची एकतानता होते तेव्हां विश्वगानांतील प्रत्येक नाद प्रतिनाद उत्पन्न करूं शकतात ! आणि अशा प्रकारचें संगीत अंतर्गामीं सुरू झाल्यामुळेच त्या वेळीं लेखकाला कोणचीहि गोष्ट, कोणचाहि प्रसंग टाकाऊ वाटत नाही. जें जें कांहीं माझ्या डोळ्यांनीं पाहिलें, त्या त्या

गोष्टीला माझ्या अंतर्दुर्मीं होकारच मिळत गेला. बाळू, दगड, शिंपा, जें काय हातीं लागेल, तें घेऊन लहान मुलें जशीं खेळूं शकतात-शिंपांच्या तुकड्यांनीं कसें खेळावयाचें, विटांचे, कौलांचे तुकडे काय कामाचे असें मुलांच्या मनांत कधींच येत नाहीं,-याचें वास्तविक कारण त्यांचा आत्मा क्रोधमय झालेला असतो-त्याप्रमाणेंच आम्हीहि तारुण्यांतील नवगानानें भरून जातो तेव्हां आह्मांला असें आढळून येतें, कीं, विश्ववीणेच्या सुरेल द्वारा सर्वत्र ताणलेल्या असून आपली साथ करण्यांत अगदीं हाताशीं असलेल्या तारेचा जितका उपयोग करितां येईल तितकाच दुसऱ्या दूरस्थ असलेल्या तारेचाहि करितां येईल. दूर शोधित जाण्याची कांहींच जरूरी नाहीं. कोठेंहि हात ठेवा, सुस्वर ध्वनि निघालाच.

प्रकरण एकोणचाळिसावें.

कांहीं मधला काळ.

‘छवी ओ गान’ आणि ‘कडी ओ कोमल’ यांच्या मधल्या काळांत ‘बालक’ जांवाचें एक मुलांचें मासिक निघालें, व एखाद्या चांगल्या रोपट्या-प्रमाणें थोड्याच अवधींत तें गळून पडलें. माझ्या दुसऱ्या वहिनीनां मुलांच्याकरितां एखादें सचित्र मासिक काढावें असें फार फार वाटे, व त्याप्रमाणें अशा प्रकारचें मासिक काढण्याचा त्यांनीं विचार सुरू केला. त्यांची पहिली कल्पना अशी होती, कीं, कुटुंबांतील लहान लहान मुलांनींच त्यांत लेख लिहावे, व त्यांनींच तें चालवावें; परंतु नंतर ही योजना अपुरी पडेल असें त्यांना वाटल्यावरून त्याचें संपादकत्व त्यांनीं स्वतःकडे घेऊन लेख लिहून मासिकाला मदत करावयास मला सांगितलें. अशी तजवीज झाल्यावर ‘बालका’चा जन्म झाला. त्याचा पहिला अगर दुसरा मासिक वाढदिवस साजरा केल्यावर राजनारायण बाबूला भेटण्याकरितां मी सहज देवगडला गेलों होतो. तेथें थोडे दिवस राहून मी परत आलों. वाटेंत गाडींत गर्दी अतोनात झालेली होती. एका डब्यांत मला एक वरचें बांक कसेंतरी मिळालें; व मी त्यावर जाऊन बसलों. माझ्या जागेच्यावरच दिवा असून त्याच्यावर झांकण नसल्यानें, त्याचा

प्रखर उजेड पडल्यामुळें मला कांहीं झोंप येईना. मग मीं असा विचार केला, की, बालकाकरितां एखाद्या गोष्टीचें कथानक शोधून काढायला ही संधि बरी आहे. गोष्ट शोधून काढण्याचा मी कसून प्रयत्न केला तरी गोष्ट कांहीं जमेना. पण सुदैवाची गोष्ट ह्मणजे गोष्टीच्या ऐवजीं झोंप आली. कांहीं वेळानें मला एक स्वप्न पडलें. त्यांत मीं असें पाहिलें, कीं, “एका देवळाच्या दगडी पायऱ्या, यज्ञांत बळी दिलेल्या प्राण्यांच्या रक्तानें माखलेल्या आहेत. एक लहान मुलगी आपल्या वडिलांच्या सन्निध उभी राहून मोठ्या कळवळ्यानें “बावा, हें हो काय ? हें इथें रक्त कुठचें आलें ?” असें विचारीत आहे. तिच्या वडिलांची अंतर्गामीं चलविचल झालेली होती तथापि आपली स्थिति बाहेर दिसूं न देतां, तें तिला गप्प करण्याचा प्रयत्न करीत होते.” पुढें मी जागा झालों. मला वाटलें आपल्याला आपल्या गोष्टीकरितां कथानक मिळालें. हीच गोष्ट काय, पण अशा रीतीनें किःथेक गोष्टी व इतर लेखहि मला स्वप्नांत प्राप्त झालेले आहेत. मीं माझे स्वप्न ‘टिपरा’चा राजा माणिक याच्या चरित्रांत गोंबून त्याची एक गोष्ट वनविळी. तिचें ‘राजर्षि’ असें नामाभिधान करून ती ‘बालकांत’ क्रमशः देऊन टाकिली.

माझ्या आयुष्यांतील तो काळ अगदीं काळजीविरहित होता. माझ्या-माझे कसलीहि चिंता ह्मणून नव्हती. माझ्या आयुष्यांतील गोष्टी अगर माझे लेख यांत काळजी वाटण्याजोगें असें कांहींच आढळत नसे. जीवन-पथावरील प्रवाशांच्या धोळक्यांत अद्याप मी जाऊन मिळालेला नसून रस्त्याच्या वाजूच्या माझ्या खिडकींतून त्या रस्त्याकडे पाहाणारा मी केवळ प्रेक्षक होतो. त्या रस्त्यावरून निरनिराळ्या कामासाठीं लोक एक इकून तिकडे खेपा घालतांना, मला माझ्या खिडकींतून दिसत. मी मात्र एकटाच माझ्या खोलींत असें. मधुनमधून वसंत अगर वर्षाकडु, आगाळ परवाना न काडितां माझ्या खोलींत शिरत आणि कांहीं काळ माझ्यापार्शींच राहत !

परंतु माझा ऋतूशींच संबंध येई असें नव्हे, तर नांगर सुद्धा गेल्या-मुळें समुद्रावर हेलकावे खाणाऱ्या गलबताप्रमाणें सर्व तऱ्हेचे व विचित्र प्रकारचे कित्येक लोक, मधुनमधून संधि साधून माझ्या लहानशा खोली-

चर हल्ला करीत. माझ्या अननुभविकपणाचा फायदा घेऊन अनेक असाधारण युक्त्याप्रयुक्त्या लढवून त्यांतले कांहीं जण आपले कार्य साधून घेण्याचा प्रयत्न करीत असत. माझ्याकडून आपला फायदा करून घेण्याकरितां त्यांनां इतके श्रम घेण्याची वास्तविक कांहीं जरूरी नव्हती; कारण माझ्यामध्ये खंबीरपणा मुळींच नसून, मी भावडा होतो ह्याटले तरी चालेल. माझ्या स्वतःच्या गरजा फारच थोड्या होत्या. माझी राहाणी अगदीं साधी असे. खरोखरच विश्वासास पात्र कोण व अपात्र कोण, यांतील फरक ओळखण्याची कला मला अवगत झालेली नव्हती. पुष्कळ वेळां माझी अशी समजूत होई, कीं, मी विद्यार्थ्यांनां फीची मदत देई तिची त्यांनां त्यांनीं न वाचलेल्या पुस्तकाइतकीच जरूरी असावी.

एकदां एक लांब केंस राखलेला तरुण आपल्या वहिणीकडून मजकडे एक पत्र घेऊन आला. त्या पत्रांत, त्याची सावत्र आई होती ती त्याला फार छळीत असे, याकरितां त्याला मी माझ्या आश्रयाखालीं घ्यावे, असें तिनें लिहिलें होतें. मला मागून असें आढळून आलें, कीं, त्या तरुण गृहस्थाखेरीज सर्वच गोष्टी काल्पनिक होत्या. वहीण काल्पनिक, आईहि काल्पनिक; सर्वच कांहीं काल्पनिक ! खरें बोलावयाचें ह्याणजे एवढ्या उलाढालीची कांहीं जरूरी नव्हती; कारण उडतां न येणाऱ्या पक्ष्याला जमीनदोस्त करावयाला अमोघ निशाणवाजीची जरूर काय ?

दुसऱ्या एके वेळीं असाच एक तरुण मनुष्य मजकडे येऊन मला ह्याणूं लागला, कीं, आपण बी. ए. चा अभ्यास करीत आहों, परंतु मंडूला कांहीं विकृति झाल्यानें आपणाला परीक्षेला वसतां येत नाहीं. हें ऐकून मला फार वाईट वाटलें; परंतु वैद्यकशास्त्रांत अगर दुसऱ्या कोणत्याहि शास्त्रीय विषयांत माझी मुळींच गति नसल्यानें, त्याला काय उत्तर द्यावे हें मला कळेना. थोड्या वेळानें तोच मला सांगूं लागला, कीं, “आपली (ह्याणजे माझी वायको) माझी पूर्वजन्मीची माता आहे, असें मला स्वप्न उडलें. तिच्या पायांचें तीर्थ, जर मला प्रश्न करावयास मिळेल, तर मी वरा होईन ” असें तो खात्रीपूर्वक सांगूं लागला. त्याच्या भाषणाचा मजवर कांहींच परिणाम होत नाहीं असें पाहून शेवटीं तो हंसत हंसत ह्याणाला “ कदाचित् असल्या गोष्टीवर आपली श्रद्धा नसेल ! ” मी

त्याला उत्तर दिलें, कीं, “यांत माझ्या भ्रद्धेचा कांहींच संबंध नाहीं; परंतु आपण बरे होऊं अशी जर तुमची खात्री असेल, तर मात्र माझी मुळीच हरकत नाहीं. आपण येथें बसा.” असें ह्मणून मीं माझ्या पत्नीच्या पायांचें खोटेच तीर्थ त्याला आणून दिलें. तें प्राशन केल्यावर आपणांला आतां फार बरें वाटतें, असें तो ह्मणाला. साहजिकच, पाण्याच्या पुढची पायरी अन्नसेवनाची. त्याप्रमाणें अन्नसेवन करण्याची इच्छा प्रदर्शित करून त्यानें तेथेंच माझ्या खोलींत तळ दिला. पुढें आपले सोबती जमवून, तो त्या ठिकाणीं धूम्रपानाचीं सम्मेलनें भरवूं लागला ! सरते शेवटीं त्याचा मला असा तिट्कारा आला, कीं, धुरानें भरून गेलेल्या माझ्या खोलींतून मला पळ काढावा लागला. आपल्या मेंदूला विकृति झाली आहे, हें त्यानें एकंदरींत निःसंशय सिद्ध करून दाखविले, हें खरें; पण त्याच्या मेंदूला कमकुवतपणा खास आलेला नव्हता !

या माझ्या अनुभवानें माझ्या पूर्वजन्मींच्या मुलावद्दल माझी अगदीं खात्री करून टकिली. या गोष्टीनें माझी कीर्ति तर बरीच पसरली; कारण पुढें मला एका मुलीचें (माझ्या पत्नीच्या पूर्वजन्मींच्या मुलीचें) एक पत्र आलें. त्या वेळीं मात्र सौम्यपणानें पण मन पक्कें खंवीर करून ती गोष्ट मी टाळली.

या सगळ्या काळांत, बाबू श्रीशचंद्र मुजुमदार यांच्याशीं माझा स्नेह ज्ञपाट्यानें वृद्धिंगत होत होता. रोज सायंकाळीं प्रियबाबू व बाबू श्रीशचंद्र मुजुमदार यांनीं मंजकडे—माझ्या त्या लहानशा खोलींत यावे आणि आर्त्यां तिघांनीं खूप रात्र होईपर्यंत, वाङ्मय आणि संगीत यावर मनसोक्त चर्चा करावी. केव्हां केव्हां तर अशा प्रकारच्या वादविवादांत आमचा दिवसाचा दिवस निघून जात असे ! यांतील खरें मर्म असें होतें, कीं, अद्याप माझ्या स्वतःला नीटसा आकार येऊन, व त्याचें परिपोषण होऊन, जोरदार आणि निश्चित असें स्वरूप त्याला प्राप्त झालेलें नव्हतें; यामुळें शरत्कालांतील हलक्या व निःसत्व मेघाप्रमाणें माझें आयुष्य सारखें हेलकावे खात होतें.

प्रकरण चाळिसावें.

बंकिमचंद्र.

याच सुमारास बंकीमबाबूंच्याबरोबर माझा परिचय होण्यास प्रारंभ झाला. खरें ह्याटलें ह्यणजे मी कित्येक दिवसांपूर्वीच त्यांना पाहिलेलें होतें. कलकत्ता विश्वविद्यालयाच्या जुन्या विद्यार्थ्यांनीं, आपलें एक वार्षिक पुनर्मांलन सुरू केलेलें असून, बाबू चंद्रनाथ वसू हे त्यांतले प्रमुख पुढारी होते. पुढेंमार्गे केव्हांतरी त्यांच्यापैकींच एक होण्याचा हक्क मला प्राप्त होईल, असें कदाचित् त्यांना वाटलें असावें. काय असेल तें असो, पण एका प्रसंगीं, एक कविता वाचून दाखविण्याविषयीं मला त्यांच्याकडून विनंति करण्यांत आली. चंद्रनाथबाबू त्या वेळीं अगदीं तरुण होते. मला असें आठवतें, कीं, त्यांनीं एका जर्मन रणसंगीताचें इंग्रजींत केलेलें भाषांतर, त्या दिवशीं स्वतः गाऊन दाखविण्याचा त्यांचा बेत होता; त्याची पूर्वे तालीम करण्याकरितां, ते आमच्याकडे आले, व उत्साहभरानें त्यांनीं पुनःपुनः तें आह्मांला ह्यणून दाखविलें. एका रणवीर कवीनें आपल्या आवडत्या तरवारीस उद्देशून रचिलेल्या गाण्यानें एका कालीं चंद्रनाथबाबूंनां तल्लीन करून सोडावें, हें पाहून एकाकालीं चंद्रनाथबाबूहि तरुण होते, व तारुण्यांतील उत्साहभरानें त्यांच्यावरहि आपला पगडा वसविला होता अशी वाचकांची खात्री झाल्याविना राहणार नाहीं: शिवाय आणखीहि एक फरक होता, तो हा कीं, तो काल खरोखरच कांहीं वेगळ्या तऱ्हेचा होता.

विद्यार्थ्यांच्या सम्मेलनाच्या वेळीं गर्दीतून इकडे तिकडे फिरत असतां एकदम मला एक प्रमुख व्यक्ति दिसली. तेथें जमलेल्या सर्व लोकांमध्ये अजर दुसऱ्या कोणत्याहि समुदायांत ती मूर्ति लपली जाण्याजोगी नव्हती; तर चट्कन डोळ्यांत भरण्याजोगी व भव्य होती. त्या उंच, बांधेसूद व श्रेष्ठ व्यक्तीचा चेहरा इतका तेजःपुंज व स्वावदार दिसत होता, कीं, त्याविषयींची माझी जिज्ञासा तृप्त करून घेतल्याशिवाय माझ्याच्यानें राहवेना. त्या दिवशीं ज्याचें नांव जाणण्याची मला सारखी तळमळ लागून राहिलेली होती असा तितक्या त्या जनसमूहांत एकच मनुष्य

होता. तो श्रेष्ठ पुरुष दुसरा कोणी नसून वंकिमवावूच असें समजल्या-
नंतर माझ्या आश्चर्याला सीमाच राहिली नाही. त्यांच्या लेखनाप्रमाणेंच
त्यांचा चेहेराहि सतेज व उठावदार असावा हा योगायोग मला खरो-
खरीच चमत्कारिक व अननुभूत वाटला. त्यांचें तें सरळ, गहळ नाक,
दावलेले ओंठ आणि तीक्ष्ण दृष्टि या सर्व गोष्टी अमर्याद सामर्थ्याच्या
दर्शक होत्या ! आपल्या छातीवर आपल्या वाहूंचा विळखा देऊन
ते त्या गर्दीतून एकटेच फिरत आहेत असें पाहून त्यांच्या विषयींच्या
या एकाच गोष्टीनें मला अगदीं तल्लीन करून सोडलें. श्रेष्ठ बुद्धिमत्तेचा
तो एक भला मोठा सांठा दिसत होता. इतकेंच नव्हे तर थोर माण-
साच्या खुणा त्यांच्या ललाटावर स्पष्ट उमटलेल्या दिसत होत्या.

या सम्मेलनाच्या प्रसंगीं घडलेल्या एका लहानशा गोष्टीचें चित्र स्मृति-
पटावर अगदीं कोरून ठेविल्याप्रमाणें स्वच्छ उमटलेलें आहे. एका दाल-
नांत एक पंडित स्वतः रचिलेल्या कांहीं संस्कृत कविता तेथल्या श्रोत्यांनां
झणून दाखवून त्यांचें वंगालींत स्पष्टीकरण करित होते. त्यांत कांहीं
उल्लेख आलेले होते त्यांपैकीं एक उल्लेख अगदींच वीभत्स नसला तरी
ओंगळ होता. त्या उल्लेखावर ते पंडित मल्लीनाथी कंठ लागले तेव्हां
आपल्या हातांनीं आपलें तोंड झांकून घेऊन वंकिमवावू तेथून चट्कनू
नाहींसे झाले. मी हा सर्व प्रकार पाहात दारापाशींच उभा होतो; अद्यापिहि
त्यांची ती शहारे आलेली व खोलींतून निघून जात असलेली मूर्ति
माझ्या डोळ्यांपुढें उभी राहते.

या सम्मेलनानंतर त्यांचें दर्शन घेण्याला मी अत्यंत उत्सुक झालेला
होतो; परंतु त्यांची भेट घेण्याची संधि मला मिळाली नाही. शेवटीं एके
दिवशीं ते हौरा येथें डेप्युटी मॅजिस्ट्रेट असतांना मोठा धीटपणा करून
मी त्यांच्याकडे गेलों. भेट झाली, व मोठ्या प्रयत्नानें मी त्यांच्याशीं
बोलण्याचें धाडस केलें; परंतु मी घरीं परत येत असतांना अगदीं ओशा-
ळून गेलों. न बोलावतां, कोणी परिचय करून दिलेला नसतांना एवढ्या
मोठ्या परकी गृहस्थांनां आपण होऊन जाऊन भेटणें, हें आपण एखाद्या
अलड व उछंखल तरुणाप्रमाणें वर्तन केलें, याबद्दल मला फार लाज
वाहू लागली !

यानंतर थोड्याच वर्षांनीं—माझे वय जरासे वाढल्यावर—त्या कालच्या साहित्यभक्तांत मी वयानें कनिष्ठ अशा दृष्टीनें माझी गणना होऊं लागली. गुणानुक्रमानें माझा नंबर कोणता लागतो ही गोष्ट त्या वेळींहि अनिश्चित होती. माझी जी काय थोडीशी कीर्ति झालेली होती, तींत पुष्कळ संशय व लोकांच्या मेहेरबानीचा भाग होता असें समजलें जात असे. आपल्याकडील नाणावलेल्या प्रत्येकानें आह्मांला पश्चिमेकडील त्याच्या बरोवरीच्या कोणातरी नाणावलेल्या कवीचें नांव द्यावयाचें अशी एक त्या वेळीं बंगालमध्ये रीत पडून गेली होती. अशा रीतीनें एकजण बंगालचा वायरन झाला. दुसऱ्या एकाला इमर्सन ह्मणूं लागले. कोणाला वर्डस्वर्थ असें नामाभिधान प्राप्त झालें. कांहीं लोक मला बंगालचा शेले या नांवानें संबोधूं लागले. वास्तविक पाहिलें तर हा शेलेचा अपमान असून माझे मात्र दुप्पट हंसें होण्याचा बराचसा संभव होता.

‘बोवडे बोल गाणारा कवि’ हें माझे सर्वमान्य टोपण नांव होतें. माझा ज्ञानसंचय अगदींच अल्प होता. जगासंबंधीं माझा अनुभव जवळ जवळ शून्यच होता; आणि माझ्या पद्य व तसेंच गद्य लेखांत, तत्त्वार्थ-प्रेक्षां भावनांचाच अतिरेक झालेला होता. याचा वास्तविक परिणाम असा झाला, की, कोणालाहि खात्रीपूर्वक—मनाचें समाधान होऊन—स्तुति करतां येण्याजोगें माझ्या लेखनांत कांहींच नव्हतें. माझा पोपाख आणि वागणूक यांत तितकीच विसंगतता होती. मी खूप लांब केंस राखले असून, कवीला न शोभण्याजोगी माझी एकंदर वर्तणूक होती. एका शब्दांत सांगावयाचें ह्मणजे मी विक्षिप्त मनुष्य असून सर्वसाधारण मनुष्याप्रमाणें रोजच्या सांसारिक आयुष्यक्रमाशीं मला स्वतःला जुळतें करणें कठीण होतें.

याच सुमारास बाबू अक्षय सरकार यांनीं ‘नवजीवन’ या नांवाचें एक मासिक समालोचन काढिलें होतें; त्यांत मधुनमधून मी लेख देत असें. बंकिमवावूंनीं बंगदर्शनाचें संपादकत्व नुक्तेंच सोडून दिलें होतें; व ते आतां धार्मिक चर्चेत गुंतले असून त्याकरितां त्यांनीं ‘प्रचार’ नांवाचें एक मासिक सुरू केलें होतें. यांतहि मी एखादी दुसरी कविता देत असें व कधीं कधीं वैष्णव काव्यांच्या स्तुतीनें ओतप्रोत भरलेले लेखहि देत असें.

यानंतर, मी बंकिमबाबूंना वरचेवर भेटू लागलो. त्या वेळीं ते 'भवानी-दत्त' रस्त्यावर राहात असत. मी वरचेवर त्यांना भेटत असं हें खरें; परंतु त्यांच्याशीं माझें फारसं संभाषण होत नसे. त्या वेळचें माझें वद-निव्वळ ऐकण्याचें होतें; बोलण्याचें नव्हतें. माझ्या अंगांत वाद-विवादाचें स्फुरण चढे. कांहींतरी करून वादविवाद सुरू करावा अशी मला तळमळ लागलेली असे. पण प्रत्येक वेळीं माझ्या अंगांतील संभाषण-शक्तीवर स्वसामर्थ्यावद्दलच्या अविश्वासाचा जय होऊन माझी संभाषणशक्ति जागच्याजागीं शिथिल होऊन जात असे. कधीं कधीं संजीवबाबू-बंकिमबाबूंचे एक बंधु-तक्याशीं टेकून तेथें विश्रांति घेत पडलेले असत. त्यांना पाहातांच मला पराकाष्ठेचा उल्लास वाटू लागे. कारण ते मोठे आनंदी गृहस्थ होते. संभाषणांत त्यांना फार आनंद वाटे; व त्यांचें भाषण ऐकण्यांत ऐकणाराला मोठी गम्मत वाटे. ज्यांनीं त्यांचे गद्यलेख वाचिले असतील, त्यांनीं साध्या संभाषणाप्रमाणें त्यांचा लेखनप्रवाह किती सहज, सरळ आणि संथपणें वहात असतो, ही गोष्ट पाहिलीच असेल. अशा प्रकारच्या संभाषणपद्धतीची देणगी फारच थोड्यांना असते. आणि त्यांहूनहि फारच थोड्या लोकांना ती लेखनांत उतरविण्याची कला साध्य झालेली असते.

याच वेळीं पंडित शशधर प्रसिद्धीस आले. त्यांच्यावद्दल मीं प्रथम बंकिम-बाबूंकडून ऐकलें. माझी जर आठवण धड असेल, तर बंकिमबाबू-नींच त्यांना लोकांपुढें आणिलें. पाश्चात्य शास्त्रांच्या मदतीनें आपलें लोपलेलें महत्त्व पुनः प्रस्थापित करण्याचे पुराणमतवादी हिंदूंचे जे मजे-दार प्रयत्न चाललेले होते त्यांचा प्रसार लौकरच सर्वत्र देशभर झाला. तत्पूर्वींच थोड्या दिवसांपासून थिअॉसफी, अशा चळवळीकरितां पूर्वतयारी करून ठेवीत होतीच. बंकिम बाबूंचें या ध्येयाशीं अगदीं तादात्म्य झालेलें होतें असं मात्र नव्हे. 'प्रचारांत' हिंदुधर्मावर बंकिमबाबू जे लेख लिहीत असत, त्यांवर शशधरांची यत्किंचित्हि छाया पडत नसे व अशी छाया पडणें हें अगदींच अशक्य होतें.

माझ्या अज्ञात स्थितींतून मी त्या वेळीं बाहेर येत होतो, ही गोष्ट वाक्युद्धांत मीं फेंकलेल्या बाणांवरून दिसून येईल. यांपैकी कांहीं उघ-

हासपर काव्यें होतीं; कांहीं गमतीचीं, हास्यरसोत्पादक प्रहसनें होतीं; कांहीं वृत्तपत्रांकडे पाठविलेलीं पत्रें होतीं. अशी रीतीनें भावनांच्या जंगलांतून वाहेर पडून, मी आखाड्यांत उतरलों, आणि युद्धाच्या भरांत बंकिमबाबूंचेर खूप नुस्तून पडलों. त्यांचा इतिहास त्या कालच्या 'प्रचार' आणि 'भारती'च्या अंकांतून नमूद होऊन राहिलेलाच आहे. तेव्हां त्याची पुनरुक्ति करण्याचें प्रयोजन नाहीं. या वादविवादाच्या शेवटीं बंकिमबाबूंनीं मला एक पत्र लिहिलें, तें पत्र माझ्या दुदैवानें कोठें हरवून गेलें आहे. तें जर आज उपलब्ध असतें तर बंकिमबाबूंनीं, आपल्या उदार अंतःकरणानें त्या दुदैवी प्रकारांतील शक्य कसें काढून टाकिलें होतें, हें वाचकांनां उत्तम रीतीनें कळून आलें असतें.

प्रकरण एकेचाळिसावें.

निकामी जहाज.

कोणच्याशा एका वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या जाहिरातीवरून भुलून जाऊन माझे बंधु ज्योतिरिंद्र एके दिवशीं दुपारीं एका लिलावाला गेले. संध्याकाळीं परत आल्यावर आपण सात हजार रुपयांनां एक पोलादी निकामी जहाज लिलावांत घेतलें अशी त्यांनीं आह्मांला बातमी दिली. जहाज चांगलेंच होतें. फक्त त्यांत एक इंजिन बसवावयाचें असून, कांहीं खोल्या बांधावयाच्या होत्या. त्या जहाजाला सर्वांगपरिपूर्ण करावयास एवढ्याच गोष्टीची काय ती जरूरी होती !

आपल्या देशबांधवांनीं नुसतें बडवडावें, त्यांचें तोंड आणि लेखणी हीं जोरांत चालावीं पण त्यांच्या हातून कांहीं होऊं नये—बोटीची एकहि कंपनी त्यांनां चालवितां येऊं नये ही मोठ्या शरमेची गोष्ट आहे, असें माझ्या मित्रांनां वाटलें असावें. मी पूर्वीं एकदां सांगितलेंच आहे, कीं, आपल्या देशांत काड्यांच्या पेठ्या तयार करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न करून पाहिला, पण त्या काड्या कितीहि ओढल्या तरी पेट हणून घेत नसत ! बाफेनें चालणारा माग विकत घेऊन त्यावर कापड विणण्याचा त्यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केला, पण त्यांतहि त्यांनां यश मिळालें नाहीं. पुष्कळशा प्रयत्नांनीं फक्त एकच

ओवडधोवड टॉवेल त्या मागांतून निघाला, व पुढें लगेच तो माग बंद पडला, तो कायमचाच. आतां स्वदेशी बोटी चालविण्याचें त्यांच्या डोक्यानें घेतलें, व वर सांगितल्याप्रमाणें लिलावांत निकामी झालेली एक बोट घेऊन, या विचाराला त्यांनीं मूर्तस्वरूप दिलें. पुढें लौकरच क्रमाक्रमानें त्यांत जरीची यंत्रसामुग्री बसविली व खोल्या बांधल्या. ती बोट, यंत्रें, खोल्या इत्यादि उपकरणांनीं भरून गेली इतकेंच नव्हे, तर कालांतरानें नुकसान आणि विनाश यांनींही ती खच्चून भरून गेली.

असें आहे तरी, एक गोष्ट आह्मी विसरतां कामा नये; ती ही, कीं, त्यांनीं केलेला प्रयत्न व उद्योग यांतील नुकसान व कष्ट हे त्यांचे त्यांनाच सोसावे लागले, परंतु अनुभवाचा फायदा मात्र सर्व देशाच्या उपयोगाकरितां शिल्लक राहिला. व्यापारी दृष्टि नसलेले, व्यवहारांत हिशेबी धोरण ठेवणारे, नफा तोटा लक्ष्यांत न घेतां निव्वळ देशहिताची तळमळ लागून कार्याला प्रवृत्त होणारे, असे लोकच खरोखर आपल्या कार्यशक्तींनीं उद्योगधंद्याचीं क्षेत्रें सतत भरून टाकीत असतात.

त्यांच्या कार्याला येणारा पूर जितक्या जलद येतो तितक्याच झपाट्यानें जरी तो ओसरून जातो, तरी क्षेत्रांतील जमीन कसदार बनविणारा थर पुरावरोवर येऊन पूर ओसरून गेल्यावरहि तो मागें रहातो. झाडेंझुडपें तोडून टाकून जमीन सोज्वळ करून तिची मशागत करणाराचे श्रम पिकांच्या हंगामच्या वेळीं कोणाच्या लक्ष्यांतहि येत नाहींत. नवीन शोध लावून त्यासंबंधीं उद्योग करणारांना प्रथम किती तरी हाल-अपेष्टा सोसाव्या लागतात; आपली सर्व मालमत्ता त्या कामापाठीं खर्च करावी लागते; व ती गोष्ट प्रयोगावस्थेंत असतांनाच या पुरोगामी लोकांचें सर्वस्व खर्ची पडतें. या सर्व खटाटोपाचें सार झणून फक्त अनुभव मागें शिल्लक उरतो. त्या अनुभवाचा फायदा पुढच्या लोकांना मिळतो, व कष्ट करून, आपल्या पूर्वगामी लोकांनीं लागवड केलेल्या वृक्षांचीं मधुर फळें चाखीत असतांना पूर्वीच्या लोकांची आठवणसुद्धां होत नाहीं हें पूर्वगामी लोकांचें दुर्दैवच ह्मटलें पाहिजे. जीवमान असेपर्यंत जे मोठ्या उल्हासानें व खुपीनें धोक्याचीं कामें अंगावर घेतात व त्यांत आपलें सर्वस्व घालवितात, त्यांना आपल्या श्रमांचा फायदा मिळ-

णान्या लोकांनां आपला विसर पडतो हें पाहून, मृत्यूनंतर तरी कष्ट वाटण्याचा संभव नसतो हें दुःखांत सुखच ह्याटलें पाहिजे.

प्रतिस्पर्धी बलाढ्य होता. एका बाजूला यूरोपियन फ्लॉटिला कंपनी तर विरुद्ध बाजूला माझे वंधु ज्योतिरिंद्र एकटेच. या व्यापारी आरमारांत केवढा घनघोर संग्राम ओढवला ही गोष्ट खुलना आणि वारिसाल येथील लोक अजून सांगू शकतील. चढाओढीच्या भरांत एकामागून एक वोटी खरेदी केल्या; पहिल्या तोड्यांत दुसऱ्या तोड्याची भर पडली. अशा रीतीनें नुकसानीच्या इमारतीचे मजल्यावर मजले चढूं लागले. पुढेंपुढें तर असा प्रसंग आला, कीं, तिकिटें छापण्याइतकेंहि उत्पन्न होईनासें झालें; खुलना आणि वारिसाल यांच्या दरम्यान चालू असलेल्या वोटीच्या कंपन्यांचें सुवर्णयुग सुरू झालें ! वोटींतून उताऱ्यांनां मोफत नेण्याची व्यवस्था झाली इतकेंच नव्हे तर, वोटीवर असेपर्यंत त्यांची मोफत फराळाचीहि तजवीज केली गेली. एवढ्यावरच भागलें नाहीं तर पुढें स्वयं-सेवकांचें एक पथक तयार करण्यांत आलें. त्यांनीं निशाणें घेऊन देशाभिमान उत्पन्न करणारीं कवनें गात उतारू लोकांच्या पुढें चालावें व अशा रीतीनें उताऱ्यांची भिरवणूक थाटानें त्यांनीं या देशी कंपनीकडे घेऊन जावी. अशा रीतीनें उताऱ्यांची कधींहि वाण पडली नाहीं. तरी दुसऱ्या इतर गोष्टींची वाण मात्र झपाट्यानें वाढूं लागली !

स्वदेशाभिमानाची ज्योत तेवत असल्यामुळें व्यापाराच्या गणितावर कांहीं परिणाम झाला नाहीं. उत्साहभराची जाज्वल्यता अधिकाधिक प्रखर होत जाऊन, तिच्यांतून देशाभिमानानें भरलेल्या पद्यांचे सुस्वर आलाप निघूं लागले, तों इकडे गणिताच्या हिशेबांत कांहींच अंतर पडेना. तीन वेळा तीन ह्याणजे नऊ ही हिशेबाची चिकाटी कायमच. फरक इतकाच, कीं, हे तीन वेळां तीन हे आंकडे जमेच्या बाजूला पडावयाच्या ऐवजीं ते सारखे खर्चाच्या बाजूला पडत असत. व्यापारी दृष्टि नसलेल्या लोकांनां सतत सतावून सोडणारी एक दुर्दैवाची गोष्ट अशी आहे, कीं, दुसऱ्यांनीं त्यांनां ओळखणें ही गोष्ट उघड्या पुस्तकाइतकी सुगम असतांना ते मात्र दुसऱ्या माणसांचा स्वभाव कधींच ओळखित नाहींत. आपल्या स्वभावाची ही लंगडी वाजू हुडकून काढतांना त्यांचें सर्व आयुष्य

च त्यांच्या जवळची सर्व साधनसामुखी खर्ची पडते, व त्यामुळे मिळालेल्या अनुभवाचा फायदाहि करून घेतां येत नाही. उताळ लोकांना मोफत फराळाला तर मिळत असेच, पण कामावरच्या लोकांचीहि उपासमार कधी झाल्याचें दिसत नसे. पण या साहसांत सर्वांत मोठा लाभ माझ्या बंधूंना झाला; व तो ह्यणजे त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें तोंड दिलेली या साहसांतील बुड हाच होय !

रोजच्यारोज रणभूमीवरून येणाऱ्या जयापजयाच्या बातमीपत्रकांनीं आह्माला अगदीं अधीर करून सोडावे. शेवटीं असा एक दुर्दिन उगवला, कीं, त्या दिवशीं स्वदेशी बोट हौऱ्याच्या पुलाला लागून फुटली व बुडाली असें दुःखद वर्तमान येऊन पोहोचलें. या नुकसानीनें तर कळसच झाला, ही वसलेली ठोंकर अगदीं कमालीच्या मर्यादेपलीकडे गेली, यामुळे हा व्यापार बंद करण्याशिवाय गत्यंतर उरलें नाहीं.

प्रकरण वेचाळिसावे.

प्रियजनांचा वियोग.

मध्यंतरींच्या काळांत मृत्यूनें आमच्या कुटुंबावर घाला घातला. याच्यापूर्वीं मीं प्रत्यक्ष मृत्यु पाहिलेला नव्हता. माझी माता मृत्यु पावली त्या वेळीं मी अगदीं लहान होतो. ती वरेच दिवस दुखणेकरी असून तिचें दुखणें कधीं विक्रोपाला गेलें हें देखील आह्माला कळलें नाहीं. आमच्या खोलींत निराळ्या बिछान्यावर ती निजत असे. ती आजारी असतांना पुढें एकदां नदीवर नावेतून प्रवास करण्याकरितां तिला नेलेलें मला आठवतें. तिकडून परत आल्यानंतर अंतर्गृहाच्या तिसऱ्या मजल्यावरील एका खोलींत तिला ठेविलें होतें.

तिचें देहावसान झालें त्या रात्रीं आह्मी आमच्या खालच्या मजल्यावरील खोलींत गाढ निद्रेंत होतो. क्विती वाजले होते हें कांहीं मला सांगतां येणार नाहीं. आमची वृद्ध दाई हुंदके देत शोक करीत आमच्या खोलींत आली व ह्यणूं लागली “अरे माझ्या छकुल्यांनों, तुमचें सर्वस्व खेले रे ! अरे देवारे ! काय हा घाला घातलास रे ! !” रात्रीच्या

त्या भयंकर वेळीं आह्मांला दुःखाचा धक्का वसू नये ह्याणून माझ्या भाव-जयीनें तिला रागें भरून तेथून दुसरीकडे नेलें. तिचे शब्द ऐकून मी अर्धवट जागा झालों, माझा ऊर धडधडूं लागला; भीतीनें डोळ्यांपुढें अंधेरी येऊं लागली; पण वास्तविक प्रकार काय आहे हें कांहीं माझ्या ध्यानांत येईना. सकाळीं उठल्यावर आईच्या मृत्यूची खबर आह्मांस लागली पण माझा त्या गोष्टीशीं काय संबंध माहे, हें कांहीं माझ्या ध्यानांत आलें नाहीं.

आह्मी व्हरांज्यांत येऊन पहातो तों माझ्या आईला अंगणांत काढ्यां-वर निजवलें आहे. मृत्यूचें भय उत्पन्न करण्याजोगें तिच्या चेहऱ्यावर तर कांहींच दिसत नव्हतें. प्रातःसमयींच्या प्रकाशांत मृत्यूनें धारण केलेलें स्वरूप प्रशांत व स्वस्थ निद्रेप्रमाणें आल्हादकारक होतें. जीवत-पणा आणि त्याचा अभाव यांमध्ये असलेलें गूढ अंतर—जमीन अस्मानाचें अंतर—याचा आमच्या मनावर टसा उमटलेला नव्हता !

मुख्य फाटकांतून तिचें प्रेत बाहेर काढून आह्मी स्मशानांत गेलों. तेव्हां मात्र या फाटकांतून परत येऊन गृहव्यवस्थेंतील आपल्या नेहमींच्या जागीं माझी आई यापुढें विराजमान होणार नाहीं असा विचार मनांत येतां क्षणींच माझे हृदय शोकसागराच्या तुफानांत डळमळू लागलें. दिवसाचे तास एकामागून एक निघून जाऊन संध्याकाळ झाली. स्मशानभूमीहून आह्मी परत फिरलों. येतांयेतां आह्मी आमच्या बोळांत शिरलों. माझी दृष्टी तिसऱ्या मजल्यावरील माझ्या वडिलांच्या खोल्यांकडे गेली. माझ्यांच्या पुढच्या पाजूस असलेल्या व्हरांज्यांत उपासना करीत अगदीं निश्चिंत ते तेथेंच अद्याप वसलेले होते.

घरांतल्या सर्वांत धाकट्या सासुरवासिणीनें मातृविहीन मुलांची जोपासना करण्याचें काम आपल्याकडे घेतलें. आमचें जेवणखाणं, कपडेलत्ते. आणि जें काय आह्मांला लागेल त्या सर्व गोष्टींची तजवीज तिनें आपल्याकडे घेतली होती. शिवाय नेहमीं तिनें आह्मांला आपल्या जवळपास ठेवावें. उद्देश हा, कीं, आह्मांला आमच्या दुःखाची तीव्रता भासूं नये. सजीव वस्तूंत असा एक गुण आहे, कीं, उपायाबाहेरच्या गोष्टी त्यांना बऱ्या करितां येतात; व ज्यांची जागा कधींच भरून निघावयाची नाहीं, त्या गोष्टी विसरून जाण्यास त्या मदत करितात; विशेषेकरून बालपणां-

ही शक्ति अमर्याद असते. त्यामुळे कोणताहि घाव खोलवर जात नाही वें पडलेला व्रण कायमचा टिकत नाही. यामुळे आमच्यावर येऊन पडलेली मृत्यूची छाया आपल्या मागे अंधकार न पसरतां नाहीशी झाली. जशी ती आली तशीच हलकेच निघून गेली. नुसती छायाच ती !

पुढें मी मोठा झाल्यावर असा प्रकार होई:-वसंताचें आगमन होऊन वनश्री प्रफुल्लित झाली असतां, माझ्या उपरण्याच्या एका शेवटांत चमेलीचीं अर्धोन्मीलित पुष्पें बांधून भ्रमिष्टासारखा मी इकडेतिकडे भटकत असें. त्या वाटोळ्या, कोमल कळ्यांचा माझ्या कपाळाला स्पर्श झाल्यावरोवर माझ्या मातेच्या अंगुलीचाच स्पर्श मला होत आहे असा मला भास होई. तिच्या त्या नाजूक बोटांत असणारा प्रेमळपणा व या चमेलीच्या कळ्यांच्या पावित्र्यांतून दरवळणारा प्रेमळपणा ही दोन्ही एकच आहेत अशी माझी खात्री होई. मला असेंहि वाटे, कीं, आह्माला कळो वा न कळो, मिळो वा न मिळो, पण हा प्रेमळपणा या जगांत खच्चून भरलेला आहे.

माझ्या अगदीं लहानपणीं घडलेल्या मृत्यूचें चित्र अशा प्रकारचें आहे; पण माझ्या वयाच्या चोविसाव्या वर्षी मृत्यूशीं झालेला माझा परिचय मात्र चिरकाल टिकलेला आहे. मृत्यु एकामागून एक आघात करीत आहे, व त्यामुळे उत्पन्न होणारा अश्रूंचा प्रवाह सतत वाहत आहे !

बालपण अत्यंत निष्काळजीपणाचें असतें. त्यामुळे कितीहि मोठीं संकटें येऊन कोसळलीं तरी त्या सर्वांचें विस्मरण होण्यास अवधि लागत नाही. परंतु आयुष्याच्या वाढीवरोबर संकटांचा परिणाम टाळणें, संकटांनां विसरून जाणें, हें अधिकाधिक कठीण होत जातें. अशी स्थिति असल्यानेंच, बालपण अत्यंत रम्य असतें व प्रौढ वय दुःखजनक असतें, असें लोक ह्मणत असतात. मी अगदीं लहान असतांना झालेला मृत्यूचा आघात कधींच विसरून गेलों; पण माझ्या प्रौढ दशेंत झालेला आघात मात्र माझ्या हृदयाला जखम करून अगदीं खोलवर जाऊन पोचलेला आहे.

आयुष्याच्या सुखदुःखाच्या अप्रसिद्ध प्रवाहांत कधीं बांध पडत असेल अशी मला कल्पना नव्हती. यामुळे या आपल्या आयुष्याच्या पलीकडे मला कांहींच दिसत नसे. यामुळे हें आयुष्य ह्मणजेच सर्वस्व

च त्याच्यापलीकडे कांहीं नाही अशी माझी दृढ समजूत झालेली होती. परंतु पुढे अकस्मात् मृत्यूचें आगमन होऊन त्यानें आयुष्याची प्रशांत रचना दुभंगून टाकिली तेव्हां मात्रं मी अगदीं भांबाऊन गेलों. सभोंवार सर्वत्र वृक्ष, जमीन, जल, सूर्य, चंद्र, तारका वगैरे यच्चयावत् चराचर वस्तु पूर्वीच्या सारख्याच जशाच्या तशाच राहिलेल्या होत्या; त्यांच्यांत काडी इतकाहि फरक झालेला नव्हता; परंतु पृथ्वीवरील वृक्ष, लता, पर्वत, उद्यानें हे पदार्थ अगर अंतरिक्षांतील सूर्यचंद्रादि तारे या सर्व वस्तुंप्रमाणेंच पृथ्वीतलावर सद्यतेनें वास करणारा व माझे जीवित, आत्मा व हृदय यांशीं अनंत ठिकाणीं संलग्न झाल्यानें ज्याची सत्यता मला विशेष जाणविली होती, असा प्राणी एका निमिषार्धांत स्वप्नवत् नाहीसा झाला! मीं भोंवतालीं पाहिलें तों हा सर्व प्रकार अत्यंत विसंवादी आहे असें मला दिसून आलें. मागे शिळक राहिलेल्यांचा निघून गेलेल्यांशीं—अगर दृश्याशीं अदृश्य झालेल्या वस्तूंचा मेळ मला फसा वरें घालतां आला असता ?

जीवितप्रवाह दुभंगून जाऊन पडलेल्या खोल दरीनें ज्या निविड व भीतिप्रद अंधकारांत मला नेऊन सोडलें तो अंधकार पुढेंपुढें रात्र-दिवस मला आपल्याकडे ओढून घेऊं लागला. त्या गूढ अंधकाराकडे पुनःपुनः मीं वरचेवर जावें. अदृश्य झालेल्या वस्तूची जागा कोणच्या वस्तूनें भरून काढलेली आहे याचें आश्चर्यानें चिंतन करीत त्याच्याकडे टक लावून पहात तेथें उभें रहावें. शून्यत्व ही अशीच चीज आहे, कीं, तिच्या अस्तित्वाविषयीं मनुष्याची खात्री होणें अशक्य होय. ज्या गोष्टीला अस्तित्त्वच नाही ती मिथ्या होय. जी मिथ्या आहे तिला अस्तित्त्व नाही अशी आपली समजूत असल्यानें जेथें आपल्याला कांहींच दिसत नाही त्या ठिकाणीं कांहीं तरी शोधून काढण्याचा आम्ही अव्याहत प्रयत्न करीत असतो.

अंधकारानें व्याप्त झालेलें एखादें लहान रोपटें जसें कांहीं आपल्या आंगठ्यावर उभें राहून प्रकाशांत जाण्याकरितां पुढें सरतें त्याप्रमाणें मृत्यूनें आत्म्याभोंवतीं निवृत्तिलुप अंधकार पसरला असतां तो प्रवृत्तीच्या प्रकाशांत येण्याची सारखी धडपड करीत असतो. अंधकारांतून बाहेर पडण्याचा मार्ग अंधकारामुळें न सांपडणें यासारखें दुसरें कोणतें दुःख आहे ?

असें असतां हि अशा प्रकारच्या असह्य दुःखांधकारांत माझ्या हृदयांत आनंदाचे किरण मधुनमधून पसरत, व त्यामुळे मला आश्चर्य वाटे. 'जीवित स्थिर व अविनाशी नाही, तें अत्यंत क्षणभंगुर व चंचल आहे.' या दुःखशयक वतमीनेच माझ्या मनावरचें ओझे हलकें होत असे. 'जीविताच्या भक्कम दगडाच्या तटाच्या आंत आपल्याला कांहीं कायमचें बंदिवान् करून ठेविलेलें नाही.' हा विचार आनंदाच्या ऊर्मावर ऊर्मा उत्पन्न करित माझे मलाच कळूं न देतां माझ्यापुढें प्रामुख्याने उभा राही. मीं घट्ट पकडून ठेविलेली वस्तू मला सोडून देणें भाग पडलें हें मनांत येतांच मला दुःखाचा उमाळा येई, परंतु त्याच वेळीं मिळालेल्या स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें मी विचार करूं लागलों, कीं, मला शांतिपुखाचा लाभ मिळूं लागे !

एकीकडे जीवित आणि एकीकडे मृत्यु असें असल्यामुळे इहलोकच्या वस्तीचें सर्वव्यापी ओझे हलकें होतें; व त्यामुळे तें आपणांस चिरइन टाकित नाही. अप्रतिहत जीवितशक्तीचें भयंकर ओझे मनुष्याला सहन करावें लागत नाही, हें तत्त्व त्या दिवशीं अचानक चमत्कृति परिपूर्ण रीतीनें अज्ञात मार्गानें माझ्या मनावर प्रतिबिंबित झालें.

जीविताचें आकर्षण शिथिल झाल्यामुळे सृष्टिसौंदर्यांत गूढ अर्थ भरला आहे, असें मला आढळून आलें. मृत्यूनें, सौंदर्यातिशयांत विश्वाकडे पाहाण्याची बरोबर कला मला बहाल केली असल्यानें मृत्यूच्या पृष्ठभूमिकेवर विश्वाचें चित्र मी पाहूं लागलों; तें मला अत्यंत मोहक वाटूं लागलें.

या वेळीं पुनः माझ्या विचारांत व कृतींत तन्हेवाईकपणा दिसूं लागला; रूढ चालीरीति व संवदाय हे अनाद्यनंत असून, निश्चल व सत्य आहेत, अशा समजुतीनें त्यांच्या जोखड जुवाखालीं आपली मान नमविण्याला भाग पडावें, हें पाहून मला हंसूं कोंसळलें. त्याच्यांत सत्याचा कांहीं अंश असेल असें मला वाटलेंच नाही. दुसरे लोक आपणांस काय ह्मणतील अशा प्रकारचें मनावरचें दडपण माझ्यापासून दूर निघून गेलेलें होतें. सुबक तन्हेनें सजविलेल्या पुस्तकांच्या दुकानांतून अंगावर नुसतें एक जाडेंभगडें वस्त्र घेऊन व पायांत सपाता घालून मी कित्येक वेळां गेलेलों आहे. उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा या तिन्ही ऋतूंत तिसऱ्या मजल्यावरील

व्हरांज्यांन मी निजत असैं. त्या ठिकाणीं नभोमंडळांतील तारका व मी यांना एकत्रकांठडे निरखून पाहतां येई; व एक क्षणहि न गमावितों मला उपादेवीचें स्वागत करितां येई.

अशा प्रकारच्या माझ्या वर्तुणकीचा विरक्तपणाशीं कांहीं संबन्ध नव्हता. हातांत छडी धारण केलेला शाळामास्तर ही काल्पनिक गोष्ट आहे; अशी कल्पना झाली ह्मणजे, शाळेच्या शिस्तीचे बारीकसारीक नियम झुगारून देऊन सुटीचा दिवस आहे अशी कल्पना व्हावी व याच कल्पनेनें ख्याली-खुशालींत मुलांनीं दंग व्हावें तशीच, माझी अवस्था झालेली होती. जीवितक्रम ही मिथ्या गोष्ट आहे; अर्थात्च त्याशीं संलग्न असलेल्या दृढ गोष्टीहि काल्पनिक आहेत व त्यांचें बंधन तोडून टाकून स्वतंत्र होण्याचें आपल्या अंगीं सामर्थ्य आहे अशी माझी दृढ भावना झालेली होती. वर सांगितल्याप्रमाणें झालेली माझी वागणूक हें त्या भावनेचें दृश्य फलच होय. आल्हादकारक प्रभातसमयीं एके दिवशीं जागें झाल्यावर आपणांस असैं आढळून यावें, कीं, पृथ्वीचें गुरुत्वाकर्षण नाहीसें झालेलें आहे. असैं झालें ह्मणजे आपण जमिनीवर हलुहळू चालत राहूं काय ? जगाशीं असलेलें बंधन तुटून गेलें या गोष्टीनें उल्हसित होऊन नवीन प्राप्त झालेल्या गोष्टींची मजा अनुभविण्याकरितां उंच उंच इमारतींवरून उड्या मारीत जाणें आपणांस अधिक आवडणार नाही काय ? मार्गांत एखादें दंतप्राय देवालय लागलें तर त्याच्याभोंवतीं प्रदक्षिणा घालून जाण्याचा त्रास करण्याऐवजीं एकदम त्याच्या शिखरावरून उंच भरारी मारीत जाणें हेंच आपणांस श्रेयस्कर वाटणार नाही काय ? माझ्या पावलांनां संसाराचे ओझें ओढून धरीनासैं झाल्यामुळें रुढींनां मला चिकटून राहतां येईना याचें तरी कारण हेंच.

मृत्यूच्या कृष्णशिलाद्वारावर कांहीं खूण अगर आकृति शोधून काढण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या आंधळ्याप्रमाणें रात्रीच्या अंधकारांत गच्चीवर एकटाच चांचपडत मी इकडूनतिकडे फिरत असैं. नंतर प्रातःकालीं माझ्या उबड्या विळान्यावर सूर्याचे किरण येऊन मी जागा होऊन नेत्र उघडून पाहूं लागलों, ह्मणजे मला वाटावें, कीं, माझ्या डोळ्यांवर पसरलेलें अंधकाराचें पटल पारदर्शक होत आहे; आणि धुकें नाहीसें होऊन

वातावरण स्वच्छ झालें ह्यणजे पर्वत, नद्या, उद्यानें इत्यादि सृष्ट पदार्थ चर्चाकं लागतात, त्याप्रमाणें माझ्यापुढें पसरलेल्या जीवितचित्रावरील धुक्याचें पटल नाहीसें होण्यावरोबर तें चित्र मला रमणीय व प्रफुल्लित दिसूं लागे.

प्रकरण त्रेचाळिसावें.

वर्षा व शरद.

हिंदु ज्योतिःशास्त्राप्रमाणें कोणचा तरी ग्रह प्रत्येक वर्णाचा शास्ता ठरेलेला असतो. त्याचप्रमाणें माझ्या असें अनुभवास आलें, कीं, आयुष्याच्या प्रत्येक अवस्थेंत कोणत्या तरी विशिष्ट ऋतूला विशेष प्रकारचें महत्त्व प्राप्त होत असतें; माझ्या बालपणांतील पावसांच्या दिवसांचें चित्र माझ्या स्मृतिपटावर अगदीं कोरल्यासारखें आहे. वान्यानें पाऊस आंत येऊन व्हरांज्याच्या जमिनीवर पाणीच पाणी होऊन गेलें आहे. व्हराज्यांतून आंतल्या दालनांत जाण्याचीं दारें सगळीं बंद करून घेतलेलीं आहेत. भाजीची पाटी डोक्यावर घेऊन आमची वृद्ध 'पिरी' मोलकरीण पावसानें ओलीचिव होऊन चिखलांतून वाट काढीत येत आहे; आणि कांहींच कारण नसतांना मीं आनंदानें वेदोष होऊन व्हरांज्यांतून इकडूनतिकडे धांवण्याचा सपाटा चालविला आहे.

आणखीहि एक गोष्ट मला आठवते. मी शाळेंत आहे. बाहेरून चिकाचे पडदे लाविलेल्या ग्यालरींत आमचा वर्ग भरलेला आहे. दोन प्रहरीं आकाशांत ढगांवर ढग येत आहेत; व आतां तर ते एकत्र होऊन त्यांनीं आकाश भरून टाकलें आहे. आम्हीं पाहतों आहोंत इतक्यांत जलधारांचा वर्षावहि सुरू झाला आहे. भयचकित करून सोडणाऱ्या मेघ-गर्जना मधुनमधून होत आहेत. कोणी वेडी वाई विद्युद्रुपी सुरी घेऊन आकाशाला या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत चीर पाडीत आहे. झंझावातानें चिकांच्या पडद्यांची भित जोरानें हालत असून ती आंत येईलसें वाटत आहे. सर्वत्र इतकें अंधकारमय झालें, की, आह्मांला मोठ्या मुष्किलीनें मुद्दां वाचावयास येईना; त्यामुळें आमच्या पंडितांनीं पुस्तकें मिटावयास

आझांला परवानगी दिली आहे. आमच्या वांटणीचा वांगडधिगा बालावयास व आरडाओरड करावयास वादळाला सदर परवानगी देऊन आमच्या लोंबकळणाऱ्या पायांना आम्ही सारखे झोंके देत आहोत. काल्पनिक कथेचा नायक एखादा राजपुत्र ज्या अरण्यांतून भटकत असतो त्या अति दूरच्या व अंत नसणाऱ्या अरण्यांतून माझे मन इकडे तिकडे न पाहतां सरळ चाललें आहे.

याशिवाय श्रावण महिन्यांतील गंभीर रात्री माझ्या चांगल्या लक्ष्यांत आहेत. झोंपेंत मधुनमधून मी जागा होत आहे. पावसाचें टिपकणें प्रशांत निद्रेपेक्षां अधिक प्रशांत व आनंददायक विश्राम मजमध्ये उत्पन्न करीत आहे. जागा असलेल्या वेळीं मी देवाजवळ मागत आहे, कीं, सारखा रात्रभर पाऊस पडत राहावा, आमचा बोळ पाण्यानें तुडुंब भरून जावा, स्नानाच्या तळ्याचें पाणी वाढून घाटाच्या अगदीं वरच्या पायरीपर्यंत चढावें.

आतां मी ज्या कालाचें वर्णन करीत आहे त्या वयांत निःसंशय शरदाचें साम्राज्य आहे. आश्विन मासाच्या शांत वातावरणाखाली त्याचें साम्राज्य पसरलेलें दिसतें. दंवानें ओल्याचिंबित झालेल्या हिरव्यागार सतेज हिरवळापासून हलकेच प्रतिबिंबित झालेल्या या शारदीय सोनेरी सूर्यप्रकाशांत मी व्हरांज्यांतून इकडूनतिकडे येरझारा घालून 'जोगी' रागांत खालील पद्य रचीत आहे.

पद. राग-जोगी. ताल-धुमाळी.

या रम्य प्रभात काळीं
या प्रकाशमय समयाला ।
पाहिजे काय हृदयाला ।
माझ्या तें नकळे मजला ॥ १ ॥

*

शरदूक्तूतील दिवस ओसरत आहे; घरची बारांची घांट वाजत आहे त्याबरोबर माझ्या मनाची स्थिति बदलून पद्याचा रागहि बदलत आहे. तथापि माझे मन संगीतानें भरून जाऊन उद्योग अगर कर्तव्य यांच्या कांकला नाव राहिलेला नाही, व मी माझे पद्य पुढें चालविलेंच आहे:—

मम हृदया घालविशी कां ।
फुकट तूं घडीघडि काला ! ।
हा खेळ रिकामा कसला ।
आपणाशींच मांडियला ॥ १॥

पुढें दोन प्रहरांनंतर मी माझ्या खोलींत चित्रें काढण्याची चोपडी घेऊन तींत चित्रें काढण्याचा प्रयत्न करीत बैठकीवर स्वस्थ पडून राहिलों आहे हा कांहीं चित्रकलेचा नेटाचा पाठलाग नसून तें चित्रें काढण्याच्या इच्छादेवीबरोबर बागडणेंच होय. या सर्व प्रकारांतली प्रमुख गोष्ट तशीच मनांत राहून जाते; तिच्यांतला यत्किंचित्ही भाग कागदावर रेखाटला जात नाही. इतकेंच चाललें आहे तों शरदांतील ती प्रशांत दोन प्रहरांनंतरची वेळा कलकत्यांतील त्या छोटेखानी भिंतींतून हळुहळू ओसरत आहे, व जातांजातां ती माझ्या खोलीला सुवर्णाच्या पेल्याप्रमाणें उन्मादानें भरून टाकीत आहे !

शेतांतील पिकें हंगामाला आणल्याप्रमाणें माझ्या काव्याची वाढ करून त्यांनां पूर्णतेस ज्या शरदनें आणिलें, ज्यानें माझी फुरसतीची कोठी चक्रचकीत प्रकाशानें भरून टाकिली, ज्यानें मी पदें व गाणीं रचीत असतांना हेकटपणाचा व आनंदाचा माझ्या मोकळ्या मनावर पूर लोटिला, त्या शरदाच्या आकाशांतूनच जणूं काय मी त्या कालाच्या सर्व दिवसांकडे पहात आहे, जणूं काय या शरदाच्या प्रकाशामधून माझ्या आयुष्याचें मी निरीक्षणच करीत आहे असें मला वाटे; असें कां वाटे याचें कारण मात्र मला सांगतां येत नाही.

माझ्या बालपणाचा वर्षाऋतु आणि तारुण्याचा शरदऋतु यामध्यें मला एक मोठा फरक दिसतो तो असा, की, माझ्या बालपणीं आपल्या असंख्य साधनांनीं, चमत्कृतिजन्य स्वरूपांनीं व बहुविध गानांनीं मला तल्लीन करून गुरफटून टाकणारी वस्तु ह्याटली ह्याणजे वाह्य सृष्टि ह्येयं; परंतु शरदऋतूच्या दिव्य प्रकाशांत चालत असणाऱ्या उत्सवाचें जनकत्व खुद्द मनुष्याकडेच असतें, तारुण्यांत मेघ व सूर्यप्रकाश यांच्या लीलांकडे दुर्लक्ष्य होऊन मन आनंद व दुःख यांच्या नादानें तुडुंब भरून जातें ! शरदाच्या निळ्या आकाशाला खुलविणारी रंगाची छटा देणारी वस्तु

झटली झणजे आकाशाकडे आमचें टक लावून पहाणें ही होय. तसेंच शरदाच्या वायुलहरीमध्ये तीव्रता उत्पन्न करणारी वस्तु झटली झणजे मानवी अंतःकरणाला लागलेली तळमळ हीच होय !

आतां माझ्या काव्यांचा विषय मानवप्राणी होऊन वसला आहे. येथें सांप्रदायाला सोडून कांहींच करण्याची सोय नाही. मानवी रहाणीचीं द्वारे ठरलेलीं आहेत; दारामार्गें दार आणि दालनामार्गें दालन, अशी सारखी रचना आहे. खिडकीत प्रकाशाचे ओझरते किरण पोचतांक्षणींच, अगर राजभवनाच्या द्वाराच्या आंतून येणारा वाद्यांचा नाद आमच्या कानांत गुणगुणत असतांच कितीतरी वेळां आह्मांला परतावें लागतें; देण्याघेण्याचा व्यवहार सुरू होण्यापूर्वीं मार्गातील कित्येक दुःखदायक विघ्नांनां वाजूस सारून मनाला दुसऱ्या मनाशीं वागावें लागतें, इच्छा-शक्तीशीं सह्यत्व संपादावें लागतें. जीविताचा फवारा या विघ्नांवर आदळत असतां, त्याच्यामधून हास्य आणि अश्रु जांचे तुषार उडून दिशा धूसर होऊन जातात; फवाऱ्याचा जोर इतका असतो, कीं, तो उंच उडून भोंवऱ्यांतून सारखा नाचत राहतो, यामुळे त्याच्या यथार्थ मार्गाची बरोबर कल्पना कोणालाहि होत नाही.

प्रकरण चव्वेचाळिसावें.

कडी ओ कोमल.

‘ कडी ओ कोमल ’ हें मानवदेहरूपी निवासस्थानापुढच्या रस्त्याकडून ऐकूं येणारें संध्याकाळचें एक गीत आहे. त्या गूढ निवासस्थानीं प्रवेश मिळून तेथें वास करण्याचा परवाना मिळविण्याकरितां हें गीत गाइलेलें होतें.

पद.—चाल: ‘ सहज योगायोग आला ’

जग किती हें मधुर आहे !

मरणविषया कल्पना ही मज न साहे ॥ धृ० ॥

धमर नरजीवनीं व्हावें ।

सतत कीं त्यामधि वसावें ।

हृदयि माझ्या तीव्र भावें ।

हीच इच्छा स्फुरत राहे ॥ १ ॥

*

*

*

मनुष्यप्राणी विश्वात्म्याची अशा प्रकारें प्रार्थना करीत असतो. मी विलायतच्या दुसऱ्या सफरीवर निघालों असतांना बोटीवरच अशुतोष चौधरींशीं माझा परिचय झाला. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची एम्. ए. ची परीक्षा नुकतीच पास होऊन वॅरिस्टरीचा अभ्यास करण्याकरितां ते विलायतेला चालले होते. बोटीला कलकत्याहून मद्रासेस पोचण्यास लागलेल्या थोडक्या अवधींत आमचें एकत्र राहणें झालें. तथापि पुढें असें आढळून आलें, कीं, स्नेहाचा खंवीरपणा परिचयाच्या वाहुल्यावर अवलंबून नाही. या एवढ्याशा कालांत त्यानें आपल्या प्रेमळ, साध्या व अकृत्रिम गुणांनीं मला इतकें आपलेसें करून सोडिलें, कीं, जणूं काय आनची मैत्री जन्मापासूनचीच आहे, व जन्मापासून तिच्या प्रेमळपणांत खळ ह्मणून पडलेला नाही.

अशू विलायतेहून परत आल्यावर *आमच्यांतलाच एक झाला. त्याच्या घंघ्याच्या भोंवतालीं पसरलेल्या कुंपणामधून कोंडी फोंडून आंत प्रवेश करण्याची अद्याप त्याला संधि अगर सवड मिळालेली नसल्यानें त्यांत तो अद्यापि पूर्णपणें राहून गेलेला नव्हता. त्याच्या कुळांच्या मोहरांच्या पिशव्यांच्या दोऱ्या अद्याप नीटशा सैल झालेल्या नव्हत्या, व त्यामुळें वाझ्याच्या विविध उद्यानांतून मधु गोळा करण्याचा उत्साह अद्याप त्याच्या अंगां कायम होता.

त्याला फ्रेंच वाझ्याची विशेष गोडी होती. त्यावेळीं मी कांहीं कविता इलिहित होतो. त्या पुढें 'कडी ओ कोमल' या नांवाच्या पुस्तकांत प्रसिद्ध झाल्या. माझ्या काव्यापैकी कित्येकांत व आपणास माहीत असलेल्या जुन्या फ्रेंच काव्यांत साम्य आहे असें अशू ह्मणत असे. 'विश्वजीविताच्या खेळानें कवीवर पाडलेली मोहनी' हेंच एक तत्त्व या सर्व काव्यांतून गुंफलेलें असून तें प्रत्येक काव्यांत निरनिराळ्या स्वरूपांत व्यक्त केले आहे,

* कवीच्या पुतणीवरोवर अशूचा विवाह झाला, या गोष्टीला अनुलक्षून हें ह्मटलें आहे. भा. क.

असे त्याचें मत होतें. विश्वजीवितांत प्रवेश करण्याची अपूर्ण राहिलेली इच्छा हेंच येथूनतेथून सर्व काव्यांचें मूलभूत उद्दिष्ट होतें.

ह्या सर्व कविता एका ठिकाणीं करून, त्या क्रमवार लावून, छापून प्रसिद्ध करण्याचें काम आपल्याकडे घेण्याची त्यानें इच्छा प्रदर्शित केल्यामुळे हें काम त्याजवर सोंपविण्यांत आलें. ही कविता सर्व कवितांची गुरुकिल्ला असें त्याला वाटून त्यानें त्या ग्रंथांत तिला अग्रस्थान दिलें.

अशूचें ह्मणणें खरोखरच बरोबर होतें. लहानपणीं मला घराच्या बाहेर जाण्याची परवानगी नसे. तेव्हां आमच्या गच्चीच्या भिंतीच्या गवाक्षांतून बाह्य सृष्टीच्या नानाविध स्वरूपांकडे आशाळभूत होऊन मी टक लावून तिला माझे हृदय अर्पण करीत असें. तारुण्यांत मानवी सृष्टीनें बाह्य सृष्टीप्रमाणेंच मजवर मोहनी पसरली. बाल्यावस्थेंत बाह्य सृष्टीशीं परक्या अपरिचित माणसाप्रमाणें दुरूनच मी हितगुज करीत असें; तसेंच आतां तारुण्यांत मानवी सृष्टीशींही रस्त्याच्या बाजूला उभा राहून दुरूनच मी परिचय करूं लागलों. माझे मन तीरावर उभें आहे; सागराच्या पलीकडच्या तीराला होडी बल्लवीत नेणारा नावाडी उत्सुकतेनें हातानें मला खुणावून बोलावीत आहे असा मला भास होई! आपल्या प्रवासावर्ष निघण्याची मनाला सारखी तळमळ लागून राहिलेली आहे असेंच ह्मटलें पाहिजे.

समाजांत मला वाचरतां येत नसून, कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या एकांतस्थितींत माझी वाढ झाली ही गोष्ट संसारांतील गोष्टींशीं एकजीव होऊन जाण्याच्या आड आली ही गोष्ट खरी नाहीं. सामाजिक व्यवहारांत अगदीं गुंग होऊन गेलेल्या माझ्या देशबांधवांनां माझ्यापेक्षां समाजाशीं अधिक स्नेहभाव वाटत असल्याचें कांहींच चिन्ह दिसत नव्हतें. आमच्या देशाच्या आयुष्यप्रवाहाच्या बाजूस उंच किनारा आहे; त्याला घांट आहेत; त्याच्या काळ्याभोर पाण्यावर प्राचीन पुरातन वृक्षांच्या थंडगार छाया पसरलेल्या आहेत; वर फांद्यांवर पानांमध्ये कोकिळा पुरातन गाणें गात आहेत. या सर्व गोष्टी असल्या तरी हा प्रवाह वाहत नसून एका ठिकाणीं तुंबून राहिलेला आहे. त्याचें वाहणें कोठें गेलें ? त्याच्या-

वर पसरणाऱ्या लाटा कोठें आहेत ? सागरांतून भरतीचें पाणी, कोणच्या देळीं या प्रवाहांत शिरतें ?

मनुष्य एकांतांत, आळसांत दिवस घालवीत असला ह्मणजे त्याचें मन क्षुब्ध होऊन जातें; व त्यावर निराशेचें साम्राज्य पसरतें; कारण या स्थितींत जीविताच्या व्यवहाराशीं त्याचा निकट संबंध राहात नाही. या निराशाजनक स्थितींतून मुक्तता करून घेण्याकरितां मीं बरीच धडपड केली. निशा आणणाऱ्या त्या वेळच्या राजकीय चळवळींत भाग घेण्यास माझें मन नाकारीत असे याचें कारण असें होतें, कीं, त्या चळवळींत राष्ट्रीय जीवंतपणाच्या सामर्थ्याचा अभाव दिसून येत असे. देशाचें पूर्ण अज्ञान; मातृभूमीच्या खऱ्या सेवेच्या तळमळीचा पूर्ण अभाव ! माझ्या स्वतःबद्दल, त्याचप्रमाणें माझ्या भोंवतालच्या सर्व गोष्टींबद्दल माझ्या ठिकाणीं आत्यंतिक असमाधान उत्पन्न झालेलें होतें; मी अर्धीर होऊन गेलों होतो. मी स्वैर हिंडणारा 'अरब बेदुईन'* झालों तर किती बरें होईल असें मी माझ्याशींच ह्मणे !

जगाच्या इतर भागांतून स्वतंत्र आयुष्यक्रमाच्या चळवळीला कधींच खळ पडत नाही ! मनुष्यमात्राची सारखी धडपड चालू आहे ! आम्ही मात्र गोष्टींतील भिकारणीप्रमाणें बाजूला उभे राहून मोठ्या लालसेनें वाट पाहात राहतों ! आमची स्वतःची तयारी करून जगाच्या स्वातंत्र्योत्सवांत जाऊन मिळण्याची आझांस कधींतरी संधि मिळालेली आहे काय ? जेथें दुफळीचें साम्राज्य आहे, एकमेकांपासून अलग करणाऱ्या असंख्य शुद्र रुढींचा जेथें सर्वत्र अम्मल पसरलेला आहे, अशाच देशांत, स्वभूमींत जगाच्या स्वातंत्र्याचा स्वतः अनुभव घेण्याची लालसा अपुरी राहाणारच.

लहानपणीं नोकरांनीं घालून दिलेल्या खडूच्या मर्यादेच्या आंत राहून घाह्यसृष्टीकडे ज्या जिज्ञासेनें मी पाहात बसें त्याच जिज्ञासेनें माझ्या तारुण्यांत मानवसृष्टीकडे मी पाहात राहीं ! या गोष्टी मला क्वचित् आढळून येणाऱ्या, कधीं प्राप्त न होणाऱ्या, आणि अति दूर वसति करणाऱ्या

* जगाच्या पाठीवर घर नाही, भोंवतीं मायेचा पसारा नाही, प्रेमबंधनें नाहीत, अशा प्रकारच्या सतत फिरत राहाणाऱ्या अरबी प्रवाशाला अनुभूत झालेले आहे.

अशा वाटल्या ! तथापि त्यांशीं आपला संबंध न आल्यास, त्यांपासून वायुलहरी उत्पन्न न झाल्यास, त्यांचा प्रवाह वाहून न लागल्यास, प्रवाश्यांच्या जाण्यायेण्याकरितां त्या ठिकाणीं रस्ते नसल्यास, आमच्याभोंवतीं जमा होणाऱ्या मृतवस्तु कधींच दूर न होऊन त्यांचा मोठा थोरला ढीग होईल, व त्याखालीं आपलें जीवित चेंगरून जाईल !

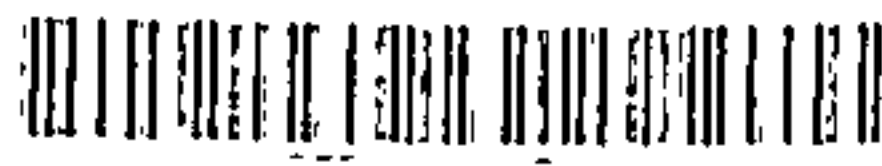
पर्जन्यकाळीं आकाशांत फक्त काळेभोर ढग येतात; आणि पर्जन्याच्या सरीवर सरी कोसळतात. शरदांत आकाशांत विजांचा चकचकाट होतो. ढगांचें गडगडणें ऐकूं येतें; पण नेहमींच पाऊस पडतो असें नाहीं. पडत नाहीं हें एका अर्थीं बरेंच; याचें कारण असें, कीं, शेतांत पिकें असून तीं हंगामाला येण्याची ही वेळ असते. हाच प्रकार माझ्या कवित्वाचा झाला. कवित्वाच्या आयुष्यांतील वर्षाऋतूचें साम्राज्य असतांना वाफेनें भरून गेलेल्या माझ्या कल्पनेशिवाय दुसरें मजपाशीं कांहीं एक नव्हतें ! कल्पनांचें वादळ होई, आणि सुसळधारा पाऊस पडे ! मी लिहित असें तें अस्पष्ट असून माझ्या कविता सैरावैरा धांवत असत ! माझ्या आयुष्याच्या शरदांत मी रचिलेल्या 'कडी ओ कोमल' या पद्यसमुच्चयासंबंधानें असें ह्मणतां येईल, कीं, त्या वेळीं आकाश मेघांनीं व्याप्त होतेंच; पण जमिनीवर पिकें हंगामाला येतांना दिसत होती. त्या वेळीं खऱ्याखुऱ्या जगाशीं मी परिचय करीत असतां माझी भाषा आणि वृत्त यांनीं निश्चितपणें नानाविध रूपें धारण करण्याचा प्रयत्न केला !

अशा रीतीनें आयुष्याच्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागाचा शेवट झाला. 'आंत व बाहेर' यांचे एकत्रित होण्याचे, परिचित व अपरिचित यांचा मिलाफ करण्याचे, माझ्या आयुष्यांतील दिवस आतां संपले ! माझा जीवितप्रवास आतां मनुष्यांच्या वसतिस्थानांतून पुरा करावयाचा आहे ! या प्रवासांत प्राप्त होणाऱ्या चांगल्या वाईट गोष्टी, आनंद आणि दुःखमय प्रसंग यांच्याकडे चित्रांप्रमाणें निहंतुक पहावयाचें नसून त्यांचा गंभीरपणें विचार करावयाचा आहे ! एकीकडे नवीन नवीन गोष्टी तयार होत आहेत तर दुसरीकडे कांहीं विनाश पावत आहेत; एकीकडे जयाचा दुंदुभिनाद होत आहे तर दुसरीकडे अपयशानें तोंडें काळीं ठिकर पडत आहेत; भांडणाचीं रूपें माजत आहेत तर दुसरीकडे अंतःकरणांचा मिलाफ होऊन आनंदी-

आनंद होत आहे; असें एकमेकांविरुद्ध नानाविध अनंत प्रकार या जीवित-
प्रवासांत हरघडी होत असतात.

जीवितार्चे अंतिम गूढ साध्य होण्याच्या मार्गातील अनंत अडचणी,
नानाविध शत्रुत्व, आणि विषमता यांच्यातून माझा 'वाटाड्या' मला
मोठ्या उत्साहानें व कुशलतेनें घेऊन जात आहे. ती कुशलता वर्णन करून
सांगण्याचें अगर त्या मार्गाची रूपरेषा आंखून दाखविण्याचें माझ्यांत
सामर्थ्य नाही. त्या मार्गाचें गहन-गूढ मला पूर्णपणें स्पष्ट करितां येत
नसल्यानें जें जें चित्र रेखाटण्याचा मी यत्न करीन तें तें पावलापावलाला
गैरसमज उत्पन्न करील अशी माझी खात्री आहे! त्या प्रतिमेची रूपरेषा
स्पष्ट करून त्यांतील निरनिराळे भाग दाखविण्याचा यत्न करणें फोल
ठरेल; कारण त्यांत पूर्ण यश येणार नाही. आपल्याला फक्त वरची धूळ
मिळेल, पण अंतरंगाच्या भेटीचा आनंद आपणास प्राप्त होणार नाही.

या कारणानेंच अंतरात्म्याच्या देवालयाच्या द्वारापर्यंत माझ्या वाच-
कांना नेऊन सोडून मी आतां त्यांची सप्रेम रजा घेतों !

REFBK-0001759

१७५९

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	मूळ.	दुरुस्ती.
११	१२ च्या खाली		पद. चाल--' भला जन्म हो
५०	११	ग्रंथकारक	ग्रंथकार
५५	११	जरूरी नाहीच	जरूरीच नाही.
५८	१५	उजट	उटज
६०	२०	रसगुप्ता	रसगुल्ला
६९	६	तेथें उभा राहिला	तेथून निघून गेला
७६	२२-२३	सत्याची वांटणी	सत्य
८३	१८-१९	याविषयी जी होती.	असे जे भाग होते
८९	११	बरें	वर
९०	२-३	दिवशींचें.....होतें	दिवशींच्या माझ्या
			वर्तनानें ही गोष्ट तशी
			मुळींच ठरली नसती.
९८	९	जवळ	जवर
१०२	८	गमिष्याम्सु	गमिष्युत्यु
१२०	१०	परीक्षा	पणा
१४४	२८	लोकांच्या	लोकनच्या
१५४	१०	वेलसन्	नेलसन्
१५७	टीट २ री ओळ	याच्या	याच्या कथेच्या
१६९	११	मातेंचा	मातेंच ।
१७२	१५	पूर्वी	" पूर्वी "
१७३	२३	महाकाश इ.	महाकाश हृदयावरि
			निरवधि
१७५	२२	सुखध्वनि	सुस्वरध्वनि
१७९	२	सांझन	पसरून
१८९	१८	त्यामुळें (यापुढें)	त्यांचा वेळ गेला
२००	५	क्रोधमय	क्रीडामय
२०८	२३	मित्रांनां	बंधूनां
२०९	१२	घोरण ठेवणारे	घोरण न ठेवणारे
२१३	२३	अप्रसिद्ध	अप्रतिहत